

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos, 207, 212, 217, 219, 221, 225, 25
256, and 268.

TA'NDYA MAHA'BRAHMANA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANA ACHA'RYA

EDITED BY

ANANDACHANDRA VEDANANTHAKRISHNA

VOL. 11

CALCUTTA.

PRINTED AT THE NEW PRESS, CANES AND THE RA'MAYANA

* PRESS.

1874

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरमाधवः ।

व्यवहारकाण्डम् ।

वागीश्याद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यत्नत्वा हतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमान्नायतीर्थं परं
मञ्जन् सञ्जनसङ्गतीर्थनिपुणः सदृत्ततीर्थं श्रयन् ।
सन्ध्यामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो-
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम्^(१) ॥

(१) सोऽहं माधवाचार्यनामा विवेकरूपस्य तीर्थस्य पदवीं मार्गं प्राप्य
हृदि अव्याहृतं श्रीकण्ठं महादेवं भजे श्यामाभीत्यर्थः । कौटशो-
ऽहं ? आद्यायो वेदस्तद्रूपे तीर्थं परं केवलं मञ्जन् खानं कुर्वन् ।
तदेकपरायण इत्यर्थः । तथा, सञ्जनसङ्गरूपेण तीर्थेन निपुणः,
निर्णीतशास्त्रतत्त्वः । तथा, सदृत्तं साधूनामाघरणं, तदेव तीर्थं
श्रयन् आश्रयन् । तथा, श्रीभारतीतीर्थतः तन्नामकाद्गुरोः सका-

सत्यैकप्रतपालको द्विगुणधीः अर्थी चतुर्वेदिता

पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः मन्नाङ्गमर्वसहः ।

अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यद्वयप्रत्ययः

सार्त्ताच्छायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणः क्षमापतिः^(१) ॥

शात् लब्धां प्रभावलक्षरीमित्येवताप्रसादरूपां लक्षरीमाकलयन्
प्राप्नुवन्नित्येकोऽर्थः । भारतौरूपात्तीर्थात् लब्धा प्रभावलक्षरीं पाण्डि-
त्यरूपामाकलयन्नित्यपरः । तथा, विद्या ब्रह्मविद्या, तद्रूपं तीर्थं-
मुपास्यन् सेवमान इत्यर्थः । एतस्मैव विद्यारण्यइति नाम प्रसिद्धम् ।
इति काशीसूक्तके टीका ।

(१) धर्मावर्तकं स्वदेशाधिपतिं वर्णयति सत्येति । श्रीमान् बुक्कणरामा
क्षमापतिः राजा विजयते । कीदृशः ? सत्यरूपं यदेकं मुख्यं व्रतं,
तत्पालकः । तथा द्विगुणधीरिति परापेक्षया द्विगुणबुद्धिमानि-
त्यर्थः । अथवा, द्वौ गुणौ सत्वरजोरूपौ यस्या, तादृशी धीर्यस्य,
न तु तमोगुणशालिनीत्यर्थः । तथा, श्रीन् धर्मार्थकामानर्थयते
प्रार्थयते, तच्छीलः । तथा, चतुर्णां वेदानां सामाद्युपायानां वा
वेदिता ज्ञाता । तथा, मध्यम स्कन्धेषु तन्नामकेषु सहायादिपदार्थेषु
लक्ष्मी कुशलः । यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिधानपीतकारः सिद्धिः पद्याङ्गमिच्छते”—इति ।

अर्थाय । सहायाः राजकार्ये मन्त्रिसैनिकाद्याः । तथा, कार्यस्य
साधने उपायाः सामादयः । तथा, देशकालयोर्विभागो व्यवस्था,
अग्निं वापि अग्निं देहे चाऽमुपाय इत्येवंरूपा । तथा, विनि-
धानम् इष्ट (?) वेगोत्पातादिरूपस्य प्रतीकारो निराकरणम् ।
तथा, सिद्धि इत्येवम् । एते मध्यस्थाना राज्याङ्गमित्यर्थः । तीर्थान्ते-

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-
 द्वौम्यो धर्मसुतस्य वैष्णवपतेः स्त्रीजा निमैर्गौतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिरुन्धतीसहचरो^(१) रामस्य पुण्यात्मनो-
 यदन्तस्य विभोरभृत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥
 प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपप्लिता^(२)
 मन्त्रैः* पल्वलिता विगालविटपा सन्ध्यादिभिः पङ्गुणैः ।

* बलोपप्लिकामन्त्रैः,—इति पाठान्तरम् ।

राजा ? यदन्वयदृष्ट, यस्या गुणानामन्वयेन संबन्धेन दृढोऽजिय-
 इत्यर्थ । यस्या शास्त्राणामित्यर्थान्तरम् । पुनः कीदृश ? सप्तभि-
 रङ्गैः सर्वसहनशील । तानि च,—

“स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गं बजानि च”—इति

नीतिशास्त्रोक्तानि ज्ञेयानि । तथा, अर्थौ^(१) व्यक्तयो भूतयो यस्य,
 तादृशस्य शिवस्य कलाया अशस्य धारक । तास्य भूतयो जलाभि-
 यजमानचन्द्रसूर्याकाशवायुपुरुषा आगमोक्ता । पुन कीदृश ? नव-
 निधि, नवसङ्ख्याका निधयो यस्य, ते च महापद्मादयः प्रसिद्धा ।
 नवाना रसाना निधिरित्यर्थान्तरम् । नवो भूतनो निधिरिति वा ।
 पुन कीदृश ? पुण्यदृशप्रत्यय, पुण्यन्तो वर्द्धमाना दशा यस्य, तादृश
 प्रत्ययो ज्ञानं यस्य, तादृश । तथा, स्नानार्त्ताना पाषण्डिभिर्ज्ञशिष्टा-
 नामुष्णायस्य वृद्धेर्धुरन्धर तत्प्रवर्त्तक इत्यर्थ । इति काशीपुस्तके
 टीका ।

- (१) अन्वयजडप्रातिकूल्येन सच्चिदानन्दरूपेणाश्रयति प्रकाशते इति प्रत्यक्
 तथा दृष्टिर्यस्येति विग्रह । इति काशीपुस्तके टीका ।
 (२) प्रज्ञैव मूलं च मही च यस्या, सा तथा । बलैर्यपप्लिता जालोपप्लिता ।
 उपप्लः पुनराश्रयतर । स्पष्टमन्यत् ।

शरणा कोरकिता यशःसुरभिता मिद्धा समुद्यत्फला
 सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
 सायणो भोगनाथस्य मनोबुद्धी सहोदरौ ॥
 यस्य वौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
 प्रवर्त्तकः सृष्टिसुषमापराशरः ।
 पराशरसृष्टिजगदीहिताग्रये
 पराशरसृष्टिविद्वतौ प्रवर्त्तते ॥

व्याख्याते आचारप्रायश्चित्ते ।

अथ व्यवहारः प्रस्तूयते ।

यद्यप्युपादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि
 व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान्, तथाप्याचारकाण्डे चतुर्णां
 वर्णानां क्रमेणाचारान् भुवन्,—

“चत्रियन्तु प्रजायैव चितिं धर्मेण पालयेत्”—

इत्यस्मिन् वचने चत्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेवमवोचत्*,
 “चितिं धर्मेण पालयेत्”—इति । तत्र चितिपालनं नाम, चित्याश्रि-
 तास्तु प्रजान् दुष्टानां निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारस्य । एतदर्थमेव हि

* राजाचारविशेषमेवमवोचत्,—इति पाठान्तरम् ।

जगदीश्वरस्य रामकृष्णादिचत्रिधावतारः । तच्च गौतासु भगवता
विस्पष्टमभिहितम्,—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुस्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे”—इति ।

यथा महतां रावणादीनां त्रिचायै रामाद्यवतारः, तथा चुद्राणां
चौरादीनां त्रिचायै राजावतारः,—इति द्रष्टव्यम् । अतएव मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥
चन्द्रानिलयमार्काणामग्रेद्य वरुणस्य च ।
इन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा आहृत्य शाश्वतीः^(१) ॥
यस्मादेव सुरेन्द्राणां मांवाभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षुषि च मनांसि च ।
न चेनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सौऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महतै देवता ह्येषा सरूपेण तिष्ठति ॥

(१) चन्द्रादीनां शाश्वतीर्नित्यामात्रा व्यंशान् आहृत्य राजानमसृजदिति
पूर्वेषु सम्बन्धः ।

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपमर्षिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥

कार्यं सोऽवेच्छ्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्ततः ।

कुर्वते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः”-इति ।

एतच्च सर्वमस्माभिराचारकाण्डएव राजधर्मान् व्याचक्षाणैः प्रपञ्चितम् । दृहस्पतिस्तु विशेषतः क्षणादानादिव्यवहारविचारमेव राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारचमत्वमुपपादयितुं इन्द्राद्यात्मकत्वं राज उदाजहार,—

“गुणधर्मवतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।

धनिकर्णिकमन्द्रिग्धौ प्रतिभ्रूलेख्यमाचिणः ॥

विचारयति यः मस्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।

सोभान्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यन्वोर्यमस्य च ॥

तेजोमाचं समुद्भृत्य राज्ञोमूर्त्तिर्विनिर्मिता ।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥

भूयोभोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान् चलन्ति च ।

नाराजके हृषिवणिक्कुमीदपशुपालनम् ।

तस्मादणायमाणान्तु नेताऽसौ निर्मितः सुरैः”-इति ।

लोके हि, राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्यवाचित्वेन प्रयुष्यन्ते । तत्र राजशब्दो ह्यः, भूपनृपशब्दौ योगिकौ । भुवं पातीति भूपः, नृन् पातीति नृपः । तथाच राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं च गुणः । तत्रप्रयुक्तधर्मा व्यवहारविचारः । स च पूर्व नाभिहितः, किन्तु यथाश्रमधर्मान् व्याचक्षाणेन दृहस्पतिना राजन्यापि चवियत्ववर्णप्र-

युक्तो गृहस्थाश्रमप्रयुक्तश्च धर्मोऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्रयुक्त-
व्यवहारविचारात्मको राजधर्मोऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता,
अणिकस्तदीयस्यार्थस्य गृहीता, तयोः सन्दिग्धविवादः^(१) । प्रति-
भूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्रतिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य
बोधा । लेख्यं धनसङ्ख्यावृद्धिविशेषादियुक्तं पत्रम् । साचिण उक्त-
माधमर्णयोः सम्प्रतिपन्नाः मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभ्वादीनां त्रयाणां
सन्दिग्धन्यायान्यायवर्तिताभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति
यो राजा विचारयितुं प्रभवति, तस्योत्पत्तिरभिधीयते इत्यर्थः ।
यस्माद्राजा सोमेन्द्रादिदेवतांशमभूतत्वाद्गुणादानादीन् व्यवहारान्
विचारयितुं प्रभवति, तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“व्यवहारान् नृप. पश्येद् विद्वद्भिर्नाह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः”—इति ।

अत्र व्यवहारशब्दो रूढियोगाभ्यां निर्णयफलकमर्थिप्रत्यर्थि-
विवादमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता,—

“प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तारे ।

साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं, तस्य विस्तर इदं
मदीयं धनमन्येनापहृतम् ; तत् चेवं धनादिकमेतस्य युक्तं नान्य-
स्येति उपपत्तिपुरःसरं निर्णयः । तस्मिन् न्यायविस्तारे विषयीभूते सति
तत्प्रवर्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार उच्यते । मदीयं धनं
अन्येनापहृतं तत् पुनर्मया साधनीयमिति अर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्तते,

(१) सन्दिग्धौ इति पदं सन्दिग्धशब्दात् समन्वैकवचने निष्पन्नम् ।

तद्धनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य विवादस्य, सोऽयं साध्यमूलः । स च कदा सम्पद्यते,—इत्यपेक्षायामुक्तम्,—“प्रयत्नसाधे विश्चिन्ने धर्माख्ये”—इति ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न स्तेनः स्यात् न वाद्धूषिः”—

इत्यादिविधिनिषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने शोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नः । तेन साधो धर्मनामकः पदार्थो यदा विश्चिन्तो भवति, तदानौमयं विवाद उत्पद्यते । असति तु धर्म-विच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अतएव नारदः,—

“मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राव्यमबूभुजत् ।

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् न द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते”—इति ।

वृहस्पतिस्तु द्वेषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहर्त्तव्यमाह,—

“धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वसामन्त्रिंसकाः ।

लोभदेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तते” ॥

तस्माद्धर्मं विश्चिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो-
व्यवहारमन्वेन रूढ्याऽभिधीयते । हारीतोऽपि निरुद्धिमभिप्रेत्याह,—

“स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

व्यवहारमन्वेन पौगिकमर्षं कात्यायन आह,—

“वि जानार्येऽव मन्वेहे हरणं हार उच्यते ।

जानामन्वेहेहरणाव्यवहार इति परतः”—इति ।

व्यवहार इत्येष विग्रहो नानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । अवग्रहस्य सन्देहे वर्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणोव्यवहारानर्थादिगतरागद्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्^(१) । तद्विचारस्य राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा, “चित्तिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् । तानेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं सत्यन्तराणि तन्निबन्धनानि चानुसृत्य यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वादाहताभ्यां रूढियोगस्यतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तद्भेदाः निरूप्यन्ते ।

तत्र सपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयेयं, तदा शास्त्रप्रापिताद्दण्डद्रव्यात् अधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं, तदुत्तरम् । तेन सह वर्तते इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) अर्थो धनम् । अर्थादिविषयरागद्वेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थांन् विगतरागद्वेषवशात् प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विगतरागद्वेषवशात् विचारयेदिति सम्बन्धः ।

चतुष्पात्त्वादिभिस्त्रयोदशभिः प्रकारैः व्यवहारस्य अवान्तरभेदान्
 स एव निर्दिश्य विवृणोति,—

“चतुष्पाच्च चतुःस्थानः चतुःसाधनश्चैव ।
 चतुर्हितः चतुर्थापी चतुःकारी च कौर्त्तितः ॥
 त्रियोनिर्द्वाभियोगस्य द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।
 अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च ॥
 धर्मस्य व्यवहारस्य चरित्रं राजशासनम् ।
 चतुष्पाद्भवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः ।
 तत्र मत्स्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु माक्षिपु ॥
 चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ।
 मामाद्युपायमाध्यत्वाच्चतुःसाधनं उच्यते ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणञ्च चतुर्हितः ।
 कर्त्तारं तस्माच्चिणस्य मन्धात्राजानमेव च ॥
 व्याप्नोति पाटशो यस्माच्चतुर्थापी ततः स्मृतः ।
 धर्मस्मार्थस्य यशसो लोकहेतोस्तथैव च ।
 चतुर्णां करणादेव चतुष्कारी प्रकौर्त्तितः ॥
 कामात्क्रोधाद्यं ज्ञोभास्य चिभ्यो यस्मात् प्रवर्त्तते ।
 त्रियोनिः कौर्त्तयते तत्र चयमेतद्विवाटहत् ॥
 शुभियोगस्तु विज्ञेयः श्रद्धातस्माभियोगतः ।
 पञ्चदशमस्तु चतुर्णां कर्त्तुं चोत्तरादिदृष्टं चतुः ॥
 पञ्चदशमस्तु चतुर्णां कर्त्तुं चोत्तरादिदृष्टं चतुः ॥
 पञ्चदशमस्तु चतुर्णां कर्त्तुं चोत्तरादिदृष्टं चतुः ॥
 पञ्चदशमस्तु चतुर्णां कर्त्तुं चोत्तरादिदृष्टं चतुः ॥
 पञ्चदशमस्तु चतुर्णां कर्त्तुं चोत्तरादिदृष्टं चतुः ॥

भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः स उदाहृतः ।

भूतं तन्नादिसंयुक्तं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ॥

राजा सपुरुषः सभ्याः शान्तं गणकलेखकौ ।

द्विरप्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥

दद्यादानं ह्युपनिधिः सम्भूयोत्यानमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाऽभ्युपेत्य च ॥

वेतनस्थानपाकर्म तथैवास्त्रामिविक्रयः ।

विक्रीयासम्प्रदानञ्च क्रीत्वाऽनुशय एव च ॥

समयस्थानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥

वाक्यारुथ्यं तथैवोक्तं दण्डपारुथ्यमेव च ।

धूतं प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते"—इति ।

ननु धर्मादीनां पादत्वमप्युक्तं, प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणनिर्णयाणां व्यवहारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह,—

“चतुष्पाद्वावहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“पूर्वपदः स्मृतः पादः द्वितीयोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादसृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः”—इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः । योऽयं निर्णयाख्यश्चतुर्थपादोऽभिहितः, स धर्मादिभिश्चतुर्भिः निष्पद्यते । तदाह बृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरिषेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः”—इति ।

तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकन्धनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यच्च स धर्मैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पाह्यादिकारी च* यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरिच-
राजशामननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नद्धो धर्माद्भूतः† स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव शङ्गीकरोति, यत्तु धनस्वामी‡ व्यवहारसदिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाद्गुणपहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तच्च दोषका-
रिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह,—

“सृतिशास्त्रान्तु यत्किञ्चित् प्रयितं? धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्व्यवहारः स्मृतौ हि सः॥”—इति ।

यच्च धर्मशास्त्रकुशलैर्विद्वद्भिर्निर्णयार्थं प्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयाय धर्मशास्त्रं

* अथ चकारोऽधिक प्रतिभाति । दोषकारी इत्यस्य विवरणरूप-
त्वात् वाक्पाह्यादिकारोत्यस्य । परन्तु, सर्व्वेवादर्शपुस्तकेषु स्थित-
त्वादिति ।

† इत्यमेव पाठ सर्व्वेवादर्शपुस्तकेषु । मम तु, सन् अथवा सधर्माद्
भूतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यन्नद्धस्वामी,—इति का० । मम तु, अथ धनस्वामी,—इति पाठ
प्रतिभाति ।

§ प्रापितम्,—इति का० ।

॥ कार्याणां निर्णयार्थं तु व्यवहारस्मृतौ हि सः,—इति का० । मम तु,
व्यवहारः स्मृतौ हि सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रख्यापितं भवति, स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णय-
माह सएव.—

“यद्यदाचरते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।

देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्मादनपेतं* धर्म्यं, तद्विपरीतं अधर्म्यं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यत्र स्वीक्रियते, तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह सएव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन † देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्धर्मं स्यापयेद् राजाऽन्याय्यं तद् राजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं सतिशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनुशास्ति, स निर्णयो राजशासनजन्यः । अयो-
क्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाध्यत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च दृश्यतिना अपञ्चितम्,—

“शास्त्रमेव समाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि ज्ञीयते ॥

देशस्त्रित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतम्,—इति शा०स० ।

† सर्वेष्व्वादृशपुस्तकेष्वेवमेव पाठः । मम तु, न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु,
'न्याय्यम्'—इत्यत्र न्याय्यं, 'देशाचारस्य वा विरोधेन'—इत्यत्र,
देशाचारस्य वाऽविरोधेन,—इति पठितुमुचितम् ।

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्व्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं, मा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा"—इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भूतः सन् अति-
भौरुतया स्वापराधमङ्गीचकार । तत्र समीपवर्तिनः माचिणो वर्णि-
वधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुपहृत्वा, तत्र माध्यनृतं वदेदित्ये-
तादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहार्पुः । तत्र व्यवहारेण
धर्मा बाध्यते । केरलदेशादौ वेण्यागमने माचिभिरापादितेऽपि देशा-
चारवशात्त्रायं राज्ञा दण्ड्यते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाचारे 'त्वयैवं न व्यवहर्त्तव्यम्'—इति राजा यदा-
ऽनुशास्ति, तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः । (२) ये एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयश्चत्वारः पादास्ते सत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दायकारौ स्वय-
मनृताङ्गीतोऽयमपि* अपराधोऽस्तीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्ये
श्रवसानम् । प्रतिशोत्तरयोः कृतयोः माचिणा यस्य पलोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य माचिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
न्मातुलसुताविवाहो न दायाय, केरलदेशे कन्यायाः चतुर्मतीलं न
दायायैत्येवमादिकस्तत्तद्देशसमयः । तत्र तत्र पत्रादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञायां प्रतिष्ठितम् । सामदानभेददण्डैश्चतुर्भिः दायकारिणो दाय-

* मन्त्रताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उत्तरः पूर्वबाधक इति नारदवचनार्थं व्याचष्टे चतुर्भिर्व्यादिना ।

(२) तत्र सत्ये स्थितोधर्मं इत्यादिवचनानि व्याख्यानुमुपक्रमते, ये एते
इत्यादिना ।

करणाय* चतु साधनत्वम् । चतुर्हितत्वं विस्पष्टम् । कर्त्तादिचतुष्टय-
व्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तार पादो गच्छति साक्षिण ।

पादं समासदं सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

जेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थयज्ञसो लोकानुरागं भ्रम्पादनाद्यतुष्कारित्वम् ।
त्रियोनित्वं स्पष्टम् । अमता कितवस्तेनादीना समर्गं यं करोति, तस्मि-
न्नपि चौर्यादिशङ्का जायते । होढोऽपद्यतद्रथ्यादिदर्शनम्, तस्मिन्न वा ।
तस्माद्भियोगो भवति । अर्थिप्रत्यर्थिनेौ पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्त्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसङ्ख्यादिकं याथातथ्ये-
नान्यथा वा राजादीना अप्ये यदा ब्रूते, तदा तस्योभयस्य उपरि
व्यवहारं प्रवर्त्तते । ततो द्विगतित्वम् । अष्टाङ्गेषु सपुरुषो राजेत्ये-
तदेकमङ्गम् । अतो नास्ति नवत्वसङ्ख्याप्रसक्तिः । षण्णादानादीनां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तत्र तत्र विचारयिष्यते† । एतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्य पदस्य अवान्तरक्रियाभेदादनन्तभेद-
भिन्नत्वं शतशाखत्वम् । एतान् अष्टादशपदानवान्तरानन्तभेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण द्वेषां सृष्टिर्नास्ति कात्यायनः,—

“द्वे पदे साध्यभेदान् पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदाद्विस्वान्यथ महभधा”—इति ।

* दोषकारकाय,—इति का० । मम तु, दोषकइत्यादिति पाठ प्रतिभाति ।

† धर्मार्थास्त्रयोलोकानुराग,—इति का० । मम तु, धर्मार्थयज्ञोलोका-
नुराग,—इति पाठ प्रतिभाति ।

‡ विवदियते,—इति शा० स० ।

द्विपदत्वं विग्रहयति वृहस्पतिः,—

“द्विपदो व्यवहारः स्याद्भूतहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु^(१) हिंसामूलः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति,—

“कुसोदनिध्याधेयाद्यं* सम्भूयोत्यानमेवच ।

भृत्यदानमशुश्रूषां^(२) भृवादोऽस्वामिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुग्रयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः स्नेयञ्च दायभागोऽचदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानिं तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पादुथे द्वे साहसञ्च परस्त्रीसंग्रहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्याह वृहस्पतिः”—इति ।

जगति सम्भाषितानुशेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु स एव अन्त-
र्भावयति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीचकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

* कुसोदनिध्याधेयाद्यं,—इति शा० ।

† भृत्यदारमशुश्रूषां,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तकइति चतुर्दशइत्यर्थः ।

(२) भृतिः कर्ममूल्यं, तस्याभतेरदानं भृत्यदानम् ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र वृक्षस्थितिः,—

“दुर्गमध्ये गृहं कुर्याञ्जलवृक्षान्वितं पृथक् ।
 प्राग्दिशि प्राङ्मुखीनस्य लक्षणां कल्पयेत् सभाम् ॥
 मास्यधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।
 प्रतिमाऽऽलेख्यदेवैश्च युक्तामन्नाम्बुना तथा”—इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्त्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति,—

“धर्मशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।
 यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्”—इति ।

मूलखावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं* तत्र निष्कर्षः† । तत्र प्रवेशकालं सएवाह,—

“प्रातस्त्याय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः ।
 गृहं ज्योतिर्विदेव वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥
 यथार्हमेतान् सम्पूज्य सुपुष्याभरणैर्नृपः ।
 अभिवन्द्य च गुवादीन् सम्मुखान् प्रविशेत्सभाम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सारविवेचनं,—इति पाठः प्रति-
 भाति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति शा० । मम तु, तत्तन्निष्कर्षः,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिर्य सह कार्याण्यनुमन्दधात् ।

तदाह मतुः,—

“व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रामीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्याणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान्* पृथक् पृथक्”—इति ।

विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्त्वा कालत्रयञ्चा यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्यतः”—इति ।

दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्रार्थं मुक्त्वा अन्तरभाग-
त्रयं व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तिथीराह सम्बर्त्तः,—

“चतुर्दशी घ्नमावास्ता धौर्णमासी तथाऽष्टमी ।

तिथिख्यासु न पश्येत्तु व्यवहारांस्तु नित्यशः”—इति ।

येषमुक्त्वा सभा, तस्याः चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः,—

“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।

चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निषन्दानि,—इति का० ।

† भागत्रयन्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ तिथिष्वेतासु नैव पश्येत,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामाप्रतिष्ठिता ।

मुद्रिताऽध्वसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता”—इति

राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानान्मुख्यादन्यान्यमुख्यानि स्था-

नान्याह शृगुः,—

“दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्शृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

अरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः* सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतञ्चैव गृह्यते स्थानमीषितम्† ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेष्ठ्यास्तुर्विचक्ष्य वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा”—इति ।

स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादि शब्दात् यो ग्रामे अरण्यादौ

च निवसन्ति, तेऽप्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिररण्यवासिभिस्य निर्णयं

कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः ।

सार्थः ग्रामयाचादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्याः ग्रामण्यादयः । पुरं

मुख्यं नगरं, तस्माद्वाचीनो ग्रामः । †पुरग्रामनिवासिनां भेदः ।

कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि । तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव ।

ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्थ’ स्थाने ‘सार्द्ध’—इति पाठः शा० पुस्तके सर्वत्र ।

† स्थानमीषितम्,—इति शा० ।

‡ ये तु,—इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’—इति भवितुं युक्तम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरननुगयानुमत स्थान कुलिकसार्थमुख्यपुरग्रामनिवा-
सिनो गृह्यन्ते । ग्रामादीनि दृश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो-
ग्रामाकारेणावस्थितो जन । धौर पुरवासिना समूह । गण कुलानां
समूह । श्रेष्ठो रजकाद्यष्टादशहीनजातय । चातुर्विध आन्वौचिक्या-
दिविद्याचतुष्टयोपेत (१) । वर्णिणो गणप्रभृतय । तथाच कात्यायन,—

“गण पापण्डपूगय* आह्वणश्रेण्यस्तथा ।

समूहस्याद्य ये चान्ये वर्ग्यास्यास्ते वृहस्पति”—इति ।

आयुधधराणा समूहो जातर्मा । कुलानि अर्थिप्रत्यर्थिनो सगो-
पाणि । कुलिकास्तत्र वृद्धा । नियुक्ता प्राङ्निवाकमहितास्तय सभ्या ।
मृपति आह्वणदिमहित । सभ्यानाह याज्ञवल्क्य,—

“श्रुताध्ययनसम्यग्ना धर्मज्ञा सत्यवादिन ।

राजा सभामट काय्या रिपो मित्रे च ये ममा”—इति ।

तेषां मद्यामाह वृहस्पति,—

“श्लोकधर्माद्गतत्वज्ञा *) सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टाः विप्राय्याः सा यज्ञसदृशी सभा"—इति ।

तत्र वर्णान् सएवाह,—

“देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्नत्तकुहका लुब्धाः* न प्रष्टव्याः विनिर्णये”—इति ।

राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्”—इति ।

सोऽपि राजवत् सर्वकार्याणि विचारयेत् । यदाह मनुः,—

“यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुज्याद्विदांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्पश्येत् सभ्यैरेव त्रिभिर्दृतः ।

सभामेव प्रविशेमामासीनः स्थितएववा”—इति ।

स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक इति उच्यते । तदाह

वृहस्पतिः,—

“राजा कार्याणि सम्पश्येत् प्राङ्निवाकोऽपि वा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्यग्रतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः॥

बलेन चतुरङ्गेन यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दौष्यमानः स्वपुषा तेन राजाऽभिधीयते ॥

विवादे षृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्बदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते”—इति ।

नारदोऽपि,—

* उन्नत्तकुहलुब्धाश्च,—इति का० ।

“अष्टादशपदाभिज्ञ षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।
 आर्चीचिक्यादिकुशल श्रुतिस्मृतिपरायण ॥
 विवादमथित धर्मं पृच्छति प्रकृत मतम् ।
 विवेचयति यस्तस्मात् प्राङ्घ्रिवाकस्तु स स्मृत ॥
 यथा शल्य भिषक् कायादुद्धरेद्यन्वयुक्ति ।
 प्राङ्घ्रिवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्भवहारत”-इति ।

प्राङ्घ्रिवाकस्य गुणा स्मृत्यन्तरे दर्शिता—

“अरूरो मधुर स्निग्ध क्रमायातो विचक्षण ।
 उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु”-इति ।

प्राङ्घ्रिवाकस्य अनुकल्पमाह कात्यायन,—

“ब्राह्मणो यत्र न स्यान्तु चक्षिय तत्र योजयेत् ।
 वैश्य वा धर्मशास्त्रज्ञ शूद्रं यत्रेण वर्जयेत् ॥
 *यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् चक्षिय तत्र योजयेत् ।
 वैश्य वा धर्मशास्त्रज्ञ शूद्रं यत्रेण वर्जयेत्”-इति ।

तदवर्जने बाधमाह मतु,—

“जातिमाचोपजीवी वा काम स्याद् ब्राह्मणमुव (१) ।

• नाशयय श्लोक स० शा० पुस्तकयोः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं प्रीति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तो य, सोऽयं ब्राह्मणमुव ।
 स च,—

“धर्मं शर्मं विधीयन्तु ब्राह्मणैः किं चैवं विवर्जित ।
 प्रीति ब्राह्मणोऽप्रीति तमाहुर्ब्राह्मणमुवम्”-इत्युक्तं तद्वयम् ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥
 यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
 तस्य सौदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥
 द्विजान् विहाय सम्पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह ।
 तस्य प्रचुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशञ्च नश्यति”—इति ।

गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह वृहस्पतिः,—

“शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शूची ।
 नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ”—इति ।

ध्यासोऽपि,—

“चिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं^(१) स्फुटं प्रत्ययकारणम् ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥
 स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं* लाक्षणिकं शुचिम् ।

• स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं,—इति शा० ।

(१) ज्योतिःशास्त्रं हि गणितस्कन्ध-जातकस्कन्ध-सिद्धान्तस्कन्धरूपस्कन्ध-
 चयोपेतमिति गणिततत्त्वचिन्तामणिप्रभृतिषूक्तम् । गणितस्कन्धे
 शक्तायक्तभेदाद् द्विविधं गणितं निर्णीतम् । जातकस्कन्धे तु जातस्य
 शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्तु, “बुद्ध्यादिप्रलयान्तकालकलनामान-
 प्रभेदः क्रमाधारस्य द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नान्तया सेततराः ।
 भूधिष्ण्यस्यसंस्थितस्य कथनं यन्त्रादि यथोच्यते सिद्धान्तः स उदा-
 हृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥”—इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्त-
 कक्ष्यः । द्विधा गणितमिति प्रतिलोमानुलोमभेदादिति गणिततत्त्व-
 चिन्तामणौ व्याख्यातम् ।

स्रष्टावरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्"—इति ।

साधपालोऽपि कर्त्तव्य इति तेनैवोक्तम्,—

“साधपालस्तु कर्त्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थितः”—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“आकारणे रक्षणे च साध्यार्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यश्च स पूरुषः”—इति ।

राज्ञा कतिपयैर्वणिग्निरधिष्ठितं सद्ः कर्त्तव्यम् । तदाह

कात्यायनः,—

“कुलघ्नौ लवयो दृष्ट्वैर्विन्तवङ्गिरमत्सरैः ।

वणिग्निः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्”—इति ।

कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह सएव,—

“श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने”—इति ।

यथोक्तराजादियुक्तायाः सभायाः दग्गाङ्गानि सप्रयोजनान्याह

दृष्टस्यति,—

“नृपोऽधिष्ठतमभ्यास्य स्रतिर्गणकलेखकौ ।

सहेमाम्यस्वपुरुषाः* साधनाङ्गानि वै दग्ग ॥

एतद्दग्गाङ्गकरणं यस्यामथ्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसम्पिता ॥

दग्गामामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

* हेमाम्यम्बप्रपुरुषाः,—इति का० ।

सभाध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरिचकाः ॥

स्यतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानधनन्तथा ।

शपथार्थं हिरण्मात्री जलं द्रुषितस्तुभ्योः ॥

गणको गणयेद्दृष्टं* लिखेद्यायञ्च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणाञ्च स पूरुषः ॥

वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।

अर्थदण्डवधावुक्तौ राजायत्तावुभावपि ॥

राजा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणीगणादयः ।

साहसन्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्"—इति ।

यथाविधि विचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः,—

“सप्राङ्गिवाकः† सामात्यः सन्नाह्वणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गं तिष्ठति धर्मतः”—इति ।

वैपरीत्ये दोषमाह मनुः,—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयगो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति”—इति ।

सभ्यानां फलमाह दृहस्यतिः,—

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।

निरामयान् यः कुरुते शास्ताञ्जनशलाकया ॥

इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिञ्च सः ।

लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्यनिर्णयम् ॥

* गणयेदित्यं,—इति का० ।

† प्राङ्गिवाकश्च,—इति का० ।

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

विपक्षे दोषमाह कात्यायनः,—

“न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।

तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हन्ति* न संग्रयः ॥

अपन्यायप्रवृत्तन्तु नोपेक्ष्यं तत् सभासदः† ।

उपेक्षमाणाः सनृपाः नरकं यान्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं ये तु यान्ति‡ सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तत्रियं तत्र न सभ्यः किल्विषी भवेत्१”—इति ।

कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवायः,—इति

सएवाह,—

“सभ्येनावशकत्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

शृणोति यदि नो राजा स्वात्तु सभ्यस्ततोऽनघः”—इति ।

यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणि पक्षपातं
न करोति, तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः,—

“राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो॥ गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते”—इति ।

* हतोधीति,—इति का० ।

† नोपेक्षन्ते सभासदः,—इति का० ।

‡ येऽनुयान्ति,—इति ग्रन्थान्तरीयं पाठ समीचीनः ।

१ “तत्रियं न वक्तव्यं तदघने किल्विषी भवेत्”—इति पाठान्तरं का० ।

॥ एनो,—इति का० । विना,—इति शा० ।

अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः,—

“रागादज्ञानतो वाऽपि यो क्षोभादन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्दृष्टग्रम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“रागाद् द्वेषाद् भयाद्वाऽपि सत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः श्रयक् श्रयक् दण्ड्याः विवादात् दिगुणं दमम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अन्यायवादिनः सभ्याः तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वेऽपि ते”—इति ।

कात्यायनः,—

“अनिर्णीते तु यद्यर्थं सम्भाषेत रहोऽर्थिना ।

प्राङ्निवाकोऽपि दण्ड्यः स्यात् सभ्यश्चैव* विशेषतः”—इति ।

राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वामुखस्त्रपविशेद्राजा सभ्याः उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्यसु लेखको दक्षिणामुखः”—इति ।

सभोपविष्टाः नृपादयो यस्याङ्गानि, तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुष-
हृषेणं परिकल्पयति सएव,—

* सभ्याश्चैव,—इति स० शा० ।

“एषां मूर्द्धा नृपोऽज्ञाना मुखञ्चाधिकत स्मृत ।

बाह्व सभ्या स्मृतिर्हस्तौ जडो गणकलेखकौ ॥

हेमाग्यम्ब्वन्नपुरुषा पादौ च पुरुषस्य च”—इति ।

या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता, सा मुख्या सभा । तदुक्त महाभारते,—

“न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्य यच्छ्लेनानुविद्धम्”—इति ।

इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिनिरूप्यते ।

तत्र प्रजापति,—

“राजाऽभिषेकमयुक्तो ब्राह्मणो वा बह्व्युत ।

धर्मांमनगत पश्येत् व्यवहाराननुत्पणान्”—इति ।

नारद,—

“तस्माद्भूमामन प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

सम स्यात् सर्वभूतेषु विभ्रदैवस्तत प्रथम्”—इति ।

(१) यथा यम,

“प्रियदेव्यौ समो ज्ञात्वा प्राप्तकाले नियच्छति ।

तथा राजा नियन्तया प्रजाम्बद्धि यमप्रथम्”—इति ।

(२) यमोयथा प्राप्तकाले प्रियदेव्यामुभावपि नियच्छति, तथा राजा
सन्तः प्रजा नियन्तयाइति सम्यस्य ।

यद्भवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादि-
रूपमर्थशास्त्रं, तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना राज्ञा अनुस्मरणीयम् ।
तदाह सएव,—

“धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।

समीचमाणो निपुणो व्यवहारगतिं नयेत्”—इति ।

धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि,—

“वेदाः साङ्गस्तु चत्वारो मीमांसा स्रतयस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्”—इति ।

ननु न धर्मशास्त्रान्तर्गतमर्थशास्त्रं, किन्वन्यदेव नीत्यात्मकम् ।

यत्तु भविय्यपुराणे दर्शितम्,—

“पाङ्गुण्यस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ।

अथचाणाञ्च निचेपः कण्डकानां निरूपणम् ॥

दृष्टार्थं स्रतिः प्रोक्ता ष्टपिभिर्गण्डाघज”—इति ।

वाङ्म । अस्मिन्नर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽंशः स उपा-
देयः, इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः,—

“यच्च विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्”—इति ।

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे^(१) न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह

* पुराणन्यायदर्शिनम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“सूक्त्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः”—इति ।

व्यवहारतो वृद्धव्यवहारप्रसिद्धी* न्यायोबलवान् । न्यायान्नाश्रयणे

बाधमाह वृहस्पतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरोऽसाधुः साधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः ॥

अमत्याः मय्यमदृशाः सत्याश्चामत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः तस्मान्मुक्त्वा विचारयेत्”—इति ।

न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः,—

“यथा नयत्यसृक्पातैः मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तयाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥

वाक्यैर्विभावयेत्सिद्धैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैर्द्विजाकारैश्चतुषोश्चेष्टितेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अमासिके हते चिक्रे युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कृटचिह्नकृताङ्गयात्”—इति ।

यत्तु पूर्वमुक्तं, भृतच्छलानुमारित्वात् द्विगतिरिति ; तत्र क्लृप्तं
द्वेषम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

* वृद्धव्यवहारत् प्रसिद्धी,—इति शा० म० ।

† चोरोऽचोरः साधुसाधुर्जायते,—इति का० ।

‡ वाक्ये,—इत्यन्यत्र समीचीनः पाठः ।

“कलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भृतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः”—इति ॥

निर्णये प्रमाणं साक्षादिकम् । तदाह गौतमः । “विप्रतिपत्तौ
साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था”—इति । मनुरपि,—

“प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबन्धानि पृथक् पृथक्”—इति ।

देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चाष्टादशपदसम्बन्धीनि कार्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह कात्यायनः,—

“तस्मात् शास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तन्नयेत्*”—इति ।

देशदृष्टस्य लक्षणमाह षण्व,—

“यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिसूत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते”—इति ।

तत्तद्देशीयानां मिथोविवादे देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह षण्व,—

“देशपत्तनगोष्ठेषु पुरयामेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वसमयैर्द्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह” ॥

यत्र तत्तद्देशीयानां इतरैः सह विवादः, तत्र शास्त्रतो निर्णयो-
न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वेच्छया निर्णयेत् ।
तदाह षण्व,—

“लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः”—इति ।

* देशदृष्टं मतं नयेत्,—इति का० ।

वणिगादिभूमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम् । तदाह व्यासः,—

“वणिकशिल्पिप्रभृतिषु कृपिरङ्गोपजौविषु ।

अग्रक्यो निर्णयोह्यन्यैस्तत्तैरेव तु* कारयेत् ॥

गुरुः स्वामी कुटुम्बञ्च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।

विवादानथ पथ्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्”—इति ।

निर्णयकारिणां उत्तमाधमभावमाह नारदः,—

“कुलानि श्रेण्यस्यैव गणाद्याधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“ग्रामे दृष्टः पुरं याव्यात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञो दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति तस्य पुनर्भवः”—इति ।

राज्ञो नियममाह पितामहः,—

“न रागेण न लोभेन न कोपेन नथेनृपः ।

परैरप्रार्थितानर्थान् न चापि स्वमनीषया”—इति ।

अस्वापवादमाह सएव,—

“कुलानि चापराधांश्च पदानि नृपतिस्तथा ।

स्वयमेव निगृह्णीयात् नृपस्त्रीवेदकैर्विना”—इति ।

तत्र कुलान्याह सएव,—

“पथिभङ्गी कराचेपी प्राकारोपरिलङ्घकः ।

* क्षत्र्यैरेव तु,—इति का० ।

† पथिभङ्गकराचेपः,—इति शा० च० ।

निषानस्य विनाश्री च तथा चायतनस्य च ॥
 परिखापूरकश्चैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।
 अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानमम् ॥
 प्रविगत्यनियुक्तो यो भोजनञ्च निरीक्ष्यते ।
 विष्णुवक्षेत्रेभवातानां चेतुकामो नृपात्मजः ॥
 पर्यङ्गासनग्रन्थी* चाप्ययस्याननिरोधकः ।
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषञ्च विष्टतथा विशेत्तु यः ॥
 यस्यापदारेण विशेद्वेलायां तथैव च ।
 शय्यामने पादुके च शयनामनरोहणे ॥
 राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति ममीपतः ।
 राज्ञो विद्विष्टसेवी वा ऽप्यदत्तविहितासनः ॥
 वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्वयं ग्राह्येण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु य ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोगकएव च ।
 एकवामास्तथाऽभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवगुण्डितः ॥
 विचिचिताङ्गः स्वमी च परिधानविधूनकः ।
 क्लान्थेतानि पञ्चाशत् भवन्ति नृपसन्निधौ"—इति ॥

अपररधानाह नारदः,—

“आञ्जालहनकर्त्तारः स्त्रीवधो वर्णमङ्करः ।

परस्त्रीसमनश्चौर्यं गर्भश्चेद पतिं दिना ॥

* कार्यं काम्यानुबन्धं,—इति स० शा० ।

† राज्ञोऽतिरिक्तवर्षञ्च द्विवर्षञ्च,—इति शा० स० ।

वाक्पास्यमत्राच्यन्तद्* दण्डपास्यमेव च ।

गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधा दग्धैव च'—इति ॥

विवादमन्तरेणापि दण्डस्यां हेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् । अतएव
सम्बन्धं,—

“असिन्न पथिभङ्गञ्च यश्च गर्भं पति विना ।

स्वयमन्वेपयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्याऽपहारक पाप विच्छञ्च पतित तथा ।

परापवादमयुक्त स्वय राजा विचारयेत् ॥

पद्भागकाल शस्कार्यं मार्गच्छेदकमेव च ।

स्वराष्ट्रचौर्यभीतिञ्च परदाराभिर्गर्भनम् ॥

गोत्राह्णनिहन्तार मस्थानाञ्चैव घातकम् ।

दग्धैतानपराधाश्च इय राजा विचारयेत्”—इति ।

तदप्याह पितामह,—

“उत्क्षतीः मस्यघाती च अग्निदस्य तथैव च ।

पटहाधोषणाश्चादीः† द्रव्यमस्त्रामिकञ्च यत् ॥

राजायनीदद्रव्य यत् यच्चेवाङ्गविनाशनम् ।

दाविगतिः‡पदान्याङ्क नृपजेयानि पण्डिता”—इति ।

* मवाण्यया,—इति वा० ।

† दस्युः,—इति का० ।

‡ उत्क्षतिः,—इति शा० ।

§ दाविगतिः,—इति का० ।

(१) पटहेन दरासुष्यते, तस्याश्चापनक्षत्रा इत्यर्थं ।

यत्र क्लृप्तादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमग्रक्तः, तत्र स्तोभकात् सूच-
काच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः,—

“शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थमुख्योराज्ञा* प्रचोदितः ।

आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तः स्यात् परदोषमवेचितुम् ।

नृपस्य समयं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः”—इति ।

शास्त्रनिन्दितं क्लृप्तादिकम् । अर्थमुख्यो धनलाभप्रधानः । राज्ञा
शास्त्रादिपर्यालोचनपुर-मरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह दारोतः,—

“शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु प्रकृतीनाञ्च भूपतिः ।

व्यवहारस्वरूपञ्च ज्ञात्वा कार्य्यं समाचरेत्”—इति ।

प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुटा एवच ।

कैवर्त्तकश्च विज्ञेयो धेच्छमिहौ तथैवच ॥

मेधिकस्त्रिरवव्यालहस्तौ लक्षट्टिघट्टिकौ † ।

कोसेदिकाः ‡ भारूपदामानगोण्डोपगोपमाः ॥

एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश मनोपिभिः ।

वर्णानामश्रमाणान्तु सर्वदेव वह्निः स्थिताः”—इति ।

* त्वर्थ मुख्यस्वार्थं,—इति का० ।

† वरुड,—इति का० ।

‡ लक्षट्टिघट्टिका,—इति पाठ ।

§ कोसेदिका.—इति का० ।

मनुश्च जात्यादि ममीक्षणीयमित्याह,—

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्माश्च शाश्वतान् ।

ममीक्ष्य कुलधर्माश्च स्त्रे वर्णं प्रतिपादयेत्”—इति ।

उन्मार्गवर्तिन कुलादीन् स्वमार्गं स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्य,—

“कुलानि प्रकृतीश्चैव श्रेणीर्जनपदानपि ।

स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

कार्यदर्शनप्रकारमाह नारद,—

‘ धर्मशास्त्र पुरस्कृत्य प्राङ्घ्रिवाक्रमते स्थित ।

ममाहितमति पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥

आगम प्रथम कार्यो* व्यवहारपदन्तत ।

विचारो निर्णययेति दर्शनं स्थाञ्चतुर्विधम्”—इति ।

आगमोऽर्थिवचनश्रवणं, तदादौ कर्त्तव्यम् । ततस्तद्वचन श्रवणादाना-
द्यन्यतममस्मिन् पदे अन्तर्भाव्यम् । तत प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणाना विचार ।
तत प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधि ।

* कार्ये,—इति का० ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारद, —

“वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुक्तामन्तश्च तद्वच ।

आसेधयेत् विवादार्थं थावदाज्ञानदर्शनम्”—इति ।

प्रथमन्तावदर्थां प्रत्यर्थिन प्रति त्वयैतावन्मह्य देयमित्यादिकं कार्यं ज्ञेयात् । तत्र यदि तदुक्त*मनभ्युपगम्योक्तान्तुमिच्छेत्, तदा स्वकार्यपर्यन्त राजाज्ञया त निरुन्ध्यात् । आसेधभेदानाह सएव,—

“स्थानासेध कालहत प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

चतुर्विध स्यादासेधस्तमासेध न लङ्घयेत्”—इति ।

अस्मात् स्थानात् त्वया न चलितव्यमिति स्थानासेध । मदीयद्रथप्रदाने दिनमेतन्नोत्तवनीयमिति कालासेध । अदत्त्वा यामान्तर न गन्तव्यमिति प्रवासासेध । अदत्त्वा न मन्ध्यावन्दन कर्त्तव्यमिति कर्मासेध । मन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो न आसेधार्हः । तदाह कात्यायन,—

“यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहरेत् कुशलादिभि ।

आसेधयेदनासेधै स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात्”—इति ।

इन्द्रियनिरोधवत् विषमदेशोऽपि नासेधार्ह इत्याह नारद,—

“नदीमन्तारकान्तारदुर्देशोपप्रवादिषु ।

आसिद्धश्च परासेधमुक्तामन्नापराभ्रयात्”—इति ।

आसेध्यासेधकयो तत्कालोत्तवने दण्डमाह सएव,—

* तदुत्तर,—इति का० ।

† दुर्गमोपप्लवादिषु,—इति का० ।

“आसेधकालआसिद्ध आसेध योऽतिवर्त्तते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् आसेद्धा दण्डभाग्भवेत्”—इति ।

अन्यथा कुर्वन् अयोग्ये निशीथादिकाले तमासेधयन् । अनासे-
ध्यानाह कात्यायन,—

“वृक्षपर्वतमारूढा ह्येभरयनौगता ।

विषमस्याद्य ते सर्वे नासेधा कार्य्यसाधकै ॥

व्याध्यार्त्तव्यमनस्याद्य यजमानस्तथैवच ।

अनुत्तीर्णाय नासेधा मत्तोन्मत्तजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकालेऽथ सैनिका ।

प्रतिज्ञाय प्रयातय कृतकालय नान्तरा ॥

उद्युक्त कर्षक सखे तोयस्यागमने यदा ।

आरम्भसङ्गह* यावत् तत्काल न विवादधेत्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“मत्रोदाहोद्यतो रोगी शोकार्त्ता मृतमालक ।

मत्तो वृद्धोऽभियुक्तय नृपकार्य्योद्यतो व्रती ॥

आमघ्रे सैनिक सङ्घे^(१) कर्षवद्यायमङ्गहे ।

विषमस्याद्य नासेधा स्त्रीमनाथाम्थैवच”—इति ।

नारदोऽपि—

‘निवेष्टुकामो रोगार्त्ता यियद्युर्थमने म्रित ।

* आरम्भा सङ्गह—इति का० ।

(१) सङ्घे यङ्गे आसन्ने मति सैनिको नासेध ।

कात्यायनोऽपि,—

“आहृतस्त्वमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।

आपन्नस्थानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—

“परानीकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।
कुर्वीत पुनराह्वानं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्यासेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अत्र मतुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संबीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा मैषीर्भूहि मानव ।
केन कस्मिन् कथं कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आगतानां विवदतामसकृदादिनां नृपः ।
वादान् पश्येन्नात्महतान् न चाथर्वनिवेदितान् ॥

कार्यातिपातिथ्यसननृपकार्यात्सवाकुलान्^(१) ॥
 मत्तोन्मत्तप्रमत्ताश्च^(२) सजातिप्रभुका स्त्रियम् ।
 धर्मात्सुकान् जडानार्त्तभृत्यान्नाङ्गानयेन्नृप ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धर्मात्सुकानभ्युदये रोगिणोऽथ जडानपि ।
 अस्वस्वमत्तोन्मत्तार्त्तस्त्रियो नाङ्गानयेन्नृप ॥
 न हीनपत्न्या युवती कुले जाता प्रसूतिकाम् ।
 सजातिप्रभुकाश्चैव तथा नाङ्गानयेन्नृप ”—इति ।

सजातिप्रभुका तु मरौचिना निरुक्ता,—

“सर्ववर्णोत्तमा कन्या सजातिप्रभुका स्यता ।
 तदधीनकुटुम्बिन्य स्त्रैरिण्यो गणिकाश्च या ॥
 निष्कुन्ता याश्च पतिता तासामाङ्गानमिष्यते”—इति ।

दृप्तस्य दण्डमाह बृहस्पति,—

“आहृतो यस्तु नागच्छेत् दर्पाद्दन्ध्वन्नान्वित ।
 अभियोगानुरूपेण तस्य दण्ड प्रकल्पयेत्”—इति ।

(१) यस्य विषय, कामजक्रोधजदोषविशेषोवा । स चाष्टादशप्रकार
 मनुनोक्त । यथा,—

“भृगयाऽक्षोद्विवास्त्रप्र परिवाद स्त्रियोमद ।
 तौर्यंभिक वृथाऽटास्या कामजो दशक्रोग्य ।
 पैशून्य साहस द्रोह ईर्ष्याऽसृयाऽयंदूषणम् ।
 वाग्दण्डजश्च पारथ्य क्रोधजोऽपि मयोऽष्टक ’—इति ।

(२) मत्तोमत्तादिना, उन्मत्तोवातादिना, प्रमत्तोऽपवहित ।

कात्यायनोऽपि,—

“आहृतस्त्ववमन्येत थः शक्तो राजशासनम् ।
तस्य कुर्याच्चृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।

आपन्नस्थानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—

“परानीकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।
कुर्वीत पुनराज्ञानं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्यासेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अथ मतुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं सुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्भूहि मानव ।
केन कस्मिन् कथं कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“आगतानां विवदतामसकृदादिनां नृपः ।
वादान् पश्येन्नात्मकृतान् न चाध्वनिवेदितान् ॥

पीडितः स्वमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राद्विवाकस्तं तं पृच्छेत् पुरुषो वा शनैः शनैः—इति ।

पृष्ट्य कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सृत्याचारव्यपेतेन मार्गैर्णाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राजे व्यवहारपदं हि तत्”—इति ।

यदि केनचिन्निमित्तेन स मावेदयेत्, तदा स व्यवहारो न बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखादयो-
वर्जनीया इत्याह उगना,—

“ससखोऽनुत्तरीयो वा मुक्तकच्छः सहासनः ।

वामहस्तैर्न वा सखी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिसभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना मन्त्रियुक्तौ वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ”—इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पिता माता सुहृदाऽपि यन्धुः ममन्धिनोऽपि वा” ।

यदि कुर्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रवर्तयेत् ॥

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् नियोगाद्घेन केनचित् ।

तन्नेनेव एतं ज्ञेयमनिवर्त्य हि तत् सतम्”—इति ।

उक्तेभ्यो षण्तिरिक्तस्य विवादस्य निषेधति गारुडः,—

* ममन्धिनोऽपि वा,—इति शा० ।

† प्रवर्तते,—इति शा० ।

“यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्* ।
परार्थवादी दण्डः स्याद् व्यवहारेषु विब्रुवन्”-इति ।
कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्माकराः शिष्याः नियुक्ताः वान्धवास्तथा ।
वादिनो न च दण्ड्याः सूर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।
आवेदितार्थी लेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदैकेन कोपितः† करणे वदेत् ।
तदोमिति लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु”—इति ।
करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्य अर्थस्य सम्मानितत्वे सति
प्रभुस्तत्र प्रवर्त्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं वृष्टः स यद्ब्रूयात् तत्सभ्यैर्नाह्वणैः सह त
विष्टश्च कार्यं न्याय्यञ्चेदाह्वानार्थमतः परम् ॥
सुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।
आह्वतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।
शमितेऽन्यत्र वा स्थाने‡ प्रमाणं सोऽन्यथा न तु”—इति ॥
स्थापितस्य कलवादित्वादि वाह्यलिङ्गैर्निश्चयम् । अतएव मतुः,—
“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

‡ रागादिना यदैकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तद्स्थाने,—इति ३।०।

पौडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राङ्निवाकस्य तं पृच्छेत् पुरुषो वा शनेः शनैः”-इति ।

पृष्टय काय्यै यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्याचारव्यपेतेन मार्गैर्णाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्भ्राजो व्यवहारपदं हि तत्”-इति ।

यदि केनचिन्निमित्तेन स भावेदयेत्, तदा स ध्ववहारो न
बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखाद्यो-
वर्जनीया इत्याह उग्रना,—

“समखोऽनुत्तरीयो वा मुक्तकच्छः सहामनः ।

वामहस्तेन वा स्वग्वी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”-इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना मन्त्रियुक्तौ वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यन्मार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ”-इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पिता माता सुधृदाऽपि बन्धुः ममन्धिनोऽपि वा” ।

यदि कुर्युरुपम्यानं वादं तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् नियोगाद्देन किमचित् ।

तत्तेनेव एतं ज्ञेयममिवायं हि तत् सतम्”-इति ।

उभेभ्यो यनिरिक्तस्य विषादस्य निषेधति नारदः,—

“यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न -नियोगकृत्* ।

परार्थवादौ दण्डः स्याद् व्यवहारेषु विभ्रुवन्”-इति ।

कात्यायनोऽपि,—

‘दासाः कर्मकराः शिष्याः नियुक्ताः वान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।

आवेदितार्थो लेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदैकेन कोपितः† करणे वदेत् ।

तदोभिति लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु”—इति ।

करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्य अर्थस्य सम्भाषितत्वे सति

प्रभुस्तत्र प्रवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं वृष्टः स यद्ब्रूयात् तत्सभ्यैर्नाह्वणैः सह ‡

विभृशं कार्यं न्याय्यञ्चेदाह्वानार्थमतः परम् ॥

मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।

आहृतं प्रत्यर्थिनं सुरचितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।

शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने प्रमाणं सोऽन्यथा न स्तु”—इति ॥

स्थापितस्य क्लृप्त्वादिवादि वाच्यलिङ्गेर्निश्चयेषु । अतएव ननुः,—

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

† रागादिना यदैकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तत्स्थाने,—इति शा० ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः^(१)—इति ।

लिङ्गान्तराणि याज्ञवल्क्य आह,—

“देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेडि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिश्रयत्स्वलदाक्यो विरुद्धम्बुज भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि^(२) ॥

स्वभावाद्दिव्यं गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः”—इति ॥

इलवादपद्ये सएवाह,—

“उभयोः प्रतिभूर्याद्यः समर्थः कार्यनिर्णये”—इति ।

तत्र वर्ज्यानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः* स्वामिनाऽधिहतस्तथा ।

विरुद्धोदण्डितश्चैव संशयस्यो न च क्वचित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्थस्य न चैवात्यन्तवासितः ।

राजकार्यनियुक्ताय ये च प्रव्रजिता नराः ॥

माश्रया धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो यद्हीतव्यः प्रतिभूस्तन्क्रियाम्प्रति”—इति ।

* कर्ता,—इति शा० ।

(१) आकारो विहृतः । इङ्कितं खेदवेपथुरोमाद्यादि ।

(२) न परकीयां याचं प्रतिवचनदानेन पूजयति, चक्षुस्य परकीयवीक्ष-
णेन । निर्भुजति कुटिकीकरोति ।

यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः, तदाऽपि तेनैवोक्तम्,—

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति दक्षोयस्य च* वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम् ॥

द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्यात् वाह्यचारिभिः ।

शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान् बन्धयेन्निगडेन तु ॥

अतिक्रमेऽपघाते चां दण्डयेत् तं दिनाष्टकम् ।

नित्यकर्मापरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्”—इति ।

अभियोक्तादीनां उक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः,—

“तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्वनन्तरम् ।

तयोरन्ते सदस्यास्तु प्रारब्धवाकस्ततः परम्”—इति ।

प्राग् ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“आज्ञालेखे पट्टिके शासने वा

आधौ परे विक्रये वा क्रये वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः

तस्य ज्ञेयं पूर्ववादो विधिज्ञैः”—इति ।

विदादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्त्वमित्यर्थः । अत्रापवाद-

माह सएव,—

“यस्य चाभ्यधिका षोडश कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो † दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

* वादयोग्यस्य,—इति शा० । वादयोग्यस्तु,—इति यन्यान्तरे ।

† अतिक्रमे च पाते च,—इति का० ।

‡ तस्यार्थभावो,—इति यन्यान्तरीयः यावः ।

— कात्यायनः,—

“यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

यत्रोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वञ्च साध्यभेदाद्युगपद्भवति, तत्रोत्प्लष्टजातेर्वङ्गपीडस्य वाऽर्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथाच वृहस्पतिः,—

“अहंपूर्विकयाऽऽयातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य च”—इति ॥

समानवर्णत्वे पीडापेक्षया ग्राह्यः । अनेकवादियुग्मानां युगपदुपस्थाने दर्शनक्रममाह मनुः,—

“अर्थानर्थानुभौ बुध्वा धर्माधर्मौ च केवली ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम्”—इति ।

इति दर्शनोपक्रमो निरूपितः ।

अथ चतुष्पाद्भवहारः प्रस्तूयते ॥

प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णययेति चत्वारः पादाः । तत्र प्रतिज्ञा संयच्छाति याज्ञवल्क्यः,—

“प्रत्यर्थिनोऽपतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।

समामासतदद्वाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्”—इति ।

एतच्च वृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्,—

“उपस्थिते ततस्तस्मिन् वादौ पक्षं प्रकल्पयेत् ।

निवेद्य सप्रतिज्ञञ्च* प्रमाणागमसंयुतम् ॥
 देशस्थानसमाभासपक्षाहर्नामजाति च ।
 द्रव्यसङ्घोदयं पौडां चमालिङ्गञ्च लेखयेत् ॥
 प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
 निश्चितं लोकसिद्धञ्च पचं पचविदो विदुः ॥
 अन्याचरस्त्वसन्दिग्धो वङ्गर्थश्चाप्यनाकुलः ।
 युक्तोविरोधकरणे विरोधिप्रतिषेधकः"—इति ।

ततः प्रत्यर्थाङ्गानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते सति ।

निरवधं पचदोषरहितम् । पचदोषाश्च कात्यायनेन दर्शिताः,—

“देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्घाविवर्जितः ।

साध्यप्रमाणहीनश्च पक्षोऽनादेय इत्यते”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्”—इति ।

अप्रसिद्धं, मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं,
 अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहारं करोतीत्यादि । निरर्थक-
 मभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं, यथा, अयं देवदत्तो-
 ऽस्मद्गृहमग्निधौ सुस्वरमधीते, इत्यादि । असाध्यं यथा, अहं देवदत्तेन
 समुभङ्गं ग्रहसित इत्यादि । विरुद्धं यथा, अहं मूकेन शश इत्यादि ।

पुरराष्ट्रादिविरुद्धं भागञ्च विषयपचदोषनिहितम् । निरवधं,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निरवद्यप्रतिज्ञञ्च,—इति पाठः
 प्रतिभाति । निरवधं पचदोषरहितमिति व्याख्यानदर्शनात् ।

मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्यर्पणीयमिति प्रतिज्ञा, तथा युक्तं सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखितभुक्त्वादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः कात्यायनोऽपि स्पष्टमुदाजहार,—

“निर्दिश्य कालं वर्षञ्च मासं पक्षं तिथिन्तथा ।
 वेषां प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याकृतौ वयः ॥
 माध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथाऽऽत्मनः ।
 राज्ञाञ्च क्रमशो नाम निवासं साधनाम च ॥
 क्रमात् पिढ्याणां नामानि पीडामाहर्द्धदायकौ ।
 चमालिङ्गानि वाक्यानि पक्षं रुद्धीत्यं कल्पयेत् ॥
 देशं कालं तथोन्मानं सन्निवेशं तथैवच ॥
 जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं चेतनाम च ।
 पिढ्यपैतामहञ्चैव पूर्वराजातुकीर्तनम् ॥
 स्यावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्”—इति ।

देशादीनां स्यावरविवादेषु पुनरभिधानं, यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावदेवोपादेयं न तु सर्वं चेति प्रदर्शनार्थम् । संग्रहकारोऽपि,—

“अर्थवद्भूमिसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।
 माध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थान्तुबन्धि च ॥
 प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनचमम् ।
 सद्भिन्नं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च ॥
 वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।
 स्थानावसथसाध्याख्यं जात्याकारवयोर्युतम्

साध्यप्रमाणसङ्घावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

समालिङ्गात्मपौडावत् कथितादर्हदायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते"—इति ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः, परः प्रतिवादी, आत्मा वादी,
तयोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः, तेषां
नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः”—इति ।

तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे,—

“दृष्टे साधारणेऽप्येको यद्यथैवानियुक्तकः ।

लेखयेद्यस्तु भाषायामन्यार्थञ्च विदुर्बुधाः ॥

गणिते तुलिते मेये तथा चेन्नगृह्यादिके ।

यत्र सङ्घा न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥

विद्यया प्राप्तमायातं बलं क्रौतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

समा मासस्तथा पक्षस्थिथिवारस्तथैवच ।

यच्चैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः ।

लेखयित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टेन तथोत्तरे ।

उद्दिशेत् साक्षिणः पूर्वम् अधिकान्तां विनिर्दिशेत् ।

यत्र स्यादुभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।

सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”—इति ।

अर्थे साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्ये । पुनरपि स एव हेयपक्षं
संगृह्य विदूषोति,—

“भिन्नक्रमोऽथुक्तमार्थः प्रकीर्णार्थानिरर्थकः ।
अतीतकालोऽद्विष्टश्च पक्षोऽनादेय इत्यते ॥
यथास्थाननिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना ।
शस्यते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥
मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते ।
निरर्थकः स वै पक्षोऽभूतसाधनवर्जितः ॥
भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥
यस्मिन् पक्षे द्विधा साधं भिन्नकालविमर्शणम् ।
विमृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षोऽद्विष्ट उच्यते”—इति ।

एकेन अर्थिना बहुसाध्यनिर्देशो युगपन्न कर्त्तव्यः, कालभेदेन
तु कर्त्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह,—

“पुरराष्ट्रविद्वद्भ्य यद्य राज्ञा विवर्जितः ।
अनेकपदमङ्गीर्णः पूर्वपक्षो न मिथ्यति ॥
यज्ञप्रतिज्ञं यत्काये व्यवहारेषु निश्चितम् ।
कामन्नदपि गृहीयात् राजा तत्त्वबुभुक्षया”—इति ।

पूर्ववादिनो नियममाह वृहस्पतिः,—

“मृषायुक्तं क्रियाहीनममारान्यार्थमाकुलम् ।
पूर्वपक्षं लेखयतो वादहानिः प्रजायते ॥
उपदिग्नाभियोगं यत् समतीत्यापरं वदेत् ।

क्रियासुक्ताऽन्यथा ब्रूयात् स वादी शानिमाप्नुयात् ॥
न्यूनाधिकं* पूर्वपक्षं तावदादी विमोघयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यमन्निधौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अधिकान् ह्येदेदर्थान् हीनांश्च प्रतिपूरयेत् ।
भूमौ निवेगयेत्तावद् यावदर्थोऽभिवर्णितः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।
यस्यान्तु लेखयेत्तावद् यावद्वस्तु विवक्षितम्”—इति ।

अप्रगल्भं वादिनं प्रति वृहस्पतिराह,—

“अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वात् वक्तुं नोक्तहते यदा ।
तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यग्रहणनुरूपतः”—इति ।

कालेयत्तामाह कात्यायनः,—

“मलेखनं वा लभते अहं सप्ताहमेववा ।
मतिस्तपद्यते यावद्विवादे वकुमिच्छतः”—इति ।

पूर्वपक्षस्य चातुर्विधं प्रतिपादयति वृहस्पतिः,—

“चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैवच ।
चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ॥
शक्ताऽभियोगस्तथ्यश्च सभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।
वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥
भ्रान्तिः शक्ता समुद्दिष्टा तथ्यं नष्टार्थदर्शनम् ।

लभेऽर्थेऽभ्यर्थनं मोहः तथा वृत्ते पुनः क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेख्येन लिखित्वाऽऽवापोद्दारेण^(१) शोधितं पत्रे
निवेशयेदित्याह कात्यायनः,—

“पूर्वपत्रस्य भावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेख्येन फलके ततः पत्रे च शोधितम्” —इति ।

शोधनं यावदुत्तरदर्शनं, नातः परम् । अतएव नारदः,—

“शोधयेत्पूर्ववादान्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अत्रष्टम्बस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” —इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपदौ विविनक्ति वृहस्पतिः,—

“राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुरयाममहाजनविरोधकाः ।

अनादियास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

न्यायं वा नेच्छते कर्तुं नान्यायं वा करोति यः ।

न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्धान्ति ॥

विरुद्धं वाऽविरुद्धं वा दावप्यर्थौ निवेशितौ ।

एकस्मिन् यत्र दृश्येतां तं पत्रं दूरतस्थजेत् ॥

* विशोधितम्,—इति का० ।

† कुम्भेन्यायं वा,—इति का० ।

(१) आवाप. पूर्वमलिखितस्य निवेशनम् । उद्दारेण पृथक् निवेशितस्या-
पत्तय ।

उन्नतमत्ताभिभूता महापातकदूयिताः ।
जडातिदृढमालाश्च विज्ञेयाः स्युर्निरुत्तराः ॥
पचः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादी चानुत्तरस्तथा ।
थाद्गवादी न यः पचो ग्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ॥
पीडातिग्रयमाश्रित्य यद्मवीति विवक्षितम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो वादी पूर्वपचः स उच्यते"—इति ॥

इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—

“श्रुतार्थस्योत्तरं लेखं पूर्वावेदकसन्निधौ”—इति ।

तदेतद् दृष्टव्यमितिर्विवृणोति,—

“यदा चैवविधः पचः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात् तत्पचसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥

विनिश्चिते पूर्वपचे ग्राह्याग्राह्यविशेषिते ।

प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।

उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावे च तद्दापनीयमित्याह^(१) सएव,—

“पूर्वपचे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।

प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्तते, तथा राज्ञास
उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

सर्वेऽर्थेऽभ्यर्थन मोह तथा वृत्ते पुन क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेख्येन लिखित्वाऽऽवापोद्गारेण^(१) शोधितं पत्रे
निवेशयेदित्याह कात्यायन,—

“पूर्वपक्षस्य भावोक्त प्राद्विवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेख्येन फलके तत पत्रे च शोधितम्” —इति ।

शोधनं यावदुत्तरदर्शनं, नात परम् । अनएव नारद,—

“शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्त शोधन भवेत्” —इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति वृहस्पति,—

“राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा ममस्तस्य प्रकृतीना तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुरयाममहाजनविरोधका ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहारा प्रकौन्तिता ॥

न्याय वा नेच्छते कर्तुं नान्याय वां करोति य ।

स लेखयति यस्त्वेव तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥

विरुद्ध वाऽविरुद्ध वा दावयथां निवेशितौ ।

एकस्मिन् यच दृशेता त पत्र दूरतस्थजेत् ॥

• विधोऽशोधितम्,—इति का० ।

† कुर्वन्प्रत्याय वा —इति का० ।

(१) आवाप एवमभिलेखितस्य निवृत्तम् । उद्गारं पूर्वं निवेशितस्या
पत्रम् ।

उन्नतमत्ताभिभृता महापातकदूषिताः ।
जडातिवृद्धबालाश्च विज्ञेयाः स्युर्निरुत्तराः ॥
पक्षः प्रोक्तस्वनादेयो वादी चानुत्तरस्तथा ।
यादृग्वादी न यः पक्षो ग्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ॥
पौडानिग्रयमाश्रित्य यद्भवतीति विवक्षितम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो वादी पूर्वपक्षः स उच्यते—इति ॥
इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—
“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकमन्विधौ”—इति ।
तदेतद् वृहस्पतिर्विवृणोति,—
“यदा चैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥
विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशेषिते ।
प्रतिज्ञार्थं स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।
उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावे च तद्दापनीयमित्याह^(१) सएव,—
“पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्त्तते, तथा राज्ञास्य
उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं श्रयेत्साम* भेदस्त्रभयदर्शिनः ।

यथापकर्षणं दण्डः ताड़नं बन्धनं तथा"—इति ॥

उत्तरस्त्रवणमाह प्रजापतिः,—

“पक्षस्य व्यापकं साध्यमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

श्रव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्दिदौ विदुः”—इति ॥

शरीतोऽपि,—

“पूर्वपक्षस्य सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभ्रुरि च ॥

शरभृतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकांगमभवम् ।

अर्थिश्रवसमूढार्थं देयमुत्तरमीदृशम्”—इति ॥

स्वपक्षैकांगमभवं अनवशेषितस्वपक्षैकदेशं, सम्पूर्णस्वपक्षमिति धा-
वत् । महमोत्तरन्दात्समसकं प्रति कात्यायन आह,—

“श्रुत्वा लेख्यमसत्यार्थं प्रत्यर्थी कारणद्यदि ।

कासं विवादे धाचेत तस्य देयो न मंग्रयः”—इति ॥.

कासभेदं कारणार्थं श्रेयसाह नारदः,—

“शास्त्रीमत्वाद् भयार्त्तत्वात् प्रत्यर्थी स्वतिविभ्रमात् ।

कामं प्रायंयते यत्र तत्र तद्भुमर्हति ॥

एकासं श्रवपद्यासं मत्तासं पक्षमेववा ।

मासं मामचयं वपं सभते मत्पक्षेद्यथा”—इति ॥

तत्र व्यवस्थामाह मएव,—

“सद्यः कृते सद्यवाद * मासेऽतीते दिन विपेत् ।

षडब्दिके चिराचन्तु सप्ताह द्वादशाब्दिके ॥

विशत्यब्दे दशाहन्तु मासाह्वं वा लभेत स ।

मास चिशत्यमातीते चिपक्ष परतो भवेत् ॥

अस्त्रतन्त्रजडोन्मत्तबालदौचित्ये रोगिणाम् ।

कालः सवसरादर्वाक् स्वयमेव यथेष्टितम्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सवत्सर जडोन्मत्तेऽमनस्को व्याधिपीडिते ।

दिग्न्तरप्रपञ्चेन अज्ञातार्थे च वस्तुनि ॥

मूल वा साक्षिणो वाऽप्य परदेशे स्थितो यदा ।

तत्र कालो भवेत् पुसामा स्वदेशसमागमात् ॥

दत्तेऽपि काले देयं स्यात्पुनः कार्यस्य गौरवात्”—इति ॥

कालदानस्य विषयमाह नारद,—

“गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् सृतेरपि ।

श्रद्धादिषु हरेत् कालः कामन्तत्त्वबुभूत्सया”—इति ॥

श्रद्धादीन् दर्शयति पितामह,—

“श्रद्धोपनिधिनिक्षेपैः दाने समुद्यकर्मणि ।

समये दायभागे च कालः कार्ये प्रयत्नतः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“साहसश्लेषपारुथ्यगोऽभिशापे तथात्यये ।

* तदा वाद —इति का० ।

† अलसे,—इति शा० स० ।

‡ ऋणोऽपि च निधिनिक्षेपे,—इति का० ।

भूमौ विवादयेत् चिममकालेऽपि दृहस्यतिः”-इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धेनावनडुहि चेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्त्रिये कलहे साहसे विधौ ।

उपधौ कूटमाच्छे च सद्यएव विवादयेत्”-इति ॥

उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरस्य भेदानाह नारदः—

“मिथ्या मम्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राड्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः”-इति ॥

मिथ्यादीनां स्वरूपमाह दृहस्यतिः,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात्तु निह्वयम् ।

मिथ्या तत्तु विजानौयादुत्तरं यवहारतः ॥

श्रुत्वाऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

सा तु मम्रतिपत्तिम् शास्त्रविद्भिर्दृष्टता ॥

अर्थिनाऽभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावमन्त्रोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

स विनेद्यो जितः पूर्वं प्राड्न्यायम् स उच्यते”-इति ॥

प्रज्ञापतिरपि,—

“यावदावेदितं किञ्चित् मन्त्रमन्त्रमिहारिणा ।

नावमन्त्रमभूत्*मिति मिथ्योत्तरं स्यतम् ॥

* इत्यनेन पाठः सश्वेष । मम तु, तावत् सश्वेषसङ्कृत, —इति पाठः प्रतिभाति ।

यस्यैव देयमेवैतं* नामभावितमर्थिना ।
 इति सम्प्रतिपत्त्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥
 दत्तमेव ममानेन किन्त्वस्यापि मया पुनः ।
 प्रतिदत्तमितीदृक् च प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥
 अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रारब्धोऽस्त्यहमर्थिना ।
 जितश्चायं मया तत्र प्राङ्न्यायविधिरुच्यते—इति ॥

मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदमाह सएव,—

“मिथ्यैतत् नाभिजानामि तदा तत्र न सन्नधिः ।
 अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्”—इति ॥

उत्तराभाषानाह कात्यायनः,—

“अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।
 सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थञ्चातिदोषवदत् ॥
 यद्भ्रष्टपदमव्यापि निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।
 व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये”—इति ॥

अप्रसिद्धादीन् सएव व्याचष्टे,—

“चिह्नाकारसहस्रन्तु समयं वाऽविजानता ।
 भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् ॥
 प्रतिदत्तं मया वाख्ये प्रतिदत्तं मया न हि ।
 यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥
 जितः पुरा मया तन्न अर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । ममनु, तस्यैव देयमेवैतत्,—इति पाठ प्रतिभाति ।

पुरा मया च प्रमितमङ्गीकारोत्तरं स्मृतम् ॥
 गृहीतमिति चास्मान्ते कार्यन्तेन कृतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यभिक्तिं चेत् वस्तुभारि तन् ॥
 देयं भवेति वक्तव्यं मया देयमितीदृशम् ।
 मन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 बलाबलेन चैतेन माहमं स्थापितं पुरा ।
 अनुक्रमेत्प्रत्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ।
 अग्निं दत्तं मया माह्मं मन्दिग्धमिति भाषितम् ॥
 प्रतिदत्तं तदर्थं यत्तद्विद्यायापकं स्मृतम् ॥
 पूर्ववाटक्रियां यावत् सम्यग्नैव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतं पूर्वं न तद्गुणपदमुच्यते ॥
 तत्किं नामरमं किञ्चिद् गृहीतं न प्रदाम्यति ॥
 निगूढार्थं तु तज्ज्ञेयमुत्तरं व्यवहारतः ॥
 किन्निर्गम्य भटा दयं मया देयं भवेदिति ।

एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

काकस्य कति वा दन्ता* सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन सम्यङ् नोत्तरमित्यते"—इति ।

अत्र चिह्नेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गोहिरण्यादिद्रव्यस्य वर्णविशेषादिकं चिह्नं, दीर्घशृङ्गलादिराकारः, सहस्रादि संख्या, समयः कालविशेषः ग्रन्थविशेषो वा, तत्सर्वमज्ञानता यत्प्रोक्तं, जानता वा सभ्यानामपरिचितया भाषया यदुक्तं, तदुभयमप्रसिद्धम् । वाच्य-
एव मया सर्वं द्रव्यं प्रतिदत्तमित्युक्त्वा, स पुनरपि विस्मृत्य वा प्रति-
वादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा न दत्तमिति यद्भूयात्, तद्वि-
रुद्धम् । पुरा मयाऽयं जित इति वक्तव्ये, सति जितशब्दं परित्यज्य
तदुभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्ये सति प्रथमतः तदनुक्त्वा तेन
कर्त्तव्यं तत्कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रकृतानुपयोगि किञ्चिदुक्त्वा
पश्चाद्गृहीतमिति यद्भूयात्, तदुत्तरमतिभ्ररि । देयं मयेत्युक्ते सति
सन्देहमन्तरेण दातव्यनिश्चयो भवति, तदनुक्त्वा मया देयमिति यदि
ब्रूयात्, तदानौमस्य देयं इति वा अदेयमिति वा पदं हेतुं शक्यत्वा-
दुत्तरं सन्दिग्धम् । यदि षोडशवर्षः प्रतिवादी मत्पौत्रेण दत्तमिति
ब्रूयात्, तदसम्भवि । एकादशवस्त्राणि मया दत्तानीति वक्तव्ये सति,
रुद्राकाशनामकानि युष्मत्प्रतियोगिशब्दवाच्यत्वेन विभाषितानीत्येव-
मप्रसिद्धैः पदैरभिहितमुत्तरमुक्तम् । प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य उचित-
मुत्तरमनुक्त्वा चानुपयुक्तमेव किञ्चिद्भूते, एतेन वादिना प्राबल्येन

* काकस्य दन्तानोसन्ति,—इति का० ।

† सभ्यादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा,—इति का० ।

दौर्बल्येन वा किञ्चित्साहचरं कृतमित्यादि । तत्र प्रकृतस्य अनुकलात् उत्तरमन्यार्थं भवति । शतं देयमिति प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य शतद्वयमित्युत्तरं दोषवत् । मारुतं सहस्रं मद्यं देयमिति प्रतिज्ञातस्य तद्वद्द्वयप्रमितमिति वक्तव्ये सति विस्यष्टं न वदति, किन्तु लोके यः कोऽपि किमगृहीतनामरसं दास्यतीत्येवमप्रसिद्धशब्देन व्यतिरेकमुखेन काकसुरेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किन्तेनैव सदा देयं मया देयमित्यधोभयोर्वाक्ययोरादेयमिति वा पदच्छेदसम्भवादर्थस्य अनिश्चयात् किमिति काका व्यव्यमानस्याप्यनिश्चयादिदमुत्तरं व्याकुलम् । तत्पित्रा सुवर्णशतं गृहीतमित्यभियोगे नाहं पितुर्वाक्यं जानामीति वक्तव्ये सति व्यत्यस्तान्वयेन दुर्बोधं वचो ब्रूते, गृहीतं शतं वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । तदिदमुत्तरं व्याख्यागम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्प्रयोजनं असारमिति । संकराख्यमुत्तराभासमाह कात्यायनः,—

“एकैकदेशे यस्तत्समेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकैकदेशे* यत् संकरं तदनुत्तरम्”—इति ॥

तत्र सएव विशदयति,—

“न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्यादादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थभिद्विरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्”—इति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः मङ्गरे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति ।

* मिथ्या चैकैकदेशे,—इति का० ।

“मित्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि”—इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं रूपकशतं च अनेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णञ्च गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तमिति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे प्रत्यर्थिनएव क्रियाद्वयम् ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्”—इति स्मरणात् । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकै व्यवहारभार्गेण पराजित इति । अत्र प्राङ्न्यायेन* जयपत्रेण वा न्यायदर्शिभिर्वा भवितव्यं कारणोत्तरे तु साचिलेख्यादिभिः भावयितव्यमित्यविरोधः । एवमुत्तरत्रयं सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे ; सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदास्यामि, रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्रविषये पूर्वं न्यायेन पराजित-इति । एवं चतुःसङ्करेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन, तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विवादप्रसिद्धेः । क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सम्भानाच्चेच्छ्या भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करः,† तत्र यस्य प्रभृतार्थविषयत्वं तत्र क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । पश्चादन्यविषयोत्तरोपादानेन॥ । यत्र च सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्राङ्न्याये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भावयितव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एवमुत्तरत्रयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ पुनरुभयोरसङ्करः,—इति शा० स० ।

॥ पश्चादन्यविषयान्तरोपादानेन,—इति का० ।

च सङ्करः, तत्रोत्तरोपादानेन* व्यवहारोद्भूयः । सम्प्रतिपत्तेः
प्रयोगाभावात् । यथा हारीतेनोक्तम्,—

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यञ्चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्”—इत्युक्त्वा,

“यत् प्रभृतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तत्र विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा—इति ।

संकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभृतार्थ-
विषयं यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि
प्रत्यभिद्योगे, सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि
चेति । अत्र मिथ्योत्तरं प्रभृतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं
व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः, पश्चाद्सर्वविषये व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राड-
न्यायसङ्करे कारणप्राडन्यायसङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवा-
भियोगे, मद्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु
न गृहीतानि प्रतिदत्तानि वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति
शोच्यते, सम्प्रतिपत्तेर्भृरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाऽभावात् मिथ्योत्तर-
क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्रोत्तरान्तरोपादानेन,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि
गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मिथ्योत्तरस्य,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं; यथा शृङ्गा-
दिक्रिया कश्चिद्वदति, इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन् काले नष्टा अस्य
गृहे दृष्टेति, अन्यस्तु मिथ्यैतत् प्रदर्शितकालात् पूर्वमेव अस्मद्गृहे
जाता सेति वदति । इदं तावत् पक्षनिराकरणममर्थत्वात् नानु-
त्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्,
एकदेशाभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् ।
अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया “कारणे प्रतिवादिनि”—इति वचनात् ।

ननु “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे”—इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न
भवति ? * तस्य शृङ्गमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि
तस्माच्छृङ्गकारणविषयां न भवति ? नैतत् । सर्वस्यापि कारणो-
त्तरस्य मिथ्यामहचरितरूपत्वात् शृङ्गकारणोत्तरस्याभावात् । प्रमि-
द्भकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्थाभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् ।
यथा सत्यं रूपकगतं गृहीतं न धारयामि† दत्तत्वादिति । प्रकृतो-
दाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्थाप्यभ्युपगमो नास्तीति विरोधः । एतच्च
हारीतेन स्पष्टमुक्तम्,—

“मिथ्याकारणयोर्वाऽपि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्”—इति ।

यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वं; यथा रूपकगतं धारयती-
त्यभियोगे मिथ्यैतत्तस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति, अत्रापि वादिन-
एव क्रिया ।

* अत्र, न,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, कस्माच्छृङ्गकारणविषयं,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ न दास्यामि,—इति का० ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्—”इति वचनात् । शूद्रप्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् । सम्प्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणशून्योत्तरत्वम् । यत्र तु कारणप्राङ्न्यायमङ्गलः ; यथा शतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तत्र प्रतिवादिनो यथा-रुचीति न क्वचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग-इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह,—

“उपायैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

सुकृत्यान्ते सप्ररात्रे जितोऽसौ दातुमर्हति”—इति ।

हीनवादिनं दर्शयति नारदः,—

“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स द्वै नरः ॥

समयाभिहितं* कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।

विभ्रुवंश भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अन्यतादी क्रियादेषी नोपन्यासी निरुत्तरः ।

आहृतोऽप्यपलापी चां हीनः पञ्चविधः स्मृतः”—इति ॥

तान् वादिनो विवृणोति स एव,—

* न मयाऽभिहितं,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । आहृतः प्रपलायी च,—इति पाठस्तु भवितु-मुचितः । वक्ष्यमाणकात्यायनवचने तथा दर्शनात् । एवं परत्र ।

“लेखयित्वा तु यो वाक्यं मूलवाद्याधिसंयुतः* ॥
 वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु सौर्धति ।
 सभ्याश्च† साचिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिणाम् ॥
 तां क्रियां देष्टि योमोहात् क्रियादेषी म उच्यते ।
 आज्ञानादनुपस्थानात्सद्यएव प्रहीयते ॥
 ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यो बन्धनमर्हति ।
 द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यान्तस्य पराजयम्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“आहृतोऽथपलापी च मौनी साचिपराजितः ।
 स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः,—इति ।

हीनत्वकालावधिमाह सएव,—

“प्रपलायी तु पचेण मौनकृत् सप्तभिर्दिनैः ।
 साचिभिः तत्क्षणेनैव प्रतिपन्नश्च हीयते”—इति ।

दैविकादिविघ्नेन यथोक्तकालातिक्रमेऽपि नापराध इत्याह सएव,—

“दैवराजकृतो दोषः तत्काले तु यदा भवेत् ।
 अवधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः”—इति ॥

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः,—

“अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियादेषी पणान् दश ।
 नोपस्थाता दश द्वौच षोडशैव निरुत्तरः ।
 आहृतः प्रपलायी च पणान् षाड्दशस्तु विंशतिम् ॥
 चिराहृतमनायातमाहृतव्यपलायिनम्‡ ।

* मूलवाक्याधिसंयुतः,—इति का० ।

† सभ्यानां,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रपलायिनम्,—इति पाठस्तु भवितुमुचितः ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः”-इति ।

यत्तु तेनैव पुनर्वादननिषेधः कथितः,-

“दोषानुरूपं संग्राह्यः* पुनर्वादो न विद्यते”-इति ।

तदेतन्मन्युक्तविवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृतज्ञानिर्नास्तीत्याह नारदः,-

“सर्वेष्वर्थविवादेशु वाक्कले नावसीदति ।

पशुस्त्रीभूमृणादाने शास्योऽप्यर्थाच्च हीयते”-इति ॥

नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम् ।

अत्रापवादमाह कात्यायनः,-

“उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारम्भे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र धो ब्रूयात् तस्मादर्थात् हीयते”-इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,-

“मन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो† यः साधयेद्यश्च निष्यतेत् ।

न चाहृतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्डश्च स स्मृतः”-इति ॥

अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वसिद्धेः पुनर्हीनग्रहणं प्रकृतार्थात् हीयते इति ज्ञापनार्थम् । वादमुपक्रमतोर्निवृत्तयोर्द्वयोरपि दण्डमाह वृहस्पतिः,-

“पूर्वरूपे सच्चिविष्टे विचारे मन्त्रवर्जिते ।

प्रथमं ये मियो यान्ति दायास्ते द्विगुणन्दमम्”-इति ॥

तदेतन्नृपवञ्चनविषयमित्याह कात्यायनः,-

“आवेद्य प्रगृह्यैतार्थं प्रथमं यान्ति ये मियः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममत्तु, स याह्यः,-इति पाठः प्रतिमार्ति ।
स हीनवादी दोषानुरूपं दण्डं याह्य इति तदर्थः ।

† स्वतन्त्रं,-इति का० ।

‡ वादं प्रकृतमतेरप्यवृत्तयो,-इति का० ।

सर्वे द्विगुणदण्ड्यास्तुर्विप्रलम्भानृपस्य ते"—इति ॥

एवञ्चावञ्चनया प्रशान्तानां न दण्डः । अतएव वृहस्पतिः,—

“पूर्वात्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।

दयोः सन्तप्रयोः सन्धिः स्याद्यःखण्डयोरिव ॥

साक्षिसभ्यविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोलायमानयोः सन्धिं प्रकुर्यातां विचक्षणैः* ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरिचयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि गृह्यते"—इति ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगे कश्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभियोगमनिस्लौर्यं नैनमत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं न चान्येन नोक्तं विप्रकृतिन्नयेत्”—इति ॥

प्रत्यर्थिनि यस्मिन् वादिना मन्वादितमभियोगमपरिहृत्य प्रत्युत्तेनं प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी† च अन्येनार्थिना अभियुक्ते प्रत्यर्थिनि तदभियोगपरिहारात् पुरा स्वयं नाभियुञ्ज्यात् । उभाभ्यामपि प्रतिज्ञारूपमुत्तररूपं वा वचोयत् यथाऽभिहितं, तत्तथैव समाप्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्य अपवादमाह सएव,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगन्तु कलहे साहसेषु च”—इति ।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके, साहसेषु विषयस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु, प्रत्यभियोगसम्भवेनाभियोगमनिस्लौर्यापि स्वाभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वचापि पूर्वपदानुपमर्दनरूपत्वे चानुत्त-

* सवेद्यधोभयोरपि । दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ,—इति ग्रन्थान्तरोयः पाठः समीचोनः ।

† अर्थिनि,—इति शा० ख० ।

रत्वात्* प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्भवहारासम्भवः समा-
नः । सत्यम् । नात्र युगपद्भवहाराद्य प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि
तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये च । तथाहि । अने-
नाहं ताडितः शप्तो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो वेति
प्रत्यभियोगे दण्डारूपत्वम् । यथाह कात्यायनः,—

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारौ पूर्वं तु विनयो गुरुः”—इति ॥

पश्चाद्यः चारयेत्, सोऽप्यसत्कारौ दण्डभाक् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य
दण्डाधिक्यम् ।

इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ततोऽर्थीं लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”—इति ।

वृहस्पतिस्तु तं विवृणोति,—

“पूर्ववादे विलिखितं यदचरमशेषतः ।

अर्थीं तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्”—इति ॥

क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः,—

“कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया मदा प्रोक्ता पूर्वपक्षस्य साधनी”—इति ॥

क्रियाभेदानाह वृहस्पतिः,—

“दिप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकीकाऽनेकधा भिन्ना अपिभिन्नात्वेदिभिः ॥

* रूपत्वेनानुत्तरत्वात्,—इति का० ।

साचिलेख्यानुमानञ्च * मानुषी त्रिविधा क्रिया ।

साची द्वादशभेदस्तु लिखितं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

अनुमानं त्रिधाप्रोक्तं * मानुषी दैविकी क्रिया"—इति ।

देवमानुषक्रिययोः मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः,—

“यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृह्णीयात् न तु दैवीं क्रियां नृपः”—इति ॥

मानुषयोः साचिलेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह सएव,—

“क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साचिषु ।

लेख्ये च प्रतिवादेषु न दिव्यं न च साचिणः”—इति ॥

लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साचिणः”—इति ॥

साचिप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।

विक्रियादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति † ॥

घृते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साचिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्”—इति ॥

कचिदनुमानं प्रबलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः । याज्ञवल्क्येना-

नुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात्, —

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साचिण्येति कीर्त्तितम्”—इति ॥

भुक्तिप्राबल्यस्य विषयमाह व्यासः,—

* नास्त्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

† क्रिया न दैविकी प्रोक्ता,—इति यस्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ क्रियादानस्य सम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति,—इति स० शा० ।

“रहःकृतं प्रकाशञ्च द्विविधं कार्य्यमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भाष्यं दैविकेन रहःकृतम्”—इति ॥

प्रकाशं साक्षिभिर्भाष्यमित्यस्यापवादमाह वृहस्पतिः,—

“महापापाभिशापेषु निक्षेपे हरणे* तथा ।

दिव्यैः कार्य्यं परीक्षेत राजा सत्सुपि साक्षिषु ॥

प्रदुष्टेष्वनुमानेषु दिव्यैः कार्य्यं विशोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समलं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत् तत्र साक्षिणः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साक्षिषु विचारयेत् ॥

सर्वन्तु दिव्यदृष्टेन मत्सु साक्षिषु वै भृगुः”—इति ।

श्यामोऽपि,—

“न मयैतत्कृतं पचं कृटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पचं ह्यर्थं दिव्येन निर्णयः ॥

यद्यमलेख्यं तन्मेख्यं तुभ्यं लेख्यं क्वचित् भवेत् ।

अगृहीते धने तत्र कार्य्यं दैवेन निर्णयः”—इति ॥

कात्यायनः,—

“यच स्यात् सोपधं लेख्यं सप्रज्ञैर्यालितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धग्नामनस्थितः”—इति ॥

दिष्यसाक्षिविकल्पविषयमाह सएव,—

“प्रकाम्ने साक्षिणे वादे पाह्ये दृषड्वाक्षिके ।

बन्धोद्गृतेषु कार्य्येषु साक्षिणो दिव्यमेववा ॥

* निक्षेपहरणे,—इति शा० ।

च्छणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेख्यादयोऽपिच ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया"—इति ॥

युक्तिलेखनेव दर्शिता,—

• "साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्दिव्यानाह विषादयः"—इति ॥

चोदनादीनान्तु मुख्यानुकल्पभावमाह स एव,—

"चोदना प्रतिकालन्तु युक्तिलेखस्तथैवच* ।

द्वतीयः शपथः प्रोक्तः तत्त्वणं† साधयेत् क्रमात्"—इति ॥

अस्यार्थस्तेनैव विवृतः,—

"अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।

त्रिचतुःपञ्चकलो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥

चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेखैस्तमन्विधात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥

युक्तिष्वयसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकाले बलापेचमग्न्यम्बुसुक्ष्मतादिभिः‡"—इति ॥

शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थयाऽवश्यं परिपालनीयम्§ । तदाह नारदः,—

"प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पालनीयानि यत्नतः ।

सौदन्ति हि प्रमाणानि पुस्तपस्यापराधतः"—इति ॥

प्रमाणज्ञैः प्रमाणं प्रत्याकल्पितव्यमित्यर्थः । यच्च प्रमाणेर्निर्णयं कर्तुं न शक्यते, तदा राजेश्चर्या निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः,—

* युक्तिदेशस्तथैवच,—इति शा० ।

† मरणं,—इति का० ।

‡ बलापेक्षमन्विद्युः सुक्ष्मतादिति,—इति का० । अर्थकालबलापेक्षम-
ग्न्यम्बुसुक्ष्मतादिति,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्था, सा चावश्यं परिपालनीया,—इति का० ।

“लेख्य यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिण ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिव ॥
 निश्चेत्तु ये न शक्या सुर्वादास्सन्दिग्धरूपिण ।
 तेषां नृप प्रमाणं स्यात् सर्वं तस्य प्रभावतः”—इति ॥
 इति क्रियाभेदा निरूपिता ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तत्र साक्षिशब्दार्थं निर्वक्ति मनु,—

“समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाच्चैव* सिध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा”—इति । चक्षुषा
 सह मनोव्यापारो यस्य, स साक्षी । “साक्षात् द्रष्टरि सञ्जायाम्”—
 इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिण प्रयोजनं मनुरेवाह,—

“सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयो ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्”—इति ॥

साक्षिलक्षणं सएवाह,—

“यादृशा श्रियंभिः[†] कार्य्यां व्यवहारेषु साक्षिण ।

तादृशान्[‡] सम्यक्क्षामि यथा वाच्यमृतञ्च ते ॥

गृहिण पुचिणो मौला चत्रविद्शूद्रयोनय ॥

प्रवक्तु साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ।

आप्ता सर्वेषु वर्षेषु कार्य्यां कार्य्येषु साक्षिण ॥

सर्वधर्मविदोऽस्तुश्च विपरीतांस्तु वर्जयेत्”—इति ।

* सच तथैव,—इति शा० ।

† धनिभिः,—इति का० ।

‡ तादृश,—इति शा० ।

व्यासोऽपि,—

“धर्मज्ञाः पुत्रिणो भौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 श्रौतध्मार्चक्रियायुक्ताः विगतद्वेषमत्सराः ॥
 श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयज्ञप्रवासिनः ।
 युवानः साक्षिणः कार्य्या ष्टणादिपु विजानिता”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 धर्मप्रधाना ष्टजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।
 व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः शुचयश्च सुवृत्तयः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
 प्रतिवर्षं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥
 श्रेण्यिपु श्रेण्यिपुरुषाः स्त्रेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
 बहिर्वांसिपु वाह्याश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः”—इति ॥

संख्यामाह वृहस्पतिः,—

“नव सप्त पञ्च वा सुश्रुत्वारस्त्रयएववा ।
 उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत् कदाचन”—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“हृतकः खटिकायाश्चै कार्य्यमध्यगतस्तथा ।
 एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी योक्तानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु* विशेषतः"—इति ॥
कात्यायनोऽपि,—

“अभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साचिष्येकोऽपि वा भवेत्†”—इति ॥
तदेतत् सर्वमुभयानुमतसाचिविषयम् । तथाच नारदः,—

“उभयानुमतेो यस्तु द्वयोर्विवदमानयोः ।

स साच्येकोऽपि? साचिले प्रष्टव्यः स्यात्तु संवदि”—इति ॥

साचिषु वर्ज्यानाह मनुः,—

“नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यान्तां न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो विलिंगस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥

नान्याधीनो न वक्रथो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।

न दृष्टो न शिष्टुर्नैको नाक्यो न विकलेन्द्रियः ॥

मार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न चुत्तृष्णोपपीडितः ।

न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

* साहसेषु,—इति का० शा० ।

† यदपि कात्यायनः,—इति का० ।

‡ साक्ष्यमेकोऽपि साहसेषु,—इति का० ।

§ स साक्ष्यपिच,—इति शा० ।

“दासनैष्ठिक*क्रुद्धदृष्टस्त्रीबालचाक्रिकाः ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवयामयाजकाः ॥
 महापथिकसामुद्रवणिकप्रमजितानुगाः ।
 युग्मैकश्रोत्रियाचारहीनक्तीवकुशीलवाः ॥
 नास्तिकप्रात्यदाराम्नित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः ।
 एकस्थाली त्वरिचरः अरिज्ञातिमनाभयः ॥
 वाग्दुष्टदेापिगैलूपविपजीव्यहितुण्डिकाः ।
 गरदद्याग्निदस्यैव शूद्रापत्योपपातकाः ॥
 क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धूतान्यावसायिनः ।
 भिन्नवृत्ताः समावृत्ता जड़तैलिकपौलिकाः† ॥
 भृताविष्टनृपद्विष्टवर्षानवत्रसूचकाः ।
 अधग्रंस्यात्मविष्कम्भविहीनाग्रनवृत्तयः ॥
 कुनखी श्यावदन्तश्च श्विचिभिन्नधुक्शौण्डिकाः‡ ॥
 ऐन्द्रजालिकलुब्धोद्यश्रेणीगणविरोधिनः ॥
 बन्धकश्चित्रकृतूर्ध्वः पतितः कूटकारकः§ ॥
 कुहकः प्रत्यवसितः तस्करो राजपूरुषः ॥

* नैष्ठिक-स्थाने, नैष्कृतिक,—इति पाठः का० पुस्तके । एवं परत्र ।

† भिन्नवृत्ताः समावृत्तजनतैलिकमौलिकाः,—इति का० । भिन्नवृत्त-
 क्तमोवृत्ताः,—इत्यादि शा० ।

‡ कुनखी श्यावदन् श्विचो भिन्नधुक् श्यावशौण्डिकाः,—इति का० ।

§ बन्धकश्चित्रकृतूर्ध्वः पतितः कूटकारकः,—इति का० ।

मनुष्यविषमांशस्त्रिमधुवीरानुषर्षिपाम् ।

विक्रता ब्रह्मणस्यैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवकः ।

पित्रा विवदमानश्च भेदरुचेत्यमाचिणः"—इति ॥

नैहतिकः पररग्भ्राश्वेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्र-
वणिक् स्वाहितयायी । युग्मो द्वित्वविगिष्टः । एकस्थालीत्यत्र द्विधा-
विपक्षः ; एका पाकमाधनस्थाली यस्मि सः, यदा पाकस्थाली भोज-
नस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थानां यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः,
ग्रहमन्त्रीति यावत् । मनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः,—

“माह्व्यरुमुतास्यैव मोदर्यसुतमातुषाः ।

एते मनाभयपुत्राः माह्व्यन्तेषु न योजयेत्”—इति ॥

“पिता बन्धुः पितृव्यश्च शशुरो गुरवस्तथा ।

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये परेषु च* ।

वस्रभांस्य न पृच्छेयुः भक्तास्ते राजपूरुषाः”-इति ॥

न पृच्छेयुर्भवदीयो विवादः स कौटुम्ब इति तैर्न प्रष्टव्यं, सा-
क्षिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामसाक्षित्वे हेतुमाह नारदः,-

“असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकतिकादयः ।

तेषामपि न बालः स्यान्नैव स्त्री न च कूटहत् ।

न बान्धवो न चारातिः ब्रूयुस्ते मह्यमन्यथा ॥

बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापान्यायाच्चा कूटहत् ।

विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥

एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः श्लथोऽपि न स्तियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्त्रिरत्नाच्च दोषैश्चान्यैश्च ये वृताः”-इति ॥

वृहस्पतिरपि,-

“स्तेनास्त्राहसिकाः षण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा ।

न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते”-इति ॥

• याज्ञवल्क्योऽपि,-

“श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।

असाक्षिणस्ते वचनात्नाच्च हेतुरुदाहृतः”-इति ॥

* परेषु च,-इति का० ।

† इत्यमेव षाठ् सव्यं । पापाभ्यासाच्च,-इति मन्यान्तरीशस्तु षाठ्
समीचीन प्रतिभाति ।

‡ एकोऽलुब्धः,-इति का० ।

उक्तानां साक्षिणममभवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसवमाह नारदः,—

“साक्षिणो ये च निर्दिष्टाः* दासनेकतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तोऽपि साक्षिणः”—इति ॥

मतुरपि,—

“स्त्रियाऽप्यमभवे कार्यं बालेन स्वविरेण वा ।

श्रियेण वाऽपि दासेन बन्धुना भृतकेन वा”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“स्त्रिये चां साहसे चैव पारुथ्ये सङ्गमे स्त्रियाः ।

षण्णदीनां प्रयोगे च न दोषः† साक्षिषु स्रतः”—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

“साहसेषु च सर्वेषु स्त्रिये सङ्गहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुथ्ये परीचेत न साक्षिणः”—इति ॥

यत्पूर्वमुक्तं साक्षी द्वादशभेदस्त्विति, तान् भेदानाह वृहस्पतिः,—

“लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुन्ध्यदूतकौ ।

यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽप्यवस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्रतः ॥

प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वगः ।

जातिनामाभिलिखितं घेन खं पिदनाम च ।

निवासं च ममुद्दिष्टं न साक्षी लिखितः स्रतः ॥

* इत्यनेन पाठो चर्ष्वन् । असाक्षिणो ये निर्दिष्टा —इति तु यस्यात्त-
रीयं पाठो सतीचोः ।

† खोबधे,—इति शा० ।

‡ न दोषः,—इति शा० ।

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्कृत्वा च* चण्णादिकम् ।
 प्रत्यचं लेख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥
 कुञ्जव्यवहितो यस्तु आच्यते चण्णभाषितम् ।
 विनिर्द्भुते यथाभूतं गूढसाची स कीर्तितः ॥
 आह्वय यः कृतः साची चण्णन्यासक्रियादिके ।
 स्मार्यते च मुञ्जस्तत्र स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागे दानमाधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
 द्वयोः समानधर्मज्ञः कुञ्जस्तु परिकीर्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने शृणुयात् प्रेषितस्तु यः ।
 उभयोः समतः साधुः दूतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः ।
 अत्र साची तमस्माकमुक्तोयाद्दृच्छिको मतः ॥
 यत्र साची दिशङ्गच्छन् सुमूर्धुर्वा यथास्यतम् ।
 अन्यं संश्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विश्वसं कार्य्यञ्चापि निवेदितम् ।
 कूटसाची स विज्ञेयः कार्य्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाऽपि यद्दृत्तं भूभृता स्वयम् ।
 सएव तत्र साची स्यात् विसंवादे द्वयोस्तथा ॥
 निर्णीते थवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अथचः सभ्यसहितः साची स्यात् तत्र नान्यथा ॥
 उपितं क्वादितं यत्र सीमायाञ्च समन्ततः ।

* सन्धिक्रियाक्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा,—इति का० ।

स ह्यतोऽपि* भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः"—इति ॥
तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह सएव,—

“लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

यदृच्छास्मारिताः कुल्याः तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः पृच्छकाद्याक्षीं कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच"—इति ॥

लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः,—

“सुदीर्घणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमज्ञस्त्वन्वेन लेखयेत्"—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

“अष्टमादक्षरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।

आ पञ्चमान्तथा सिद्धिः यदृच्छोपगतस्य तु ॥

आ तृतीयान्तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आ च संवत्सरात्† सिद्धिर्वदन्युत्तरसाक्षिणः"—इति ॥

तदेतत् परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरिष्ठादाह
सएव,—

“न कालनियमो दृष्टो निर्णये साक्षिणं प्रति ।

सत्यपेक्षं हि साक्षितमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥

* अक्षतीपि,—इति यज्ज्ञान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† खटिकायाक्षी,—इति का० ।

‡ आ पञ्चवत्सरात्,—इति शा० स० ।

यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स साची साध्यमर्हति"—इति ॥

साचिदोषोद्भावनें विदधाति वृहस्पतिः,—

“साचिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूषयेत् * ।

अदुष्टं दूषयेद्वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥

साचिणो दूषणं ह्यर्थं पूर्वं साचिपरीचणात् ।

शुद्धेषु साचिषु ततः पश्चात् कार्यं विगोधयेत्"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभासदा प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धं तदापि वा ।

साचिणां दूषणं याच्यममाध्यं नान्यदिष्यते"—इति ।

संसदि प्रतिवादिना साचिदूषणे कृते साचिणः प्रष्टव्याः, युष्मा-
कमभिहितो दोषः सत्यन्न वेति । ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति,
तदा न साचिणः । अथ नाङ्गीकुर्वन्ति, तदा दूषणवादिना दूषण-
क्रिया भाव्या । अथ सम्भावयितुं न शक्नोति, तदा दूषणवादी तदनु-
सारेण दण्डः । यदि विभावयति, तदा ते न साचिणः † मर्षएव
दुष्टाभवन्ति । तदाऽर्थिनः पराजयः, विपर्ययस्य निश्चितत्वात् । अथ
साचिणां दोषैः सभ्यानां साध्यार्थमन्देहः, तदा वादविगोषः साधना-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साचिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेषु दूष-
येत्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सभासदां प्रसिद्धं यत् लोकसिद्धमथापि वा,
—इति ग्रन्थान्तरीयं पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदा ते साचिणः,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

न्तरं प्रवर्त्तयितव्यः* । यदि साधनान्तरं पूर्वं न निर्दिष्टं, तदा वादस-
माप्तिः । पूर्वमावेदितं न चेदिति वचनात् । न चैतत् प्रस्तुतव्य-
चाराद्भवहारान्तरं, तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारा-
दिति । तत् सर्वं कात्यायन आह,—

“साच्चिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।

अभावयन् धन दाय्यः प्रत्यर्थी साच्चिणं स्फुटम् ॥

भाविताः साच्चिणः सर्वे साच्चिधर्म्निराकृताः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि साच्चिदूषणसाधने ॥

प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ।

जितः स विनय प्राप्तः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साची सत्ये व्यवस्थितः”—इति ॥

दोषोद्भावनकालमाह सएव,—

“लेख्यदोषास्तु ये केचित् साच्चिणं चैव ये स्मृताः ।

वादकालेषु वक्तव्याः पश्चादुक्ताश्च दूषयेत्”—इति ॥

उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह सएव,—

“उक्तोऽर्थं साच्चिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।

स च तत्कारणं म्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वमाहमम् ॥

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, वादविषयं साधनान्तरं प्रवर्त्तयि-
तव्यम्,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, न च तत्कारणं म्रूयात्,—इति पाठ
प्रतिभाति । पूर्वपाठे तु, यस्तदागो दूषयेत्, सएव तदागो दूषयत्य
कारणं म्रूयात् । यदि तत्कारणं न ब्रवीति, तदा पूर्वमाहमं
प्राप्नुयादिति कश्चिद्वत् तत्प्रति कथंथा ।

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेषैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् साधार्याश्चापि हीयते”-इति॥

साचिपरीक्षामाह कात्यायनः,-

“राजा क्रियां समीक्ष्यैव यद्वात् न्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साच्याचारेण साचिषः”-इति ॥

बृहस्पतिरपि,-

“उपस्थिताः परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णङ्गितादिभिः”-इति ।

इङ्गितादीन् विशदयति नारदः,-

“यस्त्वात्मदोषदृष्टत्वादस्वस्य इव लक्ष्यते ।

स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकञ्चानुधावति ॥

कामत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निश्चसत्यपि ।

विलिखत्यवनीं पद्भ्यां बाहू नासाञ्च धूनयेत् ॥

मिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं खिद्यते तथा ।

सोऽयमागच्छते चेष्टां* पूर्वं निर्णीय वीचते ॥

त्वरमाण इवात्यर्यमपृष्टो बह्व भाषते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”-इति ॥

साक्ष्यतुयोजनमाह मनुः,-

“सभाऽन्तः साचिषः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राङ्निवाकः प्रयुञ्जीत विधिनाऽनेन सात्त्वयन् ॥

यद्दूयोरनयोर्वेत्य कार्योऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।

तद्भ्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साचिता ॥

सत्यं सत्यं श्रुवन् साची लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह चानुत्तमां कीर्त्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ।
 शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥
 सत्येन पूज्यते साची धर्मः सत्येन वर्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्मृतिः ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥
 नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मं विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः—इति ॥

थासोऽपि,—

“साक्षिणा धर्मसंख्येन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साक्षिभावे नियुक्तानां देवता विंशतिः स्थिताः ॥
 पितरस्यावलम्बन्तेऽवितथाख्याततो न तु ।
 सत्यधाक्त्वाद् ब्रह्मचूर्द्धमधो यान्ति तथाऽनृतात् ॥
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसन्निधौ”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कुबेरादित्यवरुणशक्रवैवस्वतादयः ।
 पशन्ति लोकपालाय मिथं दिव्येन चक्षुषा”—इति ॥

मथुरापि,—

“श्राद्धैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।
 माऽवसंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥
 मन्यन्ते वै पापहतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।
 तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति यच्चैवान्तरपूरुषः* ॥
 द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्निमानिषाः ।
 रात्रिः सन्ध्या च धर्मश्च तनुगाः सर्वदेहिनाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयात् सर्वतोऽसाध्यलक्षणम् ।
 मृतो नरकमायाति तिर्य्यङ्गं यात्यनन्तरम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“बध्यन्ते वारुणैः पात्रैः साक्षिणोऽनृतवादिनः ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि तिष्ठन्ते नरके भुवम् ॥
 तेषां वर्षशते पूर्णं पात्र एकः प्रमुच्यते ।
 कालेऽतीते मुक्तपात्रः तिर्य्यग्योनिषु जायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“शूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्हभः ।
 श्वा चैव दशवर्षाणि भाषो वर्षाणि विंशतिम् ॥
 किमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत् तथैव च ।
 मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥

* तथैवान्तरपूरुषः,—इति का० । मम तु, स्वैवान्तरपूरुषः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† सर्वतोः साध्यलक्षणम्,—इति का० ।

मानुषं तु यदाऽऽप्नोति मूकोऽन्वस्तु भवेत्तु सः ।
 दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥
 म नरो जायते पश्चात् परित्यक्तस्तु बान्धवैः ।
 पङ्कजवधिरो मूकः कुष्ठौ नग्नः पिपासितः ॥
 बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिद्यते भार्यया सह ।
 ज्ञात्वा त्वनृतदोषांश्च ज्ञात्वा सत्ये च महृणान्* ॥
 श्रेयस्करमिहामुच सत्यं साध्यं वदेत्ततः"—इति ।

साक्षिप्रश्नप्रकारं दर्शयति मनुः,—

“देवब्राह्मणसाक्षिधे साध्यं पृच्छेत्ततो द्विजान् ।
 उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा सर्वानेवोपवेद्यथ ॥
 मथ्येन प्रापयेद् विप्रं चक्षियं वाहनायुधैः ।
 गोवीजकाक्षनैर्वैशं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥
 ब्रह्मघ्नोये स्यता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।
 मिचद्रोहितघ्नश्च ते ते स्युर्बुवतस्तवा ॥
 जन्मप्रभृति यत् किञ्चित् पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।
 तत्ते सर्वं शून्यो गच्छेद् यदि ब्रूयाः त्वमन्यथा ॥
 यावन्तो बान्धवास्तोऽस्मिन् हन्ति साध्येऽनृतं वदन् ।

* ज्ञात्वा त्वनृतदोषान् ज्ञात्वा सत्ये महृणान्—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ते ते स्युर्बुवतोमघा,—इति यस्यान्तरोपहृ
 पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भद्र,—इति यस्यान्तरोपहृ पाठस्तु समीचीनः ।

तावत्तत्संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥
 पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स भूम्यनृतं वदः ॥
 यच्च भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
 अन्येषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वग्नमयेषु च ॥
 एवं दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वद"—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“विहायोपानदुष्णीषौ दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।
 हिरण्यं गोशकृद्भान् समादाय श्वतं वदेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभाऽन्तःस्थैस्तु वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
 सर्वसाक्षिष्वयं धर्मा नित्यः स्यात् स्यावरेषु च ॥
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं तयोरपि विना क्वचित् ।
 चतुस्पदेष्वयं धर्मा द्विपदस्यावरेषु च”—इति ॥

तयोः पूर्वाक्तयोः स्थानयोः । क्वचित् बध्नरूपविवादे, ताभ्यां
 स्थानाभ्यां विनाऽपि साक्ष्यं वदेत् । तथाच सएव,—

“बधे चेत् प्राणिनां साक्ष्यं वादयेत् श्वसन्निधौ ।
 तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत्”—इति ॥

श्वतं वदेदित्यस्य क्वचिदपि अपवादमाह मनुः,—

“शूद्रविट्चत्रविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्वधः* ।

तत्र वक्रव्यमनृतं तद्विशिष्याद्विशिष्यतोः”—इति ॥

माक्षुक्तौ कश्चित् विशेषमाह वसिष्ठः,—

“ममवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्रव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नेनैव यत्काव्यं वक्रव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्काव्यं ज्ञातं वा यत्र माक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेव प्रकीर्तितः”—इति ॥

माक्ष्यमुपादेयं हेयञ्च विभजते मनुः,—

“स्वभावेनैव यद्भूयुस्तद् याज्ञं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यत् ब्रूयुस्ते धर्माय तदपार्यकम्”—इति ॥

दृष्टस्मृतिरपि,—

“देशकालवयोद्भव्यमंज्ञाजातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निरुदितं सिद्धं माथं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेष्वप्यंज्ञानेषु माक्षी चेत् माक्ष्य आगतः ।

न ब्रूयात्परमं न तन्निरुदितम्भवेत् ॥

यस्य ग्रेयः प्रतिज्ञाऽयं माक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

माऽज्ञयो म्यादन्यमोसं माध्यायं न समापद्यात् ॥

ऊनमभ्यधिकञ्चार्थं विन्नयुर्यत्र साक्षिणः ।

तदर्थास्तु*विज्ञेयमेव साक्षिविधिः स्मृतः”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“अणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

ऊने चाभ्यधिके चार्थं प्रोक्ते माध्यं न सिध्यति ॥

देशं कालं धनं संख्यां मासं जात्याहती वयः ।

विमंवेद् यत्र माक्ष्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः”—इति ॥

कूटसाक्षिणमाह नारदः,—

“श्रावयित्वा ततोऽन्येभ्यः साक्षिणं यो विनिर्हृते ।

स विनेयो मृगतं कूटसाक्षी भवेद्धि सः”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“न ददातीह यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणं पापैस्तुल्योदण्ड्यो न चैव हि†”—इति ॥

कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः,—

“लोभान्मोहात् भयान्मैत्र्यात् कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्दालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदप्यनुक्तं,—इति यस्यान्तरौयस्तु पाठः समीचीनः ।

† रूपं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दण्डेन चैव हि,—इति यस्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

एवामन्यतमत्वेन यः साध्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषन्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 लोभात् महस्रं दण्डस्तु मोहात् पूर्वं तु साहसम् ।
 भयाद्दे मध्यमं दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधान्तु द्विगुणं परम् ।
 अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णं वालिश्याच्छतमेव तु ॥
 एतानाहुः कूटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
 धर्मस्यायमिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
 कूटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् चीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
 प्रवामयेद् दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥
 यस्य पश्येत्तु सप्राहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगार्त्तिज्ञातिमरणमृणं* दाप्यं दमश्च सः—इति ॥

कात्यायनः,—

“माक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् समन्दण्डं वहेन्नृणाम् ।
 श्रतोऽन्येषु विवादेषु चिशतं दण्डमर्हति”—इति ॥

शुद्धस्यतिः,—

“आहृतो यस्य नागच्छेत् साक्षी रोगविवर्जितः ।
 श्वणं दमश्च दाप्यः स्यात् विपद्यात् परतस्तु सः ॥
 अष्टमत्यवचने श्लष्ट्याकथने तथा ।

माक्षिणश्च निरोद्धव्या गच्छां दण्ड्याश्च धर्मतः”—इति ॥

* रोगोऽर्त्तिज्ञातिमरणमृणं—इति शा० स० ।

† इत्यमेव पाठः सन्ति । मम तु, वहेद्दण्डम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

साक्षिणामनेकविधावपाद्यान् विभजते वृक्षस्यति,—

“साक्षिद्वैधे प्रभृतास्तु याद्या साम्ये गुणान्विता ।
गुणिद्वैधे क्रियायुक्ता साम्ये तु श्चिमत्तरा”—इति ॥

मनुरपि,—

“न हि त प्रतिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिप ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान्”—इति ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“साक्षिणा लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।
तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिण”—इति ॥

तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिमहितानामेव बहूनामसाक्षित्वमुक्तं,
न पुन केवलानामिति भन्तव्यम् । अन्यथा, द्वैधे बहूनामिति वचन-
विरोधात् । साक्षित्वे विशेषान्तरमाह नारद,—

“द्वयोर्विवदतोरर्थं द्वयो मत्सु च साक्षिषु ।
पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भावयेत् तस्य साक्षिण ॥
आध्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्या प्रतिवादिन”—इति ॥

अत्रोदाहरणम् । यत्रैक क्षेत्र प्रतियज्ञेण प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकु-
टुम्बो देशान्तरं प्राप्नोति । पुनरन्येन लब्धं भुङ्क्ते । सोऽपि देशविज्ञवा-
दिना देशान्तरं सकुटुम्बो गतः । पुनस्तौ द्वावपि चिरन्तनकाला-
पगमे स्ववृत्तिलोभेन स्वकीयमागत्य क्षेत्रम्* । अन्योऽपि प्रतिजानीते

* एतावन्मात्रमेव पश्यत सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, स्वकीयमागत्य क्षेत्र
मेक प्रतिजानीते नयवर्माख्येन मया दत्त मदीयमेवैतत् क्षेत्रम्,—
इति पाठः । “म” ।

धर्मपालेन राज्ञा मह्यं दत्तं मदीयमेवेतत् चेन्नम् । अथ चैकस्यैवं प्रतिज्ञा,—सत्यं नयवर्माख्येन दत्तम्, एतस्य हस्ताद्धर्मपालेनैतत् चेन्नं क्रयेण गृहीत्वा मह्यं दत्तम्,—इति । सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः साक्षिणः । तत्रेदमुक्तम्,—दयोर्विवदतोरर्थे—इति । अयमर्थः । यस्य विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत् ; पूर्वकालिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुतयोपन्यासेन यः पक्षो भवेत्, तस्य साक्षिणः सभ्यैः प्रष्टव्या भवेयुः । अन्यतरस्य साक्षिणश्च* । तेषामुत्तरकालदानसाक्षिणामसाक्षिप्रायत्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा, तदाऽर्थवशेन एतस्य हस्तात् क्रीत्वा मह्यं दत्तमित्यादि तु पूर्वदानोपन्यासपक्षस्याधर्ममकिञ्चित्करत्वं भवेत्, तदा पश्चात्प्रतिजानानस्य साक्षिणः । पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरौभूते भवन्त्युत्तरवादिनः,—इति । साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायानाह नारदः,—

“असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्वादाः परिकीर्त्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ॥

केशकेगि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।

कुडालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ॥

तथा कुठारपाणिस्तु वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ।

प्रत्यपचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपाख्यकृत्तरः ।

असाक्षिप्रत्यया ह्येते पाख्ये तु परीक्षणम्”—इति ।

ग्रहसंलिखितावपि । “केशकेगियहणात् पारदारिक उल्काहस्तोऽग्निदग्धा शस्त्रपाणिघातकः लोभहस्तथोरः”—इति । साक्षि-
निरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति बृहस्पतिः,—

* यत्र, न प्रष्टव्याः,—इति भवितुमुचितम् ।

“साक्षिणामेव* निर्दिष्टः सञ्चालचणनिश्चयः ।

लिखितस्याधुना वचिन् विधानमतुपूर्वशः ॥

अणादिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।

धावाऽचराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥

देशाचारयुतं वर्षमासपचादिवृद्धिमत् ।

अणिमाक्षिलेखकानां हस्ताङ्गं लेख्यमुच्यते ॥

राजलेख्यं स्थानकृतं खड्गलिखितं तथा ।

लेख्यञ्च त्रिविधं प्रोक्तं वित्तकृतदत् द्विधा पुनः†”—इति ॥

एतन्नयं द्विविधेन संगृह्णाति वसिष्ठः,—

“लौकिकं राजकीयञ्च लेख्यं विद्याद्विलक्षणम्”—इति ।

तयोरवान्तरभेदानाच्च वृहस्पतिः,—

“भागदानक्रयाधानसंविद्वामच्छणादिभिः ।

सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजगामनम् ॥

भ्रातरः संविभक्ता ये खरुच्या तुऽ परस्परम् ।

कुर्वन्ति भागपत्राणि भागलेख्यं तदुच्यते ॥

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्वन् ॥ चन्द्रार्ककालिकम् ।

अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यन्तु तद्विदुः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिणामेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† माण्ड्याधिकेऽपि,—इति यस्यान्तरे पाठः ।

‡ वित्तं सदङ्गधा पुनः,—इति का० ।

§ खरुपात्,—इति शा० स० ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

गृहवेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्यादरान्वितम् ।
 पत्रङ्कारयते यत्र* क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्यावरं बद्धं यत्र लेख्यं करोति यः ।
 गोप्यांभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिषमयात् कुर्व्यात् मतं लेख्यं परस्परम् ।
 राजाविरोधिधर्माधिं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्रास्त्रहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माणि ते करोमीति वासपत्रं तदुच्यते ॥
 धनं दद्यात् गृहीत्वा तु स्वयं कुर्व्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्रं तत्रोक्तं षण्णलेख्यं मनौषिभिः ॥
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा तासपत्रे पटेऽथ वा ।
 शासनं कारयेत् धर्मं स्यान्वशादिसंयुतम्† ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाष्यविवर्जितम् ।
 चन्द्रार्कममकालीनं पुत्रपौत्राम्बयानुगम् ॥
 दातुः पालयितुः‡ स्रगं हर्तुर्नरकमेव च ।
 पश्चिर्वर्षषष्ठ्याणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यचादरान्वितम् ।
 दानमेवेति लिखितं घन्धिविषहलेखकैः ॥

* यत्र,—इति यत्र्यान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† गोप्यं,—इति का० ।

‡ स्यान्वशादिकं युतम्,—इति शा० स० ।

§ पालयतः,—इति का० ।

एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखितन्तु प्रयच्छति ॥

सेवाशौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितन्तु तत् ।

पूर्वात्तरक्रियापादनिर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्यात् जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते”—इति ॥

यत्तु पूर्वमुदाहृतं, “लिखितं दशधा स्मृतम्”—इति । तत्तु विग्रहं सम्मतं*, लौकिकस्य सप्तविधत्वात् राजपत्रस्य त्रिविधत्वात् । शासनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं, राज्ञः शासनपत्रयोरेकीकरणेन तृतीयं द्रष्टव्यम् । वसिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विधमाह,—

“शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञापत्रं प्रसादोत्थं राजकीयं चतुर्विधम्”—इति ॥

शासनजयपत्रे पूर्वमुदाहृते । तत्र शासने विशेषमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः”—इति ॥

अत्र निबन्धो वाणिज्याधिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासञ्च किञ्चि-
द्भनमसौ ब्राह्मणायस्यै देवतायै वा देयमित्यादि प्रभुसमय-

* समन्वितं,—इति शा० स० । मम तु, सम्पन्नं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, याज्ञापत्रसादपत्रयोरेकीकरणेन,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

लभ्योऽर्थः । अथ यद्यपि धनदाढ्यं वाणिज्यादिकर्तुः, तथापि निबन्धकर्तुरेव पुष्पं; तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः* । व्यासोऽपि,—

“राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

तावप्ये पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ।

क्रियाकारकसम्बन्धं समासार्थक्रियाऽन्वितम्”—इति ॥

क्रियाकारकयोः सम्बन्धो यस्मिन् शासने, तत्तथोक्तम् । समासार्थक्रियाऽन्वितं; सङ्घिभाष्यं, क्रियया समक्रियया समन्वितमित्यर्थः । तत्र लेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विलिखेदात्मनो वंशानात्मानं च महीपतिः ।

प्रतिग्रहपरीमाणं दानभेदोपवर्णनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“सवर्षमासपञ्चाहर्नृपनामोपलक्षितम् ।

प्रतिग्रहीदजात्यादिसगोत्रब्रह्मचारिकम् ॥

स्थानं वंशानुपूर्वञ्चां द्वैतं ग्राममुपागतम् ।

ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यान्धिहृतान् लिखेत् ॥

कुटुम्बिनायका यद्य दूतवेद्यमहत्तराः ।

ते च चण्डालपर्यन्ताः सर्वान् सम्बोधयञ्चिति ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूत्रवे ।

* तदुद्देशेनैव तदुद्दिष्टं प्रवृत्ते,—इति शा० । मम तु, तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्ते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वंशानुपूर्वञ्च,—इति का० ।

दत्तं मयाऽमुकीयाय दानं सन्नद्धाचारिणे”—इति ॥

अपरमपि विगेषं सएवाह,—

“सन्निवेशं प्रमाणञ्च खदन्तञ्च लिखेत् स्वयम् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्यायमुकस्य महीपतेः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुनृपाणां

काले काले पालनीयो भवद्भिः* ।

सर्वानितान् भाविनः पार्थिवेन्द्रान्

भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः”—इति ।

जयपत्रे विगेषमाह व्यासः,—

“यवहारान् स्वय दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राद्विवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्यावरं येन परीक्ष्यायात्मसात्कृतम् ।

नानाऽभिप्रायसन्दिग्धे यः सम्यक् विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ।

पूर्णान्तरक्रियापादां प्रमाणं तत्परीक्षणम् ॥

निगदं स्यतिवाक्यञ्च यथा सभ्यविनिश्चितम् ।

* एतद्वन्नरं, तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् । पूर्वंपूर्वं-
क्रियायुक्तं प्रमाणं तत्त्ववेदिभिः,—इत्ययं श्लोकः का० शा० पुस्तक-
योर्दृश्यते ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । मम तु, पूर्वोत्तरक्रियापादं,—इति पाठ
प्रतिभाति ।

एतत् सर्वं ममासेन जयपत्रे विलेखयेत्"—इति ॥
वसिष्ठोऽपि,—

“प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्कमुद्रितं राजमुद्रया ।
सिद्धैर्दृष्टं वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्”—इति ॥

जयपत्रभेदमाह कात्यायनः,—

“अनेन विधिना लेख्यं पद्यात्कार्यं विदुर्बुधाः ।
तिरस्कारक्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥
पद्यात्कारो भवेत्तत्र न मवांसु विधीयते ।
अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥
वृत्तानुभावामन्दिग्धां तच्च स्याद्राजपत्रकम्”—इति ॥

श्राज्जाप्रज्ञापनापत्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः,—

“श्राज्जाप्रज्ञापनापत्रे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।
शामनेय्यय गृह्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥
कार्यमादिशते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ।
अधिकपुरोहिताचार्यभामान्येनार्हितेषु तु ।
कार्यं निगद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनं यतः”—इति ॥

जानपदमपि पत्रं पुनर्यामेन निरूपितम्,—

“मेघं जानपदं श्लोके समिद्धसामनेयकम् ।

* इत्यनेन पाठः समेन । सम मु, हस्ताङ्क,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† हस्ताङ्कशरगंतिष्टं. —इति पाठः ।

‡ इत्यनेन पाठः सर्व्वेभ्यः । सम मु, रजम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

राजवर्गक्रमयुतं वर्षमासार्थवासरैः* ॥

पितृपूर्वं नामजातिज्ञातिकर्णिकयोर्लिखेत् ।

द्रव्यभेदप्रमाणञ्च दृद्धिञ्चोभयसम्भताम्"—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“कालं निवेश्यं राजानं स्थानं निवसने तथा ।

दायकं घाहकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिं गोत्रञ्च शाखाञ्च द्रव्यमार्धिं समञ्चकम् ।

दृद्धिघाहकहस्तञ्च विदितार्थौ च साक्षिणौ”—इति ॥

घाहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यत्पत्रोपरि लेखितम्”—इति ॥

ऋणिवत् साक्षिभिरपि स्वहस्तनिवेशन कर्त्तव्यमित्याह सएव,—

“साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अघाहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैव भया ह्यमुकसूतुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकस्त्वन्ततो लिखेत्”—इति ॥

पूर्वं लौकिकलिखितन्तुदृष्टहस्ततिना सप्तविधत्वं दर्शितं, व्यासस्तु

प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाह,—

* वर्षमासाद्वासरैः,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, पितृपूर्वं नाम जातिं घनिकर्णिक-
योर्लिखेत्,—इति पाठ प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, निवेश्य,—इति पाठ प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, लिखितस्य,—इति पाठ प्रतिभाति ।

“चीकरञ्च* खहस्तञ्च तयोपगतसंज्ञितम् ।
 आधिपत्रं चतुर्थं तु पञ्चमं क्रयपत्रकम् ॥
 षष्ठन्तु स्थितिपत्राख्यं सप्तमं मन्विपत्रकम् ।
 विशुद्धिपत्रकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम्”--इति ॥

तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र संग्रहकारः,—

“चीकरं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः ।

अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंस्कृतैः ॥

स्वकौयैः प्रतिनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिमाक्षिणाम् ।

प्रतिनामभिराक्रान्तं पत्रं प्रोक्तं खहस्तवत् ।

स्रष्टावगमसयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम्”--इति ॥

कात्यायनः । “पावकेन खहस्तेर्ना लिखितं ग्राहकेनाभ्युपगतं
 लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम्” । नारदः,—

“आधिदृत्वा तु यद्व्यं प्रयुक्तं तत् स्मृतं बुधेः ।

यत्तत्र क्रियते लेख्यमाधिपत्रं तदुच्यते”--इति ॥

अन्याधिलेख्ये विग्रेपमाह प्रजापतिः,—

“धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।

ज्ञत्वा तदन्याधिलेख्यं पूर्वं वाऽस्य समर्पयेत्”--इति ॥

पितामहः,—

“क्रीते क्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यत् क्रियते क्वचित् ।

* ‘चीकर’ स्थाने, ‘चीरक’—इति पठ्यते का० पुस्तके । एवं परत्र ।

† इत्यमेव पाठो सर्वत्र । भमं तु, पारकेन खहस्तेन वा,—इति पाठो
 प्रतिभाति ।

विक्रेत्रनुमतं क्रेतुर्ज्ञेयं तत् क्रयपत्रकम् ॥

पुरःसरश्रेणिगणा यत्र पौरादिकस्थितिः ।

तस्मिद्धार्थन्तु यस्मैख्यं तद्भवेत् स्थितियत्रकम् ॥

उत्तमेषु ममस्तेषु अभिगापे समागते ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

अभिगापे समुत्तीर्णं प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः* साक्षिसमन्वितम्”—इति ।

अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः,—

“सौमाविवादे निर्णीते सौमापत्रं विधीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दत्तं पाटयेत् पत्रं शुद्धौ चान्यत्तु कारयेत्”—इति ।

लेख्यस्य प्रयोजनमाह भरुचिः,—

“स्यावरे विक्रयाधाने विभागे दानएवच ।

प्रतियहे च क्रीते च नालेख्या मिह्यति क्रिया”—इति ।

लिप्यनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः,—

“अलिपिज्ञ च्छणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये वा सर्वसाक्षिसमीपतः”—इति ।

पत्रनागादौ पत्रान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* तेभ्योऽसाक्षिसमन्वितम्,—इति शा० ।

† इत्यनेव पाठः सर्वत्र । साक्षी वा साक्षिणाऽन्ये,—इति यस्यान्तरी-
यस्तु पाठः समीचीनः ।

“दिशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टे मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा क्षिप्ते लेख्यमन्यत्तु कारयेत्”-इति ।

यच्च नारदेनोक्तम्,—

“लेख्ये देशान्तरे न्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हते ।

सतस्तत्कालकरणमसतोद्दृष्टदग्धंनम्”-इति ।

तद्भूतदानोद्यतश्चणिकविषयम् । लेख्यपरीक्षामाह दृष्टदृष्ट-
स्यतिः,—

“त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

श्चणिसाचिलेखकानां हस्तात् सगोधयेत्ततः”-इति ।

कात्यायनः,—

“राजाज्ञया समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥

वर्णवाच्यक्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाचरम् ।

अहीनक्रमचिह्नञ्च लेख्यं तस्मिद्धिमाप्नुयात्”-इति ।

लेख्यस्य प्रामाण्यस्य सिद्धिमाह शण्व,—

“लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यहृतं तथा ।

असाचिमत्साचिमच्च सिद्धिर्देगस्थितेस्तयोः”-इति ।

देशस्थितिर्देशाचारः । स्वहस्तकृते विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विनाऽपि साचिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं सत्यं सर्वं यस्योपाधिहताद्भूते”-इति ।

• दृष्टदग्धंनम्,— इति प्रा० । सतस्तत्कालकरणमसतोद्दृष्टदग्धंनम्,—
इति यस्यान्तरीयः पाठस्तु समोचोत्त ।

परहस्तकृते विगोषमाह सएव,—

“वादिनामभ्यनुज्ञातं लेखकेन समाक्षिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं सृतं बुधैः”—इति ।

आधिपत्रे नारद आह,—

“देशाचारविरुद्धं यत् वक्त्रादिविधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं सृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम्”—इति ।

लेख्यदोषमाह कात्यायनः,—

“स्थानभ्रष्टाः सकान्तिस्था मन्दिग्धालक्षणच्युताः ।

तोयसंस्थापिता वर्णा कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

देशाचारविरुद्धं यत् मन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।

हतमस्त्रामिना यच्च साध्यहीनञ्च दुष्यति”—इति ।

हारौतोऽपि,—

“यच्च काकपदाकीर्णं तल्लेख्यं कूटतामियात् ।

विन्दुमात्राविहीनं यत् सचितं महितञ्च तत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।

कूटलेख्यन्तु तत्राङ्गुलैर्लेखको वाऽपि तदिधः ॥

सुसुपुंघनलुब्धार्त्तसोन्मत्तव्यमनातुरैः ।

तत् सोपाधिबलात्कारकृतं लेख्यं न सिद्ध्यति ॥

अत्युज्ज्वलं विरक्तं मलिनश्चाक्षकालिकम् ।

भग्नोत्सृष्टाक्षरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“मत्ताभियुक्तस्त्रीवालवलात्कारकृतं तु यत् ।
तदप्रमाणं लिखितम्भयोपाधिकृतं तथा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“माचिदोपात् भवेद्गंधं* पत्रं वै लेखकस्य वा ।
धनिकस्यापि वै दोषात् तथा वा ऋणिकस्य च”—इति ।

दोषोद्भावयित्वा मएवाह,—

“प्रमाणस्य हि ते दोषाः। वक्तव्यास्ते विवादिनः ।
गूढाः सुप्रकटाः भयैः कार्य्ये शास्त्रप्रदर्शनात्”—इति ॥

उद्भावनप्रकारांश्च मएवाह,—

“माचिलेखनकर्त्तारः कृततां यान्ति वादिनः ।
तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टे लेख्यं प्रदुष्यति ॥
न लेखकेन लिखितं न दृष्टं माचिभिस्तथा ।
एवं प्रत्यर्थिनोक्तेन कृतनेष्ट्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।
मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् माध्यायांदपि हीयते”—इति ।

अनन्तरभाविराजहृत्यमाह दृष्टमिति,—

“तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।
एवं दृष्टं मृपस्याने यस्मिन् तद्धि विषाय्यंते ॥
विगृह्य ब्राह्मणैः माहं वक्तृदोषाण निश्चितम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः शर्मन् । मम तु, भवेद्दृष्टं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

। इत्यमेव पाठः शर्मन् । मम तु, ये देशाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आह सएव,—

“दातुर्लेख्ये सहस्रन्तु ंणिको यदि निङ्गते ।

पत्रस्थसाक्षिभिर्वाऽपि लेखकस्य मतेन च”—इति ।

निश्चयं कुर्यादिति शेषः । मन्दिग्धलेख्ये निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नमन्वभागमहेतुभिः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“यत् साक्षिसंग्रहे लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।

तत् स्वहस्तक्रियाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिर्दूरेत्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“विविधस्यास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

ंणिमाक्षिलेखकानां हस्तात्मंगोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“अथ पञ्चत्वमापन्ने लेखके सह साक्षिभिः ।

तत् स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुष्येत न संग्रहः ॥

ंणिस्वहस्तमन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत् स्वहस्ताकृतैरन्यैः पत्रैर्लेख्यविनिर्णयः ॥

समुद्रेऽपि यदा लेख्ये मृताः सर्वे च ते स्थिताः ।

लिखितं तत् प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु च”—इति

विष्णुरपि,—

“यत्रर्षी धनिको वाऽपि साक्षी वा लेखकोऽपि वर ।

सिचते तत्र तस्मै तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्”—इति ।

निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायन,—

“लिखिते लिखित नैव स* साची साचिभिर्हरेत् ।

कूटोक्तौ साचिणो वाक्यात् लेखकस्य च पत्रकम् ॥

आद्यस्थां निकटस्यस्य यच्छक्तेन न याचितम् ।

शुद्धर्णशङ्कयाः तच्च लेख्य दुर्बलताभिर्यात् ॥

लेख्य विग्रहसमांतीतमदृष्टाश्रावितञ्च यत् ।

न तत्सिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्सपि हि साचिपुं ॥

प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।

न वाच्यते च षण्णिकं न तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”--इति ।

नारदोऽपि,—

“योऽश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।

न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्सपि हि साचिपुं ॥

मृता स्युः साचिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।

तदयपार्थं लिखितं षण्णत्वाच्चैश्वराश्रयात् ॥

अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, न,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, व्याप्त्यस्य,—इति पाठ प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, शुष्कर्णशङ्कया,—इति पाठ प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । नृते त्वाधे स्थिराश्रयात्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठ समीचीनः ।

अतथालम्बकञ्चैव बज्ज कालं न सिद्ध्यति"—इति ।

लेख्यहानेरपवादमाह दृहस्यतिः,—

“उन्मत्तजडभूकानां राजभौतिप्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भभयात्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यशुद्धिप्रकारमाह नारदः,—

“दग्धितं प्रतिकालं यत् तथा तु आवितं च यत् ।

न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र षण्णिवपि हि साक्षिपु” ॥

कात्यायनोऽपि,—

“निर्दोषं प्रथितं यत्तु लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।

यथादृष्टे स्फुटं दोषं नोक्तवान् षण्णिकी यदि ॥

ततो विंशतिवर्षाणि क्रीतं पत्रं स्थितमवेत् ।

शक्तस्य सन्निधावर्था यस्य लेख्येन भुज्यते ॥

वर्षाणि विंशतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।

अथ विंशतिवर्षाण्यधिकं भुक्तिः सुनिश्चिता ॥

न लेख्येन तु तत्सिद्धं लेख्यदोषविवर्जितम् ।

सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्दोषाणि विंशतिः ।

आधानमहितं यत्रां षण्णं लेख्यं निवेशितम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र मृत्युपि च साक्षिपु,

इति ग्रन्थान्तरोयन्तु पाठः समोक्षीरः ।

† पत्रं,—इति घ० शा० ।

मृतः साची प्रमाणानु स्वल्पभोगेषु तद्विदुः ।

प्राप्तं वाऽनेन चेत् किञ्चिदायञ्चात्र निरूपितम् ॥

विनाऽपि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ।

*यदि लब्धं न चेत् किञ्चित् प्रज्ञप्तिर्वा कृता भवेत् ।

प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः*—इति ।

लेख्यानां मिथोविरोधे बाध्यबाधकमाह व्यासः । “स्वहस्तका-
ज्ञानपेतं समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्”—इति ।
साचाद्यसम्भवे हारीतः,—

“न मयैतत्कृतं पत्रं कूटनेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थं दिव्येन निर्णयः”—इति ।

प्रजापतिः,—

“स्वनामगोचैस्तनुस्यं रूपं लेख्यं क्वचिद् भवेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः”—इति ।

शक्तदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् दत्त्वा तदृषिको धनम् ।

धनिकोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्”—इति ।

लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।

न चेत् शुद्धिं नयेत् कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्”—इति ।

साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च प्रति कूटोक्तौ उक्तविधां यो वादी कूटशुद्धिं न नयेत्, स उत्तमसाहसं दण्ड्य इत्यर्थः । स्यावरादौ तु विशेषमाह सएव,—

“स्यावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति च ।

असम्यग्भावितः कार्यो जिज्ञापाण्डुप्रिवर्जितः” ॥ *

अन्यलेख्यावारणे याते* लेख्यागमनकारणमुद्भावनीयमित्याह व्यासः,—

“पश्चाद्यस्य कृतं लेख्यमन्यहस्ते प्रदृश्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पत्रस्यागमनं ततः”—इति ।

नारदोऽपि,—

लेख्यं यच्चान्यनामाङ्गं वाद्यन्तरकृतं भवेत् ।

विवृत्य वैपरौष्यां तत्सर्वैरागमहेतुभिः”—इति ।

इति लेख्यप्रकरणम् ।

लिखितोपसंहारपुरःभरभुक्तिमुपक्रमते वृहस्पतिः,—

“एतद्विज्ञानमाख्यातां साक्षिणां लिखितस्य च ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्यलेख्ये अन्यकर याते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विविधै वै परीक्ष्यन्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतद्विधानमाख्यातम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

साम्यतं स्यावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च विधिरुच्यते”--इति ।

तत्र स्यावरप्राप्तिनिमित्तानि सण्वाह,—

“विद्यया क्रयवन्धेन* श्रौर्ष्यंभार्यांऽन्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्यावरं सप्तधोच्यते”— इति ।

नारदोऽपि,—

“लब्धं दानक्रियाप्राप्तं श्रौर्ष्यं वैवाहिकं तथा ।

वान्धवादप्रजाज्जातं पद्धिधस्तु धनागमः”—इति ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारीतः,—

“न मूलेन विना शाखा अन्तरीचे प्ररोहति ।

आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिः शाखा प्रकीर्त्तिता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणात् ।

अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति”—इति ।

आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणमित्याह

नारदः,—

“आगमोदीर्घकालश्च विच्छेदोपरबोधितः ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गोभोग इत्यते”—इति ।

अन्यतराङ्गस्य वैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीति आह

नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रयवन्धेन,—इति पाठः प्रतिमाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निष्पिण्डोऽन्यरवोष्मितः,—इति चयान्त-
रीयपाठस्तु सम्यक् ।

“सम्भोगं केवल यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित् ।

भोगच्छेलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“प्रणष्टागमलेख्येन भोगोरूढेन वादिना ।

कालः प्रमाणं दानञ्चाकीर्त्तनीर्याधिसंसदि”—इति ।

पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह संघट्टकारः,—

“भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमन्तु कृषीवलाः ।

यामण्यः चेन्नसामन्तास्तत्वीमापंतयः क्रमात् ॥

लिखितं साक्षिणोभुक्तिः क्रियाः चेन्नगृहादिषु ।

आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते चिरन्तने”—इति ।

क्रयदानादावागमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखितसा-
क्षिभुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तेर्भेदमाह कात्यायनः,—

“भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमाऽनागमा तथा ।

चिपुरुषी स्वतन्त्रा तु भवेदस्या तु सागमा”—इति ।

पुरुषत्रयानुगता भुक्तिरागमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । स्वस्या तु
भुक्तिरागमेष्वहितैव प्रमाणम् । एतदेव* वृहस्पतिः,—

“भुक्तिस्तैपुरुषी यत्र चतुर्थे सम्प्रवर्त्तिता ।

तद्भोगः स्थितरौ याति न पृच्छेदागमे क्वचित् ॥

अनिपिञ्जेन यहुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्रिपुरुषी यतः” ॥

“तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी”—इति वा पाठः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतदेवाह,—इति पाठः प्रतिमाति ।

त्रिपुरुर्यभोगेन षष्टिसवत्सराद्य उपलक्ष्यन्ते । अतएव व्यास ;-

“पूर्वाणि विभति भुक्त्वा स्वाभिनाऽप्याहता सती ।

भुक्ति सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपुरुर्यी त्रिगुणिता तत्र नान्वेथ आगम ”—इति ।

वृहस्पतिर्नवतिसवत्सरानुपलक्षयति,—

“पितामहो यस्य जीवेज्जीवेञ्च प्रपितामह ।

त्रिगत समा या तु भुक्ति । सा भुक्तिर्याहता परै ॥

भुक्ति सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परत सा चिरन्तनीः”—इति ।

सत्यन्तरे पञ्चत्रिंशद्वर्षाणि पौरुषोभोग इत्युक्तम्,—

“वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुषोभोग उच्यते”—इति ।

यदि विभतिवर्ष पौरुषोभोग, यदि वा त्रिंशद्वर्ष, पञ्चत्रिंशद्वर्ष वा, सर्वथाऽपि त्रिपुरुर्यभोगेन तत्करणयोग्य कालउपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायन,—

“स्मार्त्तं काले क्रिया भूमे सागमा भुक्तिरिच्यते ।

अस्मार्त्तंऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुर्यागता”—इति ।

अनुगमाभावादिति योग्यानुपलक्ष्यभावेन आगमाभावनिश्चया-
सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाशदधिकशतवर्षपर्यन्तान्ती-
तकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिस्वेतत्सारप्रमाणवगममूलैव स्वत्वे प्रमाणम् ।

• इत्यनेव पाठः सर्वत्र । वर्षाणि,—इति यस्यान्तरौघपाठस्तु सम्यक् ।

† त्रिंशत्समादान्तु सक्तौ,—इति शा० ।

‡ स्याच्चिरन्तनी,—इति का० ।

तन्मूलभागमाभावाद् योग्यानुपलब्ध्या बाध्यमानत्वात् । क्षरणयोग्ये
पुनः पञ्चाशदधिकशतवर्षातीतकालात् प्राचीनकाले प्रारम्भा स्व-
कालदार्यावसितागममूलिका विनाऽपि मानान्तरागतभागममूलतां
स्वत्वे प्रमाणमिति । अस्मार्त्तैऽपि काले अनागमस्यतिपरम्परायां
सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव नारदः,—

“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।

चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”—इति ।

निश्चितानागमः स्वभोगस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्याहितं हतन्यस्तं बलावष्टभयाचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं पडेतेऽप्यागमं विना”—इति ।

अन्याहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । हतमाहतम् । न्यस्तं निविप्रम् ।
बलावष्टभं राजप्रसादादिवलावष्टभेन भुक्तम् । याचितं परकीय-
मलङ्काराद्यर्थमानीतम् । सम्बर्त्तौऽपि,—

“या राजक्रोधलोभेन क्लान्त्यायेन वा कृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु हारौतेनोक्तम्,—

“अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तत् शक्यं पराहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम्”—इति ।

एतच्च अन्यायेनापि भुक्तमाहर्तुमशक्यम्, किं पुनर्न्यायेन
भुक्तमित्येतत्परम् । शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यमाह बृहस्पतिः,—

“यस्य त्रिपुरुषी भुक्तिः पारम्पर्यक्रममागता ।

न मा चालयितुं शक्या पूर्विकाच्छासनादृते”-इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,—

“स्वहस्तादागमपदं तस्मात्तु नृपशामनम् ।

ततस्त्रैपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते*”—इति ।

तत्रवाहपरम्परया तत्रसिद्ध्या निश्चितागमभोगविषयम् । सत्य-
विच्छेदे सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह बृहस्पतिः,—

“भुक्तिर्वलवती शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी ।

विच्छिन्नाऽपि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वप्रसाधिता”—इति ।

चिरन्तनायाः भुक्ते कचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“योऽभियुक्तः परेत स्यात् तस्य षड्कथी तमुद्धरेत् ।

त तत्र कारण भुक्तिरागमेन विना कृता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अथाकूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिण ।

पुत्रेण सोऽर्थं शोध्य स्यान्न तद्भोगान्निवर्त्तयेत्†”—इति ।

अनुद्धारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादे । तदुक्तस्यत्यन्तरे-

“आगमस्तु कृतो येन स दण्डान्तमनुद्धरन् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । नम तु, प्रमाणान्तरमिष्यते,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । नम तु, सत्यमि विच्छेदे,—इति पाठ प्रतिभाति ।

‡ तद्भोगमात्राद्धेतोर्व्यवहार न निवर्त्तयेदित्यर्थं । न तं भोगोनिव-
र्त्तयेत्,—इति यस्यान्तरीय पाठ ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि"—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह,—

“आहर्त्ता युक्तभुक्तोऽपि* लेख्यदोषान् विगोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषान् लेख्यदोषान् नाप्नुयात्”—इति ।

त्रिपुस्तपेषु व्यवस्थित साधक क्रमेण दर्शयति नारद,—

“आदो तु कारण भुक्तिर्मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका मन्तता या चिरन्तनी”—इति ।

अचरार्यस्तु सपहकारेण दर्शित,—

“छतागमस्योक्तकाले भुक्तेश्च प्रभुरागम ।

तस्यैवाथ ततौयस्य प्रभुर्भुक्तिस्तु सागमां ॥

भुक्तियां सा चतुर्थस्य प्रमाण मन्तता महत् ।

परित्यक्तागमा भुक्ति केवस्यैव प्रभुर्मता”—इति ।

कश्चित् भुक्तेरेव प्राबल्यमितराभ्यामित्याह कात्यायन,—

“रथानिर्गमनद्वारे जलवाहादिमश्रये ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चय ” -इति ।

नारदोऽपि,—

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्सपि हि सात्त्वियु ।

विगोपत स्यावरेषु यन्न भुक्त न तत् स्मिरम्”—इति ।

सम्बन्तोऽपि,—

* युक्तभुक्तोऽपि,—इति शा० ।

† प्रभुर्भुक्ति स्फुटागमा,—इति का० ।

“त्यज्यमाने गृहक्षेत्रे विद्यमाने तु राजनि ।

भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तत्र कारणम्”—इति ।

एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तं, न पुनर्भोक्तुः स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वाभिद्धेः । अपहारेणापि भोगसम्भवात् । अतएव कात्यायनः,—

“नोपभोगे बलं कार्य्यमाहर्त्वा तत्सुतेन वा ।

परगृह्णीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विगतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानायाः धनस्य द्वावर्षिकी”—इति ।

यदपि प्रजापतिनोक्तम्,—

“दानकालाद्यदाऽऽरभ्य भुक्तिर्यस्य विघातिनी ।

समा विंशत्यवधिका तस्यान्तं न विचारयेत्”—इति ।

तदेतदासेधमकुर्वतां फलहानिविषयम् । न तु भूहानिविषयम् । यस्मात् तत्कालोपलक्षितभुक्तेरेव तत्र प्रामाण्यात् । अतएव वृहस्पतिः,—

“त्रिपुरुषं भुज्यते येन समं भूरवारिता ।

तस्य नैवापहर्त्तव्या क्षमालिङ्गेन चेदथ”—इति ।

आध्यादिपक्षकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* क्षमालिङ्गेन चेदयदा,—इति का० । मम तु, क्षमालिङ्गं न चेदथ,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“आधिसीमोपनिषेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रिघाणां धनैरपि”—इति ।

मनुरपि,—

“आधिः सीमा बालधनं निषेपोपनिधिस्त्रियः ।

राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति”—इति ।

श्रोत्रियग्रहणमन्यासक्तोपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“ब्रह्मचारौ चरेत् कश्चित् व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थौ चान्यविषये दीर्घकालं चरेन्नरः* ॥

समावृत्तो व्रतौ कुर्यात् स्वधनान्वेषणं ततः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगः तद्धनस्यापहारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्युतः ।

शिक्षविद्यार्थिनाञ्चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुद्वह्विर्बन्धुभिश्चैषां यत्स्वं भुक्तमपश्यताम् ।

नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन धीयते”—इति ॥

धनस्य दशवार्षिकी हानिरिति यदुक्तं, तस्य विषयविशेषे संको-
चमाह मरीचिः,—

“धनवाह्यालंकरणं याचितं प्रीतिकर्मणा ।

चतुःपञ्चाब्दिकं देयमन्यथा हानिमाप्नुयात्”—इति ।

अत्रापवादमाह मनुः—

“संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुहृदोवहृद्द्वो यस्य वश्य प्रभुज्यते"—इति ।

याचितेष्वपवादमाह व्यास,—

“याच्याधर्मेण यद्भुक्त ओत्रियै राजपूरुषै ।

सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि न तद्भागेन हीयते”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अनागम तु यद्भुक्त गृहक्षेत्रापणादिकम् ।

सुहृद्बन्धुसकुल्यैश्च न तद्भागेन हीयते”—इति ।

ज्ञानौ कारणमाह सएव,—

“धर्मक्षय ओत्रिये स्यादभय राजपूरुषे ।

खेह सुहृद्बान्धवेषु भुक्तान्येतानि हीयते”—इति ।

ऋषिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्ते प्रत्येकदेशान्तरेषु* प्रमाणम् । तदाह

वृहस्पति,—

“यद्येकशासने ग्रामक्षेत्रारामाश्च लेखिता ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते”—इति ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

भुक्त्युपसंहारपुर सर दिव्यमुपस्थापयति वृहस्पति,—

“स्यावरस्य तदाख्यातः लाभभोगप्रसाधनम् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, ऋषिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्तप्रत्येक देशान्तरेषु,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, स्यावरस्येतदाख्यातः,—इति पाठ प्रतिभाति ।

प्रमाणहीने पादे तु न दोषो दैविकी क्रिया"—इति ।

दिव्यमुद्दिगति वृहस्पतिः,—

“घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।

पष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मकं तथा ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थं महात्मनः”—इति ।

गङ्गाः । “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाग्नं* कोशोऽग्नि-
प्रवेगोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च ग्रपथान् कारयेत्”—इति ।

ग्रपथश्च वृहस्पतिना दर्शितः,—

“सत्यं वाहनग्रस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवम्राह्मणपादांश्च पुत्रदारगिरांसि च ।

एते च ग्रपथाः प्रोक्ता अन्यार्थं सुकराः सदा”—इति ।

गंखलिखितावपि । “इष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च ग्रपथान् कारयेत्”—
इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयो-
क्तव्यानि । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाऽन्यापोविषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तारि”—इति ॥

एषामग्निगन्धेन तप्तायःपिण्डतप्तमाषतप्ततण्डुलाय गृह्यन्ते ।
“न भुक्तौ कोशमन्येऽपि दापयेत्”—इति स्वन्पाभियोगे कोशश्च ।

कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टंभाभियोगेऽपि प्राप्स्यर्थः । न महा-
भियोगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शंकाभियोगएव प्राप्तिः
स्यात्,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तद्गुणैव कोशास्य शंकास्येव न मंग्यः”—इति

स्मरणात् । शीर्षकं विवादपराजयनिषन्धनी दृष्टः । तत्र शिरमि
तिष्ठतीति शीर्षकस्यः । “यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा
दिव्यानि देयानि । तथाच नारदः,—

“शीर्षकस्यो यदा न स्यात् तदा दिव्यं तु दीयते”—इति ।

दिव्यदाने नियममाह पितामहः,—

“अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिर्दिशनात्”—इति ।

कार्यायनोऽपि,—

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनिर्दिशेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविष्णारदैः”—इति ।

अभियुक्ताय दातव्यं मान्दप्येति नियममाह स्वपादमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

नारदोऽपि,—

“परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः* प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः †”—इति ।

कच्चित् विषयविशेषेऽशिरो दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः,—

“पार्थिवैः शंकितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च द्रष्टुभिः ।

शंकाशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥

लोकापवाददुष्टानां शंकितानान्तु द्रष्टुभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि नो शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शंकासु शिरः शोके कल्पये न कदाचन ।

अशिरांसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्”—इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति भंगहकारः,—

“धटादीनि विषान्तानि गुरुस्वर्षेषु दापयेत्”—इति ।

पितामहः,—

“श्रवणमाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलस्यैव कोशस्य शंकास्त्रितौ नियोजयेत्”—इति ॥

कात्यायनः,—

“शंकाविश्रामस्थाने विभागे षड्विधनां तथा † ।

क्रियासमूहकद्वले कोशमेव प्रदापयेत्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

* सर्वत्रैव,—इति स० ।

† अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैव प्रकीर्तितः । यथा वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेद्विरः,—इति ग्रन्थान्तरैः पाठः समीचीनः ।

‡ सदा,—इति स० शा० ।

तदर्धार्धस्य नाग्रे तु देयं पुत्रादिमसकम् ॥

तदर्धार्धविनाग्रे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्युताः”—इति ।

विष्णुरपि । “सर्वेषु चार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वांकुरैश्च* गापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं, त्रिकृष्णलोने रजतकरं, चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरं, पञ्चकृष्णलोने सोरभ्रतं, षीरोद्धृतमहीकरम् । द्विगुणार्थं यत्र विहिताः समय-क्रिया वैश्वस्य । त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य । चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य”—इति । पादसर्गादीनां विशेषाः स्युत्यन्तरे दर्शिताः,—

“विप्रे तु सत्यवचनं दिनिष्के पादलम्भनम् ।

जनं त्रिके तु ह्यं स्यात् कौशपानमतः परम्”—इति ॥

निष्कगब्देन काञ्चनकर्षधतुर्थांशो यो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते । तत्रापि क्वचिद्देशे निष्कव्यवहारात् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानामिति यदुक्तं, तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः,—

“लोकसंयवहारार्थं चा संख्या प्रथिता भुवि ।

ताम्रहृष्यसुवर्णानान्ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया स्त्रिचैका परिमाणतः ।

ताराजसर्पपस्त्रिस्रन्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥

* दूर्वाकरं,—इति ग्रथान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यथाभिहितः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सर्पपाः यद् यवोमध्यस्त्रियवन्वेककृष्णलम् ।

पञ्च कृष्णलकोमापस्त्रे सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश ।

द्वे कृष्णले समष्टते विज्ञेयो रौप्यमायकः ॥

ते षोडश स्याद्धारणमुराणञ्चैव राजतः ।

कार्यापणस्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्थिकः पणः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःभौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः"—इति ॥

मापशब्दः सुवर्णस्य षोडशे भागे वर्तते । कृष्णलशब्दस्तु कर्ष-
दतीयभागवाची । मापपञ्चमांशस्य कर्षत्वात् । रूप्यद्रव्यस्य नामनि
कर्षवचनमस्ति* । कार्यापणशब्दौ† पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नाम-
धेये । गद्यानधारणशब्दौ पलदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामनी । कर्ष-
चत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य मापसंज्ञा । निष्कशतमापशब्दे एकपले
रूप्यद्रव्ये वर्तते‡ । अतएव रूप्यसंज्ञाऽधिकारे याज्ञवल्क्यप्राह,—

“शतमानस्तु दशभिर्धराचैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः—”इति ।

दृश्यपतिः सुवर्णशब्दस्य अर्थान्तरमाह,—

“तापकपङ्कता मुद्रा विज्ञेया कर्षका पणः ।

* रूप्यद्रव्यस्य नामनिष्कवचनमस्ति—इति श* ।

† इत्यमेव पाठः शब्दं च । मम तु, पुराणशार्ङ्गमापणशब्दौ,—इति
पाठ प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः शब्दं च । मम तु, निष्कशतमापशब्दौ एकपले रूप्य-
द्रव्ये वर्तते,—इति पाठ प्रतिभाति ।

सएव चाङ्घ्रिका प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु धानकाः ॥

तद्द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः सएव तु"—इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह,—

“पलं सुवर्णाः चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम्”—इति ।

राजतेऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः,—

“कार्षापणो दक्षिण्यां दिशि रौप्ये प्रवर्तते”—इति ।

व्यासस्तु शौवर्णनिष्कस्य प्रमाणमाह,—

“पलान्यष्टौ सुवर्णं स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”—इति ।

तत्र मनुकप्रमाणात् प्रमाणान्तरभाषादि दिव्यदण्डव्यतिरिक्त-
विषये देशव्यवहाराविरोधेन शास्त्रम् । तथा च बृहस्पतिः,—

“संख्या रश्मिरजोभृत्वा* मनुना समुदाहृता ।

कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

कार्षापणसहस्रन्तु दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्मृतः”—इति ॥

जातिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः,—

“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऊताग्रनः ।

वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विपमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः”—इति ॥

अनित्या चेयं व्यवस्था ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संघा रश्मिरजोभूर्था,—इति पाठः प्रतिमाति ।

“सर्वेषु सर्वदिश्यं वा विषवर्जं द्विजोत्तमः”—इति
कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापचे वयोविशेषादिना य-

स्थापनीयम् । तदाह नारदः,—

“स्त्रीवानुन्मत्तवधिरान् पतितांश्चार्दितान्नरान् ।
बालवृद्धस्त्रिय एषां* परीचेत धटे सदा ॥
न स्त्रीणान्तु विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्यतम् ।
धटकोशादिभिस्तामामतस्तासां विचारयेत् ॥
न भञ्जनीयाः स्त्रीवास्ता धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्भगाः ॥
सहमाऽप्यागतानेतान्निव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विशोषं विशोधयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“न लोहग्निन्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुषेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्याच्च न क्वचित् ॥
तण्डुले न नियुञ्जीत व्रतिनां मुखरोगिणाम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्यामकामिनाम् ।
पित्तशेषवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ॥
यद्वाप्यं स्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“मातापितादिजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

लिङ्गिनां प्रमत्नानान्तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णमङ्गरजातीनां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव तु यत्नतः ।

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥

न सन्ति साधवो यत्र तत्र गोध्याः स्त्रकैर्नरैः”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“मम्रतानां कृग्राङ्गानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते”—इति ॥

तदन्वभुविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“धनदारापहाराणां* स्तेयानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संग्रयेषु न निर्दिशेत्”—इति ॥

तत्तैर्नियुक्तपुरुषालाभविषयम् । हारौतः वर्णविषयेऽपि विशेष-

माह,—

“राजन्येऽग्निं घटं विप्रे वैश्वे तोयं नियोजयेत् ।

* अस्पृश्यधनदाराणां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वर्णविषये,—इति प्रतिभाति ।

न विषं ब्राह्मणे दद्यात् विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।

कोशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेव च ॥

पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णं प्रयोजयेत्”—इति ॥

दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः,—

“चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।

एते साधारण मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

धटः सार्वत्रिकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

तथा शिशिरहेमन्ते वर्षास्त्रपिच दापयेत् ।

घीशे मलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“श्रद्धिः शिशिरहेमन्ते वर्षासु परिकौर्तितः ।

शरद्घीशे तु मलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न शीते कोशसिद्धिः स्यात् नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप”—इति ॥

विष्णुरपि । “स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया । सा च न धाति धायी न नास्तिकस्य । असङ्गर्मलोहकारिणामग्निर्देयः । न शरद्घीशयोश्च । न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रावृषि न । श्लेष्मव्याधार्दितानां भौरूणां श्वाशकाग्निनामम्बुजीविनां न चोदकम् । हेमन्तशिशिरयोश्च न । नास्तिकेभ्यः कोशो न देयः । कुष्ठव्याधिमारकोपदृष्टेश्च”—इति । पितामहोऽपि,—

“पूर्वांशेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वांशे च धटो भवेत् ।

मध्यांशे तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभौषता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुश्रीतलम्”--इति ॥

दिव्यदेशानाह,—

“प्राङ्मुखो निखलः कार्यः शूचौ देशे घटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”--इति ॥

इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे”--इति ।

अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः,—

“दण्डस्थानेऽभिग्रप्तानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः”--इति ।

दिव्यदेशानादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिरित्याह नारदः,—

“अदेशकालदत्तानि वहिर्वासकृतानि च ।

व्यभिचारं सदाऽर्येषु कुर्वन्तीह न मंगयः”--इति ॥

वासो जननिवासः । तस्माद्दहिर्निर्जनप्रदेशइति यावत् । तथा

च पितामहः,—

“दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपवासोनृपाज्ञया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन धर्मवित् ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततोवदेत् ॥

एद्धेहि भगवन् धर्मं अस्मिन् दिव्ये समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः ॥

आवाह्य तु घटे धर्मं पथादद्धानि विन्यसेत्” ।

घटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसा-
धारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दर्शितः,—

“इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरञ्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतौ यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णभस्त्रमिश्रार्यसुवर्णभाः ।

तत्रैव निर्धत्तिः श्यामो वायुस्ताम्रः प्रगृह्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ॥

धर्मो* ध्रुवस्तथा द्योम आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

देवेशेऽग्नानयोर्मध्ये आदित्यानां यथाक्रमम् ।

धाताऽर्थ्यमा च मित्रश्च वरुणेशौ भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजयो यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयन विदुः ॥

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायगाः ।

* धरो,—इति ता० ।

अजैकपादहिर्बुध्नः पिमाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
 स्थाणुर्भवंश्च* भगवान् रुद्रास्त्रिकादग्र स्थिताः ॥
 प्रेतेश्वरसोमधे च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराहो च महेंद्राणो चामुण्डा गणसंयुता ।
 निश्च्यतेस्त्रोत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 गगनः स्पर्गानो वायुरनिलो मारुतस्यथा ॥
 प्राणः प्राणेशजीवो च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 धटस्योत्तरभागे† तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानां च खनाम्ना पूजनं विदुः ।
 भृषाऽवसानं धर्माय दत्त्वा चार्थादिकं‡ क्रमात् ॥
 अर्थादि पश्चाद्भानां भृषान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।

* स्थाणुर्भवंश्च—इति का० ।

† तद्येन्द्राणो,—इति का० स० ।

‡ धर्मस्योत्तरभागे,—इति का० ।

§ इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्त्वा चार्थादिकं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होममाधनेः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्"—इति ॥

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य्य
समिदाभ्यश्चन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

"अनुक्तमंत्र्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्रतम्"—इति ।

एतत् सर्वमुपवामादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह भारद्वाजः—

"अहोरात्रोपितः पाल्या आर्द्रवामा म मानवः ।

पूर्वाङ्गं सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्"—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"मत्सेनघातमाहूय सूर्यादय उपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवताघ्नमधिधौ"—इति ॥

पितामहोऽपि,—

"चिरात्रोपयिताथैव एकरात्रोपिताय च ।

निचं देवानि दिव्यानि श्रुष्वे आर्द्रवामने"—इति ॥

अथशोपवामविश्वोवमरद्वभरद्विपद्यता द्रष्टव्यः । होमामन्तरं

पितामहः,—

"यचार्यमभियुक्तः स्यात् निमित्तं तन्मु पचये ।

मन्तेणानेन चरितं तस्माद्द्वंघि र्दिरोगतम्"—इति ॥

मन्त्राय,—

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
 द्यौर्भूमिरापोद्ददयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च मन्ध्ये
 धर्मश्च जानाति नरश्च वृत्तम्” ॥

अथ च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।

“इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्”—इति
 पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च
 सएव,—

“स्रक्तिक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोपयेत्”—इति ।
 इति दिव्यमातृका ।

अथ घटविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शूचौ देगे घटः सदा ।
 इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सभाराजगृहद्वारसुरायतनचत्वरे”—इति ।

पितामहः,—

“विशालामुच्छ्रितां शुभां घटशालान्तु कारयेत् ।
 यत्रस्यो नोपहन्येत श्चभिक्षण्डालवायसैः ॥
 कवाटवीजसंयुक्तां परिहारकरचिताम् ।
 पानीयादिस्मायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः”—इति ॥

घटनिर्माणप्रकारमाह पितामह,—

“चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
 अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ न चेदध्यर्द्धमेव च ॥
 च्छित्वा तु याज्ञिक वृत्त हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
 प्रथम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः”—इति ॥

नारद,—

“खादिरी कारयेत् तत्र निर्वाणा शुक्लवर्जिताम् ।
 गिश्नपान्तदभावे तु माल वा कोटरैर्विना ॥
 अर्जुनस्तिलकोऽगोक शमीयो रक्तचन्दन ।
 एवविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥
 ऋज्वी घटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।
 चतुरस्रस्त्रिभिः स्थानैर्धट कर्कटकादिभिः”—इति ॥

पितामह,—

“कर्कटानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्रत ।
 हस्तद्वय निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि”—इति ॥

व्यास,—

“हस्तद्वय निखेयन्तु प्रोक्त मुण्डकयोस्तयो ।
 यद्द्वयस्तन्तु तयो प्रोक्त प्रमाण परिमाणतः”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“तोरणे तु तयो कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
 धटादुच्चतरे स्याता नित्य दग्धभिरङ्गुलि ॥
 श्रवण्यौ तु कर्णयौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृण्मयी सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ"--इति ॥

नारदः,--

“शिक्यद्वयं समामाद्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥
धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
पौठकं पुरतस्तस्मिन्निष्टकां* पांशुलोष्टकम्”- इति ॥

पितामहः,—

“एकस्मिन् रोपयेन्मर्त्यमन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।
दृष्टकामस्रपाषाणकपालास्त्रिविजिते”-इति ॥

अत्र मृत्तिकेष्टकायावपांशूनां विकल्पः । समतानिरीक्षणार्थे
राजा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथाच पितामहः,—

“परीचका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैवच ॥
कार्यं परीचकैर्नित्यमवलम्बसमोधटः ।
उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥
यस्मिन् स्रवते तोयं स विज्ञेयः समोधटः ।
तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ॥
धटन्तु कारयेत् नित्यं पताकाध्वजगोभितम् ।
तत आवाहयेत् देवान् विधानेन च मन्त्रवित् ॥
वाद्येन त्वर्यघोषेण गन्धमाल्यानुलेपनैः”-इति ।

अत्र विशेषमाह नारदः,—

* षिटकं मूर्येत्तस्मिन्निष्टकां,—इति का० ।

“रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाचतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्”—इति ॥

इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्निवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह

पितामहः,—

“धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनाऽनेन शास्त्रवित् ।

त्वं धट, ब्रह्मणा सृष्टः परीचार्यं दुरात्मनाम् ॥

धकारात् धर्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते”—इति ॥

शास्त्रवित् प्राङ्निवाकः ।

“त्वमेव धट, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहारेऽभिग्रस्तोऽयं मानुषस्तोऽत्यते त्वयि ।

तदेनं संशयं तस्मात् धर्मतन्त्रेऽनुमर्हसि”—इति ॥

ततः संगोर्था तुलामामन्त्रयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाधारणविद्विभिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभृतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥

त्वं तुले, सत्यधामासिः पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धटस्तेनाभिधीयसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† सशोध्य,—इति स० । शोध्य,—इति का० । मम तु, शोध्य,—इति वा, स शोध्य,—इति वा पाठः प्रतिभाति ।

‡ सन्निधौ मासि,—इति प्रा० स० ।

तत् सत्यं वद कल्याणि, संशयान्मां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापहन्मातस्ततोमां त्वमधो नय ।

शुद्धियेद्गमयोर्द्धं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्"—इति ॥

ततः प्राङ्निवाकस्तुलाधारकं ग्रपचैर्निधम्य शोधं पुनरारोपयेत् ।

तथा च नारदः,—

“समयं परिष्टद्वाथ पुनरारोपयेत् नरम् ।

निहिते वृष्टिरहिते गिरस्थारोप्य पत्रकम्—इति ।

समयाः शयथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः,—

“ब्रह्मघ्नानां कृता लोकाः* ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा”—इति ॥

पुनरारोपणानन्तरं नारदः,—

“त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं नानृतं तोल्यते त्वया ।

तदेवं संशयं हृदं धर्मतस्त्वातुमर्हसि ॥

देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यते ।

सत्यमन्धोऽसि भगवन्, शुभाशुभविभावतः ॥

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, ब्रह्मघ्नोये स्मृतालोकाः,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, त्वमतिरिच्यसे,—इति पाठ प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, विभावित,—इति पाठ प्रतिभाति ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
 लौभृमिरापोद्दयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च मन्ध्ये
 धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्”--इति ।

तदनन्तरं पितामहः,—

“ज्योतिर्विद्वाद्गणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
 विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परीचा कालकोविदैः ॥
 साचिणो ब्राह्मणश्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।
 ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
 तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयुक्तिविनिर्णयः*”—इति ॥

आरोपितश्च विनाडीपञ्चकं यावत्तावत्तथैवा स्यापयेत् । दशगु-
 वंचरोच्चारणकालः प्राणः, षट्प्राणा विनाडिका । उक्तञ्च,—

“दशगुवंचरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका”—इति ।

शुध्यशुद्धिनिर्णयकारणमाह नारदः,—

“तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संग्रयः ।
 समोवा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेत्तरः—इति ॥

श्यामः,—

“अधीगतो न वै शुद्धोऽसुद्धोर्ध्वगतस्तथा ।

* इत्यमेव पाठः कर्मणः । मम तु, शुध्यशुद्धिनिर्णयः,—इति पाठः
 प्रतिभाति :

† यावत्तथैव,—इति का० ।

समोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा शुद्धिरुदाहता ॥
 शिरस्केदेऽक्षभङ्गे च भ्रुवश्चारोपयेन्नरम् ।
 एवं निःसंग्रहज्ञानात्ततो भवति निर्णयः” ॥

शुद्धेस्तु संग्रहो नारदेन प्रपञ्चितः,—

“तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तं विषमं न्यस्तलक्षणम् ॥

यदा वा सुप्रणुत्रा वा चलेत्पूर्वमधोऽपिवा ।

निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतरं वदेत्”—इति ॥

अयमर्थः । यदा तुलाप्रभागौ तिर्यक् चलितौ, यदा वा समताज्ञा-
 नार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च
 कम्पते, यदा च तुलाधारकेण हठात् प्रसुच्यते, तदा जयं पराजयं
 वा न विनिश्चेतुं शक्नुयादिति । राज्ञः कर्त्तव्यमाह पितामहः,—

“सङ्घिः परिवृतो राजा शुद्धं रूढं प्रपूजयेत् ।

अद्विक्रपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभित्य तोषयेत् ॥

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति धटविधिः ।

अथाम्निविधिः ।

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्तचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥

अग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥
 पञ्चमं विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते” ।
 सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम् ॥
 पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महद्दैवतं विदुः ।
 गोमयेन कृतानि स्युरङ्घ्रिः पर्युचितानि च ॥
 द्वात्रिंशद्गुलान्याङ्गर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्^(१) ।
 अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥
 षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।
 मण्डले मण्डले देयाः कुगाः शास्त्रप्रचोदिताः—इति ।

तत्र, नवमं मण्डलं परिमिताङ्गुलप्रमाणकं, तद्विहाय अष्टभि-
 मण्डलैरेष्टमियान्तरालैः प्रत्यकं षोडशाङ्गुलप्रमाणकैरङ्गुलानां षट्-
 पञ्चाशदधिकशतद्वयं सम्पद्यते । अङ्गुलप्रमाणञ्च सत्यन्तरेऽभि-
 दितम्,—

“तिर्यग्गवोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा ग्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितन्तिदांशाङ्गुला”—इति ।

अत्र च, गम्यानि सप्तैव मण्डलानि । “स तमादाय सप्तैव मण्ड-
 लानि शनेर्भजेत्”—इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि,—

“हस्ताभ्यां तं महादाय प्राङ्निवाकममिरीतः ।

(१) यत्र, मण्डलपरिमाणं षोडशाङ्गुलं मण्डलपरिमाणपरिमाणमपि ता-
 वदेव । तद्याद्य प्रथममण्डलमवधोक्तव्यं द्वितीयमण्डलपर्यन्तं द्वात्रिं-
 शदङ्गुलपरिमाणं सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

स्थित्वैकस्मिन् घतोऽन्यानि* ब्रजेत्सप्त त्वजिह्वगः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽष्टमं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वागर्पयेत्पदम् ।

मण्डलञ्चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नरः"—इति ।

अग्निविसर्गश्च नवमे मण्डले कार्यः । तदाह पितामहः,—

“अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेत्ततः†”—इति ।

अथ पिण्डपरिमाणमाह पितामहः,—

“असमं तं समकृत्वा पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डन्तु तापयेद्ग्रावष्टाङ्गुलमथोमयम्”—इति ।

प्रथममण्डलाद्दक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नये'पवमानायेति मन्त्रेणा-
ष्टोत्तरशतवारं प्राङ्निवाको जुहुयात् । “अग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्”—
इति स्मरणात् । तस्मिन्नग्रावयःपिण्डं लोहकारेण तापयेत् । तदाह
नारदः,—

“जात्यैव लोहकारो यः कुशलस्याग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु दापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं मस्फुल्लिङ्गं सुरञ्चितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्द्विजैः ॥

* इत्यमेव पाठः सञ्ज्ञेन । सम तु, ततोऽन्यानि,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† निक्षिपेद्द्रुध,—इति का० ।

द्वितीयतापे ताप्यन्त ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्"—इति ।

लोहशुद्ध्यर्थमुचितजले* निविष्य पुन मन्ताप्योदके निविष्यपुन
मन्तापन द्वितीयस्ताप । तस्मिन् तापे वर्त्तमाने धर्मावाहनादिमन
मण्डप पूर्वोक्तविधि विधाय पिण्डस्वमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।
मन्त्राश्च नारदेन दर्शिता,—

“त्वमग्ने, वेदाश्चत्वार त्वञ्च यज्ञेषु ह्ययमे ।

त्व मुख सर्वदेवाना त्व मुख ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूताना यथा वेत्सि शूभाशुभम् ।

पाप पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिभान् भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेपु शीतो भव ऊताशन ॥

त्वमग्ने, सर्वभूतानामन्तश्चरसि माचिवत् ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुयानि मानुषा ॥

यत्रहाराभिग्रप्तोऽय मानुष शुद्धिमिच्छति ।

तदेव मण्डपादग्नाद्धर्मतस्मात्तुमर्हसि"—इति ।

तत्राटावेव मीहिबिमर्दनेन शोध्यन् करौ लक्षयेत् । तदाह
विष्णु । “करौ विमृदिती मीहिभिस्तस्यादायेव लक्षयेत्”—इति ।

लक्षयेदित्यग्न्यार्चा नारदेन विष्टा,—

“लक्षयेत्तस्य चित्रानि दत्तायोहभयोरपि ।

प्राहतानीव शूढानि भ्रमणान्दमणानि च ॥

* इत्यमेष पाठ सर्वत्र । मम तु पाठमुद्गरोचितजले,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

हस्तचतेषु सर्वेषु कुर्व्याद्द्वंसपदानि तु” ।

अग्निधारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं तस्य शोध्यस्य करद्वयस्थितस्य
अन्नणादिस्थानेषु *अलक्तकादिरसेन द्वंसपदानि कुर्व्यादित्यर्थः । ततः
कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“करौ विमृदितग्रीही लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्यस्य पर्णाणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्”—इति ।

पर्णाणि च समानि,—

“पचैरञ्जलिमापूर्य्य अश्वत्यैः सप्तभिः समैः”—इति

स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च मितानि कर्त्तव्यानि ।

“वेष्टयेत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः”—इति

नारदस्मरणात् । तथा, सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापत्राणि
दध्यक्षाञ्चाक्षतानपि अश्वत्यपत्राणामुपरि विन्यसेत् । तदुक्तं स्मृत्य-
न्तरे,—

“सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणवेष्टनं तथा”—इति ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“अयत्सप्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पदे”—इति ।

तदश्वत्यपत्रालाभविषयम् । यतोऽश्वत्यपत्राणां मुख्यत्वमाह
पितामहः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, करद्वयस्थितेषु प्रणादिस्थानेषु,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“पिप्पलाज्जायते वक्त्रि पिप्पलो वृक्षराट् स्युत ।
अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेत् बुध”-इति ।

तदनन्तर कर्त्तव्यमाह सएव,—

“ततस्त समुपादाय राजा धर्मपरायण ।
सन्दग्नेन निघृक्तोऽप्य हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥
त्वरमाणो न गच्छेत् स्वस्यो गच्छेच्छनै शनै ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्यापयेत् पदम् ॥
अष्टम मण्डल गत्वा नवमे स्यापयेत् बुध ।
भयार्त्तं पातयेद्द्वयस्तु ब्रह्मणश्च न विभाव्यते ॥
पुनरारोपयेन्नोह स्थितिरेषा दृढीकृता”-इति ।

यदा दग्धसन्देह तदा आह नारद,—

“यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करौ तदा ।
श्रीहीनतिप्रयत्नेन मन्त्रवारान्तु मर्दयेत् ।
मर्दितो यदि नो दग्ध सभ्यैरेव विनिश्चित ।
गोथं शुद्धस्तु तत्कृत्ये दग्धोदण्डो यथाक्रमम् ॥
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।
मण्डल रक्तमङ्गाग यत्र स्याद्दाऽग्निमङ्गवम् ॥
यो निरुद्ध स विज्ञेय सत्यधर्मव्यवस्थित”-इति ।

यत्तु* चामात् प्रचालेन दम्भाभ्यामन्यत्र दृष्टेत्, तथाप्यगुड्डी-
म भवति । तदाह कात्यायन,—

* यस्तु,—इति का० स० । मम तु, यत्तु तु—इति पाठ प्रतिभान्ति ।

“प्रञ्चालेनाभिगम्येत् स्थानादन्यत्र दृश्यते ।

अदग्धन्तं विदुर्देवाः तस्य भूयो न योजयेत्”—इति ।

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“ततस्तद्भक्तयोः प्राख्येद्गृह्णीत्वाऽन्यैर्यवैर्यवान् ।

निर्विगंकेन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्थान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्”—इति ।

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।

मण्डलं धूपदीपाभ्यां पूजयेत् तद्विचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेत् भक्त्वा वैणवञ्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्”—इति ।

धनुषः प्रमाणमाह नारदः,—

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरचयम् ।

हस्तानाञ्च शते सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकान्स्तथा”—इति ॥

अत्राहुलिमङ्गला विवक्षिता । शरा अनाथमाराः कर्त्तव्याः ।

“शरेरनाथसापैश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

धनुपस्ताञ्करांश्चैव सुदृढानि विनिचिपेत्”—इति
स्मरणात् । चेन्ना चाच चत्रियः, तदृत्तित्राङ्गणो वा । तदाह
पितामहः,—

“चेन्ना च चत्रियः कार्यस्तदृत्तित्राङ्गणोऽपिवा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः चिपेत् शरान् ॥
शरस्य पतनं याद्यं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।
सर्पन् सर्पञ्चरो यायाद्दूराद्दूरतरं यतः ॥
इधून् प्रचिपेद्दिद्वान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विपसे वा प्रदेशे च वृत्तस्याणुसमाकुले ॥
तरुगुल्मलतावह्निपङ्कपापाणमंथुते”—इति ॥

तोरणं च मञ्जनममौपस्थाने मसे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।

तदाह नारदः,—

“गत्वा तु मजलं स्थानं* तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागमसे शुचौ”—इति ॥

उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः,—

“स्मिरवारिणि मञ्जेत न चाहिणि न चान्पके ।
दृष्णैवान्तरहिते जलौकामस्यवर्जिते ॥
देवतातेषु यत्तोयं तग्निन् कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेत्तोयं ग्रीष्मगासु नदीषु च ॥
आविशेदमले नित्यमूर्ध्निपङ्कविवर्जिते ।
स्थापयेत् प्रथमं तोये शालं च पुरुषं नृपः ॥

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये च कारिणम् ।
ततस्त्वावाहयेद्देवान् मलिलं चानुमन्त्रयेत्”—इति ॥

तत्र चण्डी वरुणपूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः,—
“गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुरैश्च वृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः”—इति ॥

एवं वरुणपूजाकृत्वा धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजां होमं
समन्त्रकं प्रतिज्ञापत्रगिरोनिवेशनान्तं च कृत्वा प्राङ्निवाकोजलाभि-
मन्त्रणकुर्यात् । मन्त्रस्य विष्णुना दर्शितः,—

“त्वमन्तः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साचिवत् ।
त्वमेयां भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।
तदेनं संग्रयान्तस्मात् धर्मतस्त्वातुमर्हसि”—इति ॥

पितामहेनापि,—

“तोय, त्वं प्राणिनां प्रणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
शङ्खेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे”—इति ॥

शोधस्येतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्येन माऽभिरच त्वं वरुणेत्यभिगाथ्य तम् ।
नाभिदध्नीदकस्यस्य गृहीत्वोरुजलं विधेत्”—इति ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह सएव,—

“समकालमिपुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।
गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पय्येच्छेच्छुद्धिरात्मनः”—इति ॥

अयमर्थः । त्रिषु श्रेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यशरपातस्थानङ्गत्वात्मादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षणस्थाने तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोथो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यशरपातस्थानङ्गच्छति । शरयाही च तस्मिन् प्राप्ते तदुत्तरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा शूद्धो भवतीति । तदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन,—

“गन्तुस्यापि च कर्तुंश्च समंगमनमञ्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलान्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलं तु घतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शूद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

जविनोश्च नरयोर्निर्द्धारणं कृतं नारदेन,—

“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तयौ शरानयनकारणात्”—इति ॥

निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशूद्धिमाह पितामहः,—

“अन्यस्थानविशूद्धिः* स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेगितः”—इति ॥

एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रयेण,

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, अन्यस्यो न वि अः,—इति पाठ-प्रतिभाति ।

“शिरोग्नाचन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।

असु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्”—इति

विशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्त्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“निमज्ज्योत्प्लवते यस्य दृष्टयेत् प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत्स दंगचिह्नविभावितः*”—इति ॥

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः । विषस्यापि प्रवक्ष्यामीति । विषं च वत्सना-
भादि पाद्यम् ।

“शुद्धिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च”—इति ॥

वर्ज्यान्त्याह सएव,—

“चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च[†] सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“भ्रष्टं च चारितं चैव भूमिजं मिश्रितं तथा ।

कालकूटमलाबुद्धं विषं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

* निमज्जेत शशचिह्नविभावितः,—इति शा० ।

† भूमिशातानि,—इति शा० स० ।

‡ धूपितं,—इति का० ।

कालस्य तेनैवोक्तः,—

“तोलपित्वेष्विते काले देयं तद्धि हिमागमे ।

नापराहे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां तु धर्मवित्”—इति ॥

कालान्तरे त्रुक्तप्रमाणादन्यं देयम् । तदाह सएव,—

“वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्यता ।

हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यन्त्या ततोऽपि हि”—इति ॥

विषञ्च द्युतमुतं देयम् । तदाह सएव,—

“विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु शोभ्ये दद्यात् द्युतमुतम्”—इति ॥

पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो द्वा मापाः, मापस्य

द्वा यवाश्च भवन्ति । त्रियवत्वं च कृष्णलं, पञ्चकृष्णलको मापः ।

एको मापः पञ्चदशयवा भवन्ति । एवं दशानां मापाणां यवाः

सार्द्धशतं भवन्ति । पूर्वे च दश यवाः । एवं षष्ठ्यधिकशतं यवाः पलस्य

षष्ठो भागः । तस्माद्दिंशतितमो भागो अष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः

एकयवहीनः । तं सप्तयवं द्युतमुतं दद्यात् । द्युतञ्च विपात् त्रिंशद्दुर्ण

पाद्मम् । तदाह नारदः,—

“प्रदद्यात्सोपवासाय देवब्राह्मणसन्निधौ ।

धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उद्भ्रुवः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

प्राङ्निवाकः कृतोपवासो महेश्वरं मन्पूज्य तत्पुरतो विषं स्थाप-

यित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां पूर्ववदिधाय प्रतिज्ञापचं शोभ्यस्य

शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रश्च पितामहेनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणा सृष्टं परीचार्यं दुरात्मनाम् ।

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतम्भव ॥

मृत्युमूर्त्तं, विष, त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

चायस्त्रैनं नरं पापास्त्येनास्यामृतम्भव”—इति ॥

कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रश्च याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणः पुत्र, सत्यधर्मं थवस्थितः ।

चायस्त्रास्माद्भीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येत् शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

वेगो रोमाञ्चमाद्योरचयति विषजः खेदवह्नोपग्रोषौ

तस्योद्धं तत्परौ द्वौ वपुषि च जनयेद्वर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवग्गतां कण्ठमङ्गं च हिकां

पष्ठो निश्वासमोक्षौ वितरति च मृत्तिं सप्तमो भक्षकस्य”—इति ।

शोधस्तु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः,—

“चिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात्पुरुषैः स्त्रैरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्विव्यकारिणम् ॥

श्रोत्रधीर्मन्त्रयोगांश्च मण्डीनथ विषापहान् ।

कर्त्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान् परीचयेत्”—इति ॥

शुद्धेः कालावधिमाह नारदः,—

“पञ्चतालगतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति मंशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्”—इति ॥

धावत् करताम्लिकाशतपञ्चकं, तावत् प्रतीरुणीयमित्यर्थः । यत्तु
पितामहेनोक्तम्,—

“भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्खांर्द्धिविवर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्थान्ते शुद्धन्तमपि निर्दिशेत्”—इति ॥

तदेतत् चतुर्मात्राविषयम् ।

इति विषविधिः ।

अथ कौशविधिः ।

तत्र नारदः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कौशस्य विधिमुत्तमम् ।

शाम्भुविद्धिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्णे सोपवासस्य घ्रातमार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्याव्यमनिनः कौशपानं विधीयते ।

इच्छतः अद्धानस्य देवत्राह्णसन्निधौ”—इति ॥

देवस्येति दुर्गाऽऽदित्यादयो याज्ञाः । पितामहोऽपि,—

“प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतिचयम् ।

पूर्वाह्णेन विधानेन पीतमार्द्रपटञ्च तम्”—इति ॥

पूर्वाह्णेनेति धर्मावाहनादि शोध्यग्निरसि पत्रारोपणान्तमङ्गक-
लापं विधायेति । कारिणं नियुक्तं प्राङ्मुखं कृत्वा प्रसृतिचयं पाय-
येत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः,—

“तमाहयाभिगमन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

पथय न्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसृतिचयम्”—इति ॥

स्नापनीयदेवानाह पितामहः,—

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेत् चोरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न* पाययेत्”—इति ॥

स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह सएव,—

“दुर्गायाः पाययोच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
इतरेषान्तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु”—इति ॥

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“चिरात्वात् सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहान्तथाऽपि वा ।
वैकृतं यत्र दृश्येत पापकृत्सु तु मानवः ॥
तस्यैकस्य तु† सर्वस्य जन्मस्य यदि वा भवेत् ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं सैव तस्य विभावयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

“यस्य पश्येत् द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहात् तथाऽपि वा ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
तमशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धं तद्विपर्यये”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वा पुनः ।

* तन्न,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममसु, स्नापये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ तस्यैकस्य न,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

रोगोऽग्निर्जातिमरणमर्थसंगोधनचयः ॥

प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्”—इति ॥

एतानि द्वित्रिसप्ताहाद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यामभि-
योगान्पत्वमहत्त्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अवधेरुर्द्धं वैकृतदर्शने न
पराजय इत्याह नारदः,—

“ऊर्द्धं तस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं सुमहद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्म विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहादस्य किञ्चित् न जायते ।

पुत्रदारधनानां वा स शुद्धः स्थान्न संशयः”—इति ॥

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

चौर्यं तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः”—इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । “ततश्चार्थस्य तण्डुलाः”—इति
धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वचुर्यत्कर्त्तव्यं, तदाह सएव,—

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्रान् शालेनान्यस्य कस्यचित् ।

मृणस्ये भाजने कृत्वा आदित्यस्याघतः शुचिः ॥

घ्नानोदकेन मंमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः”—इति ॥

धर्मावाहनादि हवनान्तं साधारणविधिना दिव्यस्य, पुरतः कृत्वा
वतास्त्रानोदकेन तण्डुलानामृत्य प्रभातपर्यन्तं प्राङ्निवाकस्तथैव
सापयेत् । तदनन्तरकर्त्तव्यं तेनैव दर्शितम्,—

“प्रभाते कारिणो देवाः चिः कृत्वा प्राङ्मुखं तथा ।
प्राङ्निवाकसमाहृतस्तण्डुलान् भवयेच्छुचिः ॥
शुद्धिः स्याच्छुक्लनिष्ठीवे विपरीते च दोषभाक् ।
श्रेणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ॥
गात्रं च कम्पते यस्य तस्याशुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥
इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमापविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तप्तमापस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।
कारयेदायमभ्यात्रं ताघं वा षोडशाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाऽथ मण्डलम्”—इति ॥

मण्डलं वर्त्तुलम् । एवंविधपात्रं द्यततैलाभ्यां पूरयेत् । तथाच

सएव,—

“पूरयेत् द्यततैलाभ्यां विंगत्या वै पलैस्तु तत् ।
तैलं द्यतमुपादाय तद्ग्री पाचयेच्छुचिः ॥
सुवर्णमापकं तस्मिन् सुतप्ते निचिपेत्ततः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमापकम् ॥
करायं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ॥

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारा यदाऽङ्गुलि”-इति ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमाना समूहेनेत्यर्थ । केवल
गद्यद्वयतापने विशेषमाह सएव,—

“सौवर्णे रजते तास्ये आयसे मृण्मयेऽपिवा ।

गद्य द्यतमुपादाय तदशौ तापयेच्छुचि ॥

सौवर्णी राजतीन्तास्रीमायसी वा सुशोधिताम् ।

मल्लिखेन सकृद्धौता प्रचिपेत् तत्र सुद्रिकाम् ॥

भ्रमदीचीतरङ्गाख्ये अनखस्यशंगोचरे ।

परीचेदार्र्पणेन सचित्कार सधोषकम्”-इति ॥

प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोधयित्वा पचारोपणान्त कर्म
कृत्वाऽभिमन्त्रण कुर्यात् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शित,—

“परम्पवित्रममृत द्यत, त्व यज्ञकर्मसु ।

दद पावक, पापन्तु हिमगीत शुचौ भव ॥

उपोषित तत छातमार्र्वाससमागतम् ।

याहयेन्मुद्रिका तान्तु द्यतसध्यगता तथा”-इति ॥

शोधयन्तु, त्वस्ये सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गा
न्याह सएव,—

“प्रवेशन च तस्माय परीचेयु परीचका ।

यस्य विस्फोटका न स्यु शुद्धोऽभावन्वयाऽङ्गुचि”-इति ॥

इति तप्तमापविधि ।

अथ फालविधिः ।

तत्र रहस्यतिः,—

“आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

अग्निवर्णन्तु तच्चोरो जिह्वया लेलिहेत्सक्तम् ।

न दग्धयेच्छुचिर्भयात् अन्यथा तु स हीयते”—इति ॥

अत्रापि धर्मावाहनादिगोध्मिःपचारोपणान्तं कार्यम् ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविचारविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीमकायसम् ॥

स्लिखेत् भूर्जं पटे वाऽपि धर्माधर्मौ मित्तासितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

मितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् अधर्मोऽमितपुष्पष्टक् ।

पर्वविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

शोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्याः समन्ततः ।

मृद्गाण्डकेऽनुपहिते* स्याथौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिप्य शुद्धौ देवे देवत्राह्मणसन्निधौ ।

आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

* उपहितौ,—इति का० ।

धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
 यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्रायातु मे करे ॥
 अभियुक्तस्तत्रैकं प्रगृहीताविलम्बितम्* ।
 धर्मं गृहीते शुद्धः स्याद्धर्मं तु स हीयते ॥
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्”—इति ॥

सीसकायसमिति सीसकमिश्रायसम् ।

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते ।

अत्र दृहस्यतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।
 चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।
 अपराधानुरूपन्तु दण्डन्तु परिकल्पयेत् ॥
 प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मस्य निर्णयः ।
 दिव्यैर्विशोधितस्सम्यग्बिनयस्समुदाहृतः ॥
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
 वाक्कुलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
 अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कथ्यते ।
 देगम्यित्या तृतीयस्तु तत्त्वविद्धिरुदाहृतः ॥

* प्रगृहीताविलम्बितः,—इति का० ।

प्रमाणसमतायान्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसभ्याविरोधेन चतुर्थः परिकीर्त्तितः”—इति ॥

संघहकारोऽपि,—

“उक्तप्रकाररूपेण स्वमतस्थापिता क्रिया ।

राजा परीच्या सभैश्च स्थाप्यौ जयपराजयौ ॥

सोऽर्थोऽन्यतमया चैव क्रियया सम्प्रसाधयेत् ।

भाषाऽचरसमं साध्यं स जयौ परिकीर्त्तितः ॥

असाधयन् साधयन् वा विपरीतार्थमात्मनः ।

दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“तन्तु प्रदण्डयेद्राजा जेतुः* पूजां प्रवर्त्तयेत् ।

अजितास्यापि दण्ड्याः स्युर्वेदशास्त्रविरोधिनः”—इति ॥

पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः,—

“सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादौ सत्कारपूर्वकम् ।

लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“मध्ये यत् स्थापितं द्रव्यं चलं वा यदि वा स्थिरम् ।

पश्चात् तत्सोदयं दाप्यं जयिने पत्रसंयुतम्”—इति ॥

पत्रं जयपत्रम् । तदाह दृष्टस्यतिः,—

“पूर्वात्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्याच्चयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते”—इति ॥

धनदापनप्रकारे विग्रेपमाह* कात्यायनः,—

“राजा तु स्वामिने विप्रं मान्सेनैव प्रदापयेत् ।

देशाचारेण चान्यान्तु दुष्टान् मन्वीद्य दापयेत् ॥

रिक्वियनः सुद्धदं वाऽपि ह्येनैव प्रदापयेत्”—इति ॥

न केवलं स्वामिने धनदापनमाद्यं, स्वयमपि दण्डं गृह्णीयादित्याह नारदः,—

“अष्टाधिकः मधमोयन्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृह्णीत्वा तन्तुविंशकम्”—इति ॥

एतदपि मन्त्रपद्मअष्टादशविषयम् । विप्रतिपद्मअष्टादशविषये विष्णु-
राह । “उत्तमर्ण्येद्राज्ञानमियात् तद्विभावितोऽधमर्णेद्दशमभागममं
दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थोत्तमर्णेः विंशतितमम्”—इति । उत्तमर्णा-
धनदानं श्रुतित्वे दण्डत्वे । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णेऽपलापवुध्या
राज्ञे पूर्वं निवेदयति, तत्र दण्डविग्रेपमाह मनुः,—

“यः शोधयन् स्वच्छन्देन वेदयेद्धनिक नृपे ।

स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्”—इति ॥

यन्तु तेनैवोक्तम्,—

“द्यो यावन्निऋवीतार्थं मिथ्या वा ह्यभिवादयेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दसम्”—इति ॥

* इत्यनेव पाठ सर्वत्र । मम तु, धनदापने प्रकारविशेषमाह,—
इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, उत्तमर्ण्यस्य धनदानं श्रुतित्वेन न
दण्डत्वेन,—इति पाठ प्रतिभाति ।

तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्* । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“निऋवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्”—इति ॥

तद्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याऽभियोगिनस्तु अल्पा-
पर्याप्तधनस्यापि न तत्समं दण्डः । यदाह सएव,—

“मिथ्याभियोगाद्विगुणमभियोगाद्भुनं वचेत्”—इति ॥

धनाभावेऽपि, “आनृष्यं कर्मणा गच्छेत्”—इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । प्र-
थमतोनिऋवं कृत्वा पश्चात्स्वयं सम्प्रतिपद्यते, तस्यार्द्धदण्डमाह व्यासः,—

“निऋवे तु यदा वादी स्वयं तत्प्रतिपद्यते ।

ज्ञेया सा प्रतिपत्तिस्तु तस्यार्द्धविनयः स्मृतः”—इति ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्भुनिकस्यार्थं दण्डलेगीं च शक्तितः”—इति ।

तत्सद्भुत्तब्राह्मणाधमर्णविषयम् । विऋवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“निऋते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न पाह्यस्वनिवेदितः”—इति ।

नैकमनेकं प्रतिज्ञाकाले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव
मिथ्येतदिति प्रतिजानीते, तदाऽर्थिना एकदेशभूहिरण्णादिविषये
प्रमाणादिभिः प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः, तदा स सर्वं पूर्वलि-

* तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्,—इति का० । मम तु, तत् सदृत्ताधमर्णो-
त्तमर्णविषयम्,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† अत्र, यस्तु,—इति भवितुमुचितम् ।

‡ दण्डं देयं,—इति शा० ।

§ व्याक्रमयादिभिः,—इति का० ।

खितमर्थिने नृपेणार्थं दाप्यः । सर्व* भाषाकाले अर्थिनाऽनिवेदितश्चेत्,
पश्यात् निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादर्त्तव्यो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि,—

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थस्थापलापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते”—इति ।

ननु प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाभिधाने धर्मनिर्णयार्थत्वं न
स्थात्, ह्यलानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । सत्यं,
तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाध-
कत्वात् । अतएव दृष्टस्यतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते”—इति ।

यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत्तत्साधयेद्धनम् ।

साचिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम्”—इति ।

तत्पुत्रादिदेयपित्रादिच्छणविषयम् । तत्र हि बह्वन्यांनभियुक्तः
पुत्रादिर्न ज्ञायते इति वदन् निल्लववादी न भवतीति एकदेश-
विभावितन्यायस्य तत्राप्रवृत्तिः । दिव्ये जयपराजयावधारणदण्ड-
विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“गताद्धं दापयेत् शूद्रं, न शूद्रो दण्डभागभवेत् ।

विषे तरेये ङताग्रे च तण्डुले तन्नमापके”—इति ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पूर्व,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मनिर्णयाधायकत्वात्,—इति शा० ।

‡ तदंश,—इति शा० । मम तु, इति वदन् तदंशानिल्लववादी,—इत्यादि
पाठः प्रतिभाति । तदंशस्य अभियोगविषयार्थाशस्य,—इत्यर्थः ।

दिव्यक्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत्,

“सहस्रं पट्शतञ्चैव तथा पञ्चशतानि च ।

चतुस्त्रीन् द्व्येकमेकन्तु हीन हीनेषु कल्पयेत्”—इति* ।

सपणविधाने† विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सपण्येद्विवादः स्वाद्राजा हीनन्तु दापयेत् ।

दण्डश्च स्वपण्येव धनिने धनमेवच”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विवादे चोत्तरपणो‡ द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।

स पणं स्वकृत दाप्यो विनयं च पराजये”—इति ।

उक्तस्य दण्डस्य द्वैविध्यमाह सएव,—

“शारीरस्यार्थदण्डश्च दण्डो वै द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादिस्यार्थदण्डः सर्वतस्तु॥ तथैवच ।

शारीरो दग्धा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा”—इति ।

दग्धेति न सङ्ख्यानियमार्थम् । बद्धविधस्य बन्धनाङ्ककरण-
कर्मकरणबन्धनाभारप्रवेशनताडनरूपस्य शारीरे विद्यमानत्वात् । तत्र
दग्धविधत्वं शारीरदण्डस्य दर्शयति मनुः,—

“दग्ग स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

* इति वचनात्,—इति मविशुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, सपण्यविवादे,—इति पाठ प्रतिभाति ।

‡ भ्रातातपोऽपि,—इति भा० ।

§ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, चोत्तरपणे,—इति पाठ प्रतिभाति ।

॥ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, सर्वस्वान्तः,—इति पाठ प्रतिभाति ।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥
चक्षुर्नासा च कर्णौ च नरदेहस्तथैव च”—इति ।

द्विविध इत्युपलक्षणार्थम्,

“शिरसोमुण्डनं दण्डस्तथा निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिगस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च”—इति

विध्यन्तरस्तत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह,—

“वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादितः”—इति ।

वाग्दण्डः परुषशापवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति भर्त्सनम् ।

समस्तानां योजने क्रममाह मनुः,—

“वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम्”—इति ।

व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह बृहस्पतिः,—

“स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वसाहसे ।

मध्यमे धनदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥

निर्वासनं वधो वाऽपि कार्यमात्महितैषिणा ।

व्यस्ताः समस्ता एकस्मान्* महापातककारिणाम्”—इति ।

गुरुपतारतम्येन व्यवस्थामाह सएव,—

“मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

विवादिनो नरांश्चापि न्यायादर्थेन दण्डयेत् ॥

गुह्यं पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

* एकस्या,—इति का० । मम तु, एकस्मिन्, —इति पाठः प्रतिभाति ।

विवादिनो नरांशान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्”—इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “अदण्डौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परि-
ब्राजकवानप्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतश्रीसश्रीचाचारवन्तश्च”—इति । यदपि
कात्यायनेन,—

“आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डोनेव विधीयते”—इति ।

यच्च गौतमेन । “पङ्क्तिः परिहार्या राज्ञाऽवध्ययादण्डयावहिः-
कार्यस्यापरिवाद्यस्यापरिहार्यश्च”—इति । तदेतत्, “सएव वज्र-
श्रुतो भवति । वेदवेदाङ्गविदाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्ष-
हृत्तियाष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः सम-
याचारेष्वपि निविष्टः^(१)”—इति प्रतिपादितवज्रश्रुतविषयम् । यत्तु
पित्रादीनां दण्डविधानं मनुदृष्टस्यतिभ्यामुक्तम्,—

(१) अत्र, अष्टचत्वारिंशत् संस्कारैः संस्कृतइत्यस्य, अष्टभिरात्मगुणै-
श्चत्वारिंशत् संस्कारैश्च संस्कृतइत्यर्थो बोध्यः । यस्मादनन्तरं गौतम-
इवाह । “गर्भाधानपुसवनमौगन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणाज्ञप्राशनं,
शौलोपनयनं, चत्वारिं वेदप्रतानि, स्नान, सहधर्मैश्चरिणीसंयोग,
यज्ञानां यज्ञानामनुष्ठान, देवपितृमनुष्यब्रह्मणामेतेषाञ्चाष्टका, प्राब्वंश-
श्चाद्वशावण्याप्रहायणी चैत्याश्रयुजोति सप्त पाकयज्ञसंस्था, अग्न्या-
घेयमग्निहोत्र दर्शपूर्णमासौ आययणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्ध
सौचामणोति सप्त हविर्यज्ञसंस्था, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउकथ
योडश्री वाजपेयोऽतिरात्र आसोर्याम इति सप्त सोमसंस्था, इत्येते
चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणा, दया सर्वभूतेषु चान्ति-
रनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वा-
रिंशत् संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मण साधोर्क्यं सायुज्यं
च गच्छति”—इति । त्रिषु कर्मेषु दानाध्ययनयागेषु । समयाधारा
यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहा ।

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलिताः स्वकात् ॥

ऋत्विक्पुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।

धर्माद्विचलिता दण्डा निर्वास्या राजभिः पुरात्”—इति ।

तदेतच्छारीरार्थदण्डव्यतिरिक्तदण्डविषयम्,

“गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्”—इति

उक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य वधदण्डो नैव कार्यः, किन्तु स वहिस्कार्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रात्वेनं वहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यस्तु वहिस्कारं नाङ्गीकारोति, तस्य चक्षियादिवदेव दण्ड-

इत्याह सएव,—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनमंयुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यत्तु गौतमेन । “न शारीरोब्राह्मणदण्डः”—इति । तदङ्गभङ्ग-

रूपदण्डनिषेधार्थम् ।

“न तद्भेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति

शारीतेनोक्तत्वात् । यत्तु गृह्येनोक्तम् । “त्रयाणामपि वर्णानाम-

पहारवधवन्धकिया, विवामनधिकरणं ब्राह्मणस्य”—इति । तदकि-

ञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथाच गौतमः । “कर्मवियोगविख्यापनविवा-

मनाद्दकरणाद्यदृत्तौ”—इति । अदृत्तिनिर्धनः । धनदानाममर्थे

प्रत्याह मनुः,—

“अत्रविद्गूढयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृष्यं कर्मणा गच्छेत् विप्रो दद्याच्छनैश्शनैः”—इति ।

कर्मकरणसामर्थ्यं तु कात्यायन आह,—

“धनदानासहं बुध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अग्रक्तौ वन्धनागारप्रवेशो ब्राह्मणादृते”—इति ।

मतुरपि,—

“स्त्रीवालोन्यत्तदृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

गिथिस्ताविलरज्वाद्यैर्विद्यानृपतिमर्दनम्*”—इति ।

ब्राह्मणस्य वधस्याने मौण्ड्यं विदधाति मनुः,—

“मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणवधात् पापादधर्मो विद्यते क्वचित् ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

ललाटाङ्को ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ॥

निर्वासनाङ्ककरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः”—इति ।

अङ्कने च विशेषो नारदेन दर्शितः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च शपदं कार्यं ब्रह्महृष्यगिराः पुमान्”—इति ।

अङ्कनं च विद्यादिषु कर्तव्यम् ।

“ब्राह्मणस्थापराधे तु चतुर्विधं विधीयते ।

गुस्तल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

इतरेषान्तु वर्णानामङ्गनं नात्र कारयेत्”—इति ।

न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः, किन्तु जयिनोऽपीत्याह
दृश्यति:—

“निश्चित्य वज्रभिः साङ्घं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्”—इति ।

जयलोभादिना व्यवहारस्य अन्यथा करणे जयिसहिताः सभ्याः
प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्गनात्* द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः
साक्षिणे दोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं, तदा साक्षिणएव दण्ड्या न
सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनन्यांयतो निर्णीतमपि व्यवहारं मौढ्या-
दधर्म इति मन्यते, तस्मत्याह नारदः,—

“तौरितं चानुगिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मवित् ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्”—इति ।

वमिष्ठोऽपि,—

“यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

* इत्यमेव पाठ सञ्च । ममस्तु, विवादपराजयनिमित्तादर्गनात्,—इति
पाठ प्रतिभाति ।

यस्तु पापमज्जिला च* पातयेद्विगुण दमम्”—इति ।

तीरितानुशिष्टयोर्भेदं कात्यायनेन स्पष्टीकृतं,—

“असत्सदिति यं पक्षं सभ्यैर्वा चोऽवधार्यते ।

तीरितं सोऽनुशिष्टस्तु साध्विवाक्यात् प्रकीर्तितं”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्भ्रमतो विद्याम् तद्भूयोऽपि वर्त्तयेत्”—इति ।

तत्स्वीकृतत्वादिनिवृत्तिश्लेषभावविषयम् । स्व्यादिविषये पुनर्यव-

हारं प्रवर्त्तनीयं । तदाह नारद,—

“स्त्रीषु राज्ञौ वह्निर्घामादन्तर्वैश्वखरातिषु ।

व्यवहारं कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात्”—इति ।

बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्त्तनीय इत्याह

याज्ञवल्क्य,—

“बलोपधिविनिर्दृप्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवह्निं श्वष्टत तथा”—इति ।

कर्त्तव्यैगुणोऽपि पुनर्यवहाराभिद्धिमाह ऋषभ,—

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिवालभीतादियोजितं ।

अभवद्भ्रमतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्तव्यवहारो गृह्यते । तथाच मनु,—

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, पुनर्जिला च तं पापम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तद्भूयोनिवर्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीय पाठः समीचीनः ।

“मत्तोन्नत्तात्तव्यमनिवालेन स्वविरेण वा ।
अमंबद्धोतयैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।
अमंबद्धो भवेदादो धर्मविक्रिस्ताघतः”—इति ।

धारीतोऽपि,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकत् ।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतौनां तथैवच ॥
अन्ये वा ये पुरयाममहाजनविरोधकाः ।
अनाद्यास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः,—

“मात्सिमभ्यावमन्त्रानां द्रूपणे दर्शनं पुनः ।
स्ववाचैव जितानान्तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः”—इति ।

अन्यानपि निवर्त्तनीयव्यवहारानाह मनुः,—

“योगाधमनविकीर्त्तं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यच्च वाऽप्युपधिं पश्येत्तस्मिन्ने विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

परकीयधनप्राप्तौयत्नहेत्वभावे धारितयादिना प्राप्तिर्योगः ।
आधमनमाधिः । योगे आधमनं योगाधमनम् । एवं क्रीतमायुषापि
योग्यम् । यमोऽपि,—

“बलाद्भक्तं बलाद्भक्तं बलाशापि विनिवर्त्तयेत् ।
मरांश्च बलहतामयांश्च निवर्त्तयेत्तस्मिन्ने मनुः”—इति ।

शाय्यायमोऽपि,—

“उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा वाचान्तरेण* वा ।

यद्दत्तं यत्कृतं वाऽथ प्रमाणं नैव तद्भवेत् ।

यद्बालः कुरुते कार्यमस्त्रतन्त्रस्तथैव च ।

अकृतं तदपि प्राज्ञः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

गर्भस्यसदृशो ज्ञेयः अष्टमादत्तराष्ट्रिग्रहः ।

बाल आपोऽशादधात् पौगण्ड्येति कथ्यते ॥

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरारुते ।

जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जूरयाऽपि समन्वितः ॥

तयोरपि पिता श्रेयान् वीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः”—इति ।

केषुचित् कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्त्रातन्त्रमित्याह हारीतः,—

“दाने वाऽधमने वाऽऽपि धर्म्मार्थं वाऽविशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति ।

नारदः,—

“अस्त्रतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

अस्त्रतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्यं तु स्वतन्त्रता”—इति ।

अत्रास्त्रतन्त्रकृतव्यवहारनिवर्त्तनं स्वतन्त्रानुमत्यभावविषयं वेदि-
तयम् । तथाच नारदः,—

“एतान्येव प्रमाणानि भक्तौ यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥

तत्र दासकृतं कार्यं न कृत परिचरते ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, वादान्तरेण,—इति पाठ प्रतिभाति ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् न दासः प्रभुरात्मनः ॥

पुत्रेण वा कृत कार्यं यत्स्यादच्छन्दत पितुः ।

तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तौ समौ"—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न चेन्नृगृहदासानां दानाधमनविक्रयाः ।

अस्वतन्त्रकृता भिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिता ॥

प्रमाण सर्वेष्वैते पणाना क्रयविक्रये ।

यदि स्व व्यवहारन्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥

चेत्वादीना तथैव स्युर्भ्राता भ्रातृसुतः सुतः ।

निस्पृष्टा. ह्यत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छति"—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“स्वस्वामिना नियुक्तस्तु धनमस्यापलापयेत्* ।

कुसीदक्षयिवाणिज्ये निस्पृष्टार्यस्तु स स्मृत ॥

प्रमाण तत्कृत सर्वं स्नाभास्नाभ व्ययोदयम् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विमर्शयेत्"—इति ।

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थे अस्वतन्त्रकृत नान्यथा कर्तुमर्हं
तीत्याह मनु,—

“कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहार समाचरेत्* ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनायव्ययपानने,—
इति यन्त्यान्तरोपस्तु पाठ समीचीनः ।

† कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि,—इत्यादि का० । कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यव-
हार समाचरेत्,—इति यन्त्यान्तरोप पाठस्तु समीचीनः ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तत्र्यायं न विचालयेत्”—इति ।

प्रकृतिस्वतन्त्रकृतं कार्यं सिध्यति, नाप्रकृतिस्वकृतम् । तथाच नारदः,—

“कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्वश्च यो भवेत् ।

तत्कृतं स्यात् कृतं कार्यं नास्वतन्त्रकृतं कृतम्”—इति ।

स्वतन्त्रप्रकृतिस्वकृतमपि कार्यं क्वचिन्न सिध्यतीत्याह कात्यायनः,—

“सुतस्य सुतदाराणां दासीलं तनुशामने ।

विक्रये चैव दाने च स्वातन्त्र्यां न सुते पितुः”—इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कुर्वतो राज्ञः फलं दर्शयति रहस्यतिः,—

“एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह! यशो लोके महेन्द्रसदृशो भवेत् ॥

साक्षिणस्यानुमानेन† प्रकुर्वन् कार्यनिर्णयम् ।

वितत्येह यशो राजा ब्रह्मस्थाप्नोति विष्टपम्”—इति ।

इति निर्णयपादः समाप्तः ।

* न स्वतन्त्रकृतं,—इति का० ।

† वशित्वं,—इति का० ।

‡ विततं च,—इति का० ।

§ इत्यनेन पाठ सर्वत्र । मम तु, साक्षिभिः स्यानुमानेन,—इति पाठ प्रतिभाति ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता ।
अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमेण निरूप्यन्ते ।

तत्र दृहस्पतिः,—

“पदानां संहितस्त्रेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि गृह्यताधुना ॥

अष्टादानप्रदानानि* धूताङ्गानादिकानि च ।

क्रमेण सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदाद्य तत्त्वतः”—इति ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन अष्टादानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । तत्र
अष्टादान सप्तविधम् । तदाह नारदः,—

“अष्टं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च अष्टादानमिति स्मृतम्”—इति ।

तत्राधमणं पञ्चविधमीदृशमृण देयमीदृशमदेयमनेनाधिका-
रिणा देयमस्मिन्समये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमणं
द्विविधं, दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकत्वादि-
तरेषां तत्रादौ दानविधिरुच्यते । तत्र दृहस्पतिः,—

“परिपूर्णं गृहीत्वाऽपि दृष्ट्वां भाधु सप्तकम् ।

लेख्यारूढं साधिमदा अष्टं दद्याद्भूनी मदा”—इति ।

दृष्ट्वा परिपूर्णं त्वं सदृष्टिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । दृष्टिप्रभेदाद्य
दृहस्पतिना निरूपिता,—

“दृष्टियत्सुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

* इत्यनेन पाठः सप्तकम्, अष्टादानप्रदानानि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

पङ्क्तिधाऽस्मिन्समाख्याता तत्त्वतस्तान् निबोधत* ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतः परा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैवच ॥

कायिका कर्म्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका ।

वृद्धेर्द्विवृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता लृणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

गृह्यात् स्तोमः सदः चेत्वात्^(१)भोगलाभः प्रकीर्तितः"—इति ।

वृद्धेस्तु परिमाणं मनुनोक्तम्,—

“अग्नीतिभागं गृह्णीयान्मासि वार्धुपिकः ग्रते”—इति ।

वृद्धयं निष्कगते प्रयुक्ते सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं मासि
मासि गृह्णीयात् । एतत्सवन्धकविषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतद्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वगः”—इति ।

सलग्नकप्रयोगे व्यासः,—

“सवन्धे भाग आग्नीतः षष्ठो भागः सलग्नके ।

निराधाने द्विकग्रतं मासलाभ उदाहृतः”—इति ।

पक्षीत्वभेदैर्वृद्धेः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

* तत्त्वतस्तान् निबोधत,—इति का०

(१) स्तोमोऽत्र गृह्णवासनिमित्तकं माटकम् । सदः स्तेत्रभवं फलादि,—
इति चण्डेश्वरेण व्याख्यातम् ।

“कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्”—इति ।

कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारः, ते प्रतिमामन्दशकं शतं द्युः ।
सामुद्रास्तुमुद्रगन्तारः विंशकं शतं द्युरित्यर्थः । कारितायां तु न
नियम इत्याह सएव,—

“दद्युर्वा खलुतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु”—इति ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सवन्धके अवन्धके सर्वासु जातिषु-
त्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं द्युः । क्वचिदनङ्गीकृताऽपि
वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः,—

“यो गृहीत्वा ष्टणं पूर्वं दास्यामीति च सामकम् ।

न दद्यात्सोभतः पद्यात् स तस्मात् वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

मममेव सामकम् । प्रतिदिनकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतम-
वृद्धिकं धनं यदि न प्राग्ददाति, तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य
वर्द्धतएवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासा-
दूर्द्धं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः,—

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां या त्वनाकारिता क्वचित् ।

अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सराङ्गां दिवर्धते”—इति ।

याचितकं गृहीत्वा देगान्तरगमने कात्यायनः,—

“यो याचितकमाटाय तमदत्त्वा दिशं प्रजेत् ।

ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु सएवाह,—

“हनोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं प्रजेत् ।

ऊर्द्धं मामपयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

ह्यलोद्धारं, याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा
देशे एव स्थितोऽपि याचितकं न प्रयच्छति, तं प्रत्याह स एव,—

“स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।
तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तश्च दापयेत्”—इति ।

ततः, प्रतिधाचनकालादारभ्येत्यर्थः ।

“याच्यमानं न वर्द्धेत यावन्न प्रतिधाचितम् ।
याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

निचेपादावपि स एव,—

“निचिप्तं वृद्धिगोपञ्च क्रयविक्रयएवच ।
याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

गृहीतपण्यमौख्यानर्पणविषये तु स एव,—

“पण्यं गृहीत्वा यो मौख्यमदत्तैव दिग्ं व्रजेत् ।
चतुश्चयस्योपरिग्राह्यत्वं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतिधाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेन
दर्शितः,—

“पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यद्य प्रकल्पितः ।
दथादानाच्चिकपण्यं वर्द्धते नाविवक्षितम्”—इति ।

दथादाने, नटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आचिकपण्यं घृतद्रव्यम् ।
विवक्षितं अनाकारितम् । पण्यमूल्यस्य वृद्धाभावः, प्रवासप्रतिधाचना-
भावे । न्यासस्य तु वृद्धाभावः, यथाऽवस्थाने प्रतिधाचनाभावे च ।

अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । सम्बन्तोऽपि,—

“न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निचिप्ते च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता"—इति ।

यथास्थिते निक्षेपे व्यक्त्यन्यथाकरणरहिते । दातुं योग्यम-
योग्यञ्चेति सन्दिग्धे । प्रातिभाष्ये ऋणप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि,—

“कर्मासंस्थासवद्यूते पण्यमूल्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशक्तेषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाष्यगतेषु च”—इति ।

सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादप्यकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।
पण्यमूल्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिद्धतः । व्यासोऽपि,—

“प्रातिभाष्यं भुक्तवन्धमगृहीतञ्च दिक्षतः ।

न वर्द्धते प्रपन्नः स्याद्य शकं प्रतिश्रुतम्”—इति ।

भुक्तवन्धग्रहणं निक्षेपोपायने यथा वृद्धिर्देया, तथा गोष्यभोगे
वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् । “भुक्ताधिर्न वर्द्धते”—इति गौतमस्मरणात् ।
अगृहीतं च दिक्षतः,—इति कृतवृद्धापवादः, अकृतवृद्धापवादप्रसङ्गा-
दुक्तः । कृतवृद्धापवादस्य याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“दीयमानं न गृह्णाति नियुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्यस्यापितं तस्याद्वर्द्धते न ततः परम्”—इति ।

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् ।
वृद्धिद्रव्यभेदानाह याज्ञवल्क्यः,—

“मन्ततिभु पशुस्त्रीणां रमस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यद्विरण्णानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा”—इति ।

पशुस्त्रीणां मन्ततिरेव वृद्धिः । रमस्य तैलघृतादेः स्वरूतया
वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्द्धते । वस्त्रधान्य-
द्विरण्णानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च परा वृद्धिः ।

यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । “द्विगुणं द्विरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रमा
व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलादृतमष्टगुणम्”—इति । यच्च
मनुनोक्तम्,—

“धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रमति पञ्चताम्”—इति ।

शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलानि । लवो भेषोर्णाचमरीकेगादिः ।
वाह्यो वलीवर्धतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं
नातिक्रामतीति ।

“लक्ताऽप्यष्टगुणा शक्ने बीजेचौ षड्गुणा स्यता ।

लवणे कुप्यदमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिका”—इति ।

कुप्यन्तपुसीमकम् । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यताऽनुसारेण दुर्भिक्षा-
दिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति
नारदः,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथाऽस्मिंश्च चतुर्गुणम् ।

तथाऽष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते”—इति ।

देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं क्वचित्त्रिगुणं क्वचिच्चतुर्गुणं
क्वचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वशिष्ठोऽपि,—

“वज्रमुक्तिप्रवालानां रत्नस्य रजतस्य वा ।

द्विगुणा दीयते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥

तादायःकांश्चरौतीनान्त्रपुणस्मीमकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालास्त्रैरकृतस्य तु”—इति ।

मुक्तिरिति मुक्ताफलं लक्ष्यते, वज्रमाहचर्यात् । व्यासोपि,—

“शाककार्पासवीजेचौ षड्गुणा परिकीर्त्तिता ।
वदन्यष्टगुणान् काले मद्यस्त्रेहरसासवान्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“तैस्त्रानाञ्चैव सर्वेषां महानामय सर्पिषाम् ।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च”—इति ।

यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते, तत्र द्विगुणैव । तथाच विष्णुः ।
“अनुक्रानां द्विगुणा”—इति । अयं च वृद्ध्युपरमः सहस्रयोगे सह-
दाहरणे च वेदितव्यः । तथाच मनुः,—

“कुषीद्वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सहस्रदाहिता”—इति ।

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुषीदं, तस्य वृद्धिः कुषीद्वृद्धिः । द्वैगुण्यं
नात्येति नातिक्रामति । यदि सहस्रदाहिता सहस्रप्रयुक्ता । पुरुषान्तर-
संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे, तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां*
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववत् वर्द्धते । सहस्रदाहतेति पाठे
शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिशतवत्सरं वाऽधमर्णादाद्यत्य द्वैगुण्य-
मत्येतीति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि । “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य”—
इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशेन प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो-
ऽभिप्रेतः । चिरस्थाने,—इति निर्देशाच्छनैः शनैः वृद्धियहणे द्वैगु-
ण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य कचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह
वृहस्पतिः,—

“दण्डकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्त्रिवर्षणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते”—इति ।

किण्वः सुराद्रव्योपादानभूतो मलविशेषः । चर्मा वाणादिनिवारकफलकः । वर्षं तनुचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्दृष्टान्वित्तिरत्यन्तमष्टद्वादशमर्षविययः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः । वशिष्ठोऽपि,—

“दण्डवर्मास्त्रिष्टद्गाणां मृण्मयानां तथैवच ।

अत्रया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैवच ।

धनौ तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्”—इति ।

तदेवं, परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिमित्यत्र आधेः परिपूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

“अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयस्य यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रकृतौ गोप्योभोग्यस्तथैवच”—इति ।

गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्षेणोत्तमर्षेण अधिक्रियते

आधीयते इत्याधिः । कृतकाले आधानकालएवैतद्विषयाद्यवध्य-
माधिर्भया भोक्ष्यते, अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपितकाले ।
उपरिष्ठात्सेवनीय इत्यर्थः* । यावद्देयोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि-
निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः, भोग्यः फलभोग्यादिः ।
दृष्टस्यतिरपि,—

“आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्यावरश्चैव गोप्योभोग्यस्तथैव च ॥

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साचिमान्”—इति ।

आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः, गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चैकैकगो-
द्विविधः, जङ्गमः स्यावरश्चेत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः,
यादृच्छिकः सावधिश्चेति । यावद्दृणन्तव न ददामि तावद्यमाधि-
रित्येवं कालविशेषावधिगून्यतया कृतो यादृच्छिकः । कृतकालोप-
नेयः सावधिः । पुनश्च लेख्यारूढः साचिमानिति द्विविधः । भर-
द्वाजः प्रकारान्तरेणाधेश्चतुर्विध्यमाह,—

“आधिश्चतुर्विधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैव च ।

अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्थस्वाज्ञया कृतः ॥

आवणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।

गोप्याधिस्तु परेभ्यः सुन्दत्वा यो गोप्यते गृहे ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्य अर्थहेतुः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नामयो राजा संसदि त्वाज्ञया कृतः”—इति ।

* स विनेय इत्यर्थः,—इति शा० ।

श्रावणं संसदि प्रकाशनम् । आधिग्रहणानन्तरं नाशविकारा-
दयोद्यथा न भवन्ति, तथा पालनीय इत्याह हारीतः,—

“वन्धं यथा स्थापितं स्यात्तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्भ्रतिक्रमात्”—इति ।

दृहस्पतिरपि,—

“न्यासवत्परिपाल्योऽसौ दृद्धिर्नश्येत्तथाऽऽकते ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलदानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं न च तोषयेत् ॥

दैवराजोपघाते च यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्राधिं दापयेद्दृष्टान् सोदयं धनमन्यथा”—इति ।

तथाच व्यासः,—

“दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनां क्वचित् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥

षष्ठं दाप्यस्तु तन्नाशे बन्धनान्यमृणं तथा”—इति ।

आधेरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथाच नारदः,—

“रचमाणोऽपि यश्चाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽथवा कार्य्या देयं वा धनिने धनम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रचमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभावा धनी भवेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधेर्नाप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणात् ग्रहणात् उप-

भोगाच्चाधियहणसिद्धिः, न साचिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
तदाह नारदः,—

“आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”—इति ।

एवं च सति, या स्त्रीकारान्ता क्रिया पूर्वा, सा बलवती; या
पूर्वाऽपि स्त्रीकारादिरहिता, सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः
प्रयत्नेन रचमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यस्मात्ताङ्गतस्तदाऽन्य आधियः ।
अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोगएव प्रमाणमित्याह
विष्णुः—

“द्वयोर्निर्दिष्टयोराधिर्विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता”—इति ।

द्वयोरपि भुक्तस्याह दृहस्यतिः,—

“चेत्तमेकद्वयोर्वन्धे यद्दत्तं समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्तस्य तत् तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“तुल्यकाले विमृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरा”—इति ।

भोगाधिग्रेषे सएवाह,—

“यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चयः”—इति ।

द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“आधिमेकं दयोः कृत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं याह्यं तत्कर्त्ता दण्डभाग्यवेत्”—इति ।

प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविगेषे दण्डविगेषमाह विष्णुः । “गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्य आधिङ्कृत्वा तस्मादनिर्मा-
च्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स बध्यः । कृतां चेत्, षोडशसुवर्णं दण्डः,—
इति । सात्तिलेख्यमिद्धोर्लेख्यमिद्धिर्वलवतीत्याह कात्यायनः,—

“आधानं विक्रयो दानं लेख्यसात्तिलकृतं यदा ॥

एकक्रियाविरुद्धन्तु लेख्यं तत्रापहारकम्”—इति ।

लेख्यमिद्धत्वाविगेषेऽपि सएवाह,—

“अनिर्दिष्टञ्च निर्दिष्टमेकञ्च च विलेखितम् ।

आकाशभूतमादाय अनादिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्यदाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधातुराधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपित-
स्वरूपं च, तद्धनमाधित्वेनादिष्टं, तन्निरिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतन्तु
धनमाधित्वेन कस्यमानमनिर्दिष्टमिति निर्दिशेदिति । निर्दिष्ट-
त्वाविगेषे याज्ञवल्क्यः,—

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा”—इति ।

एकमेव चेन्नमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधाय
किमपि गृह्णाति, तत्र पूर्वस्यैव तत्चेन्नभवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे
क्रये च योजनीयम् । षण्णादिपूत्तरक्रियायाः प्राबल्यमाह सएव,—

“सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया”—इति ।

यद्येकं चेन्नमेकस्याधिं कृत्वाऽन्यस्य विक्रीणीते, तच्चाह वसिष्ठः,—

“य पूर्वात्तरमाधाय विक्रीणीते तु त पुन ।

किमेतयोर्वलीय स्यात् प्रोक्तेन बलवत्तरम्”—इति ।

आध्यादीना यौगपद्येऽप्याह ऋषव,—

“कृत यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

त्रयाणामपि सन्देहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ॥

त्रयोऽपि तद्भूत धार्यं विभजेयुर्यथाऽग्रत ।

उभौ क्रियानुमारेण त्रिभागोऽत्र प्रतिग्रही”—इति ।

एतदाधितोऽप्यधिकर्णिकविषयम् । षण्णपर्याप्ताधिनाग्रे त्वाह

नारद,—

“विनष्टे मूलनाशे स्यात् दैवराजकृतादृते”—इति ।

वज्रमूल्याधिनाग्रे धनिक समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह

मनु,—

“मूलेन तोषयेदेनमाधिलेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

गोप्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्य,—

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

नष्टो देवो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते”—इति ।

अयमर्थः । गोप्यस्याधे समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि वृद्धिर्दातव्या । सोपकारे षट्द्विके भोग्याधौ हापिते व्यवहारा-
क्षमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । गोप्याधिर्विकारः प्रापितः, पूर्वव
त्कृत्वा देयः । विनष्टेऽदात्यन्तिकनाशे प्राप्तश्चेत्तन्मूल्यादिद्वारेणैव
निवेद्य । गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरित्येतद्वलात्कारभोगविषयम् । अत-
एव मनु —

“न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसुप्तृजेत्”—इति ।

वचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण लाभद्रव्यस्य नाशमाह

एव,—

“यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधि भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः”—इति ।

क्वचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य विकल्पमाह

कात्यायनः,—

“अक्राममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफल दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः”—इति ।

दास्याद्याधौ कर्मफल वेतनम् । आहितदास्यादिपौडने सए-

वाह,—

“यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणः वात्यादन्तेन कर्मभिः * ।

पौडयेत् भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात्पूर्वमाहसम्”—इति ।

आहितस्य द्रव्यस्य स्वल्पनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“आधिः प्रणयेद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति”—इति ।

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्यं प्राप्ते सति यद्यकृत-

कालो गोप्याधिर्न मोक्ष्यते, तदा नश्येद्धमर्षस्य, धनं प्रयोक्तुं सभ-

वति । कृतकालो गोप्यो भोग्यथाधिः सम्प्रतिपन्ने काले यदि न

* वात्या दण्डेन कर्मभिः,—इति का० । मम तु, यस्त्वाधिं कर्म
कुर्व्याण वेणुदण्डेन चर्मभिः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मोक्ष्यते, तदाऽधमर्णस्य नश्येत् । अकृतकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । द्वैगुण्यनिह्यपितकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णकाले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनस्वामी द्विसप्ताहं प्रतीचते ॥

तदन्तरा धनं दत्त्वा षण्णो बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

मन्वाधेः स्वल्पनिवृत्तेः स्वलोत्पत्तेश्च कारणं नास्ति, विषयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वल्पनिवृत्तिकारणम्, प्रतिग्रहादिरेव स्वत्वापत्तिकारणम्; किन्तु द्वैगुण्यनिह्यपितकालप्राप्तौ द्रव्यादीनामपि तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव ऋणिधनिनोरात्यन्तिक-स्वल्पनिवृत्तिस्वलोत्पत्तिकारणत्वावगमात् । न च मनुवचनविरोधः, तस्योक्तकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु दृश्यति ता दशाह-प्रतीक्षणमुक्तम्,—

“पूर्णावधौ मान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु षण्णो मोक्षितुमर्हति”—इति ।

तदस्यादिविषयम् । हिरण्ये द्विगुणीभूते,—इति व्यासेन विशेषो-पादानात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिद्विगुणादूर्ध्वं कृतकालमनयाऽवधेः ।

आवेदधेदृणिकृते भोक्तव्यमदनन्तरम्”—इति ।

तद्भोगमाश्रयविधिपरम्, न पुनः स्वत्वापत्तिपरम् । यदा तु मान्तलाभे धने बन्धस्य तथैवावस्थितस्य मोक्षनात् प्राणिकस्य मरणादिभवेत्, तदा किं कार्यमित्यपेक्षितमाह दृश्यति,—

“चिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्तदीयं संगृह्य विक्रीणीत समाचिकम् ॥

रचेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि ।

ऋणानुरूपं परतो गृहीत्वाऽन्यत्तु वर्जयेत्”—इति ।

चिरण्ये द्विगुणीभूते पञ्चादाधिमोचणादवांगधमर्णिके मृते नष्टे कुत्रचिद्धते चिरकालमविज्ञाते सति, आधिकृतं द्रव्यं समाचिकं विक्रीय चरितानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं गृहीत, ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथाच कात्यायनः,—

“आधाता यत्र नष्टः स्यात् धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञा ततः स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥

सदृष्टिकं गृहीत्वा तु श्रेयं राजन्यथार्पयेत्”—इति ।

राज्ञे समर्पणञ्च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सद्भावे तत्रैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनद्वैगुण्येऽप्यकृतकालावधिकाधौ धनिकस्यास्वामित्वमवगम्यते । धनद्वैगुण्ये स्वल्पप्रतिपादकं याज्ञवल्क्यवचनं समानाधिविषयम्* । अतएव, न्यूनं अधिके च बन्धे आधिनाशोनास्ति, किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“चरित्रबन्धककृतं सदृष्ट्या दापयेद्धनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं दापयेत् ततः”—इति ।

चरित्रं शोभनाचरितं स्वच्छाशयत्वम् । तेन यत् बन्धकं, चरित्रबन्धकम् । तेनाधिकेन यद्द्रव्यमात्ममात् कृतं पराधीनं वा कृतं, तच्च

* समाशाधिविषयम्,—इति शा* ।

रिचवन्धकहतम् । अथवा चरिचमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव
 वन्धकं चरिचवन्धकम् । तेन यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं, तत्सदृष्टिकमेव
 दापयेत्, न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । मृत्यस्य कारः मृत्यङ्कारः ।
 तेन कृतं मृत्यङ्कारहतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं, न तु स्नाभादि-
 नाशः* । अथमभिप्रायः । वन्धकार्पणसमयएव मया द्विगुणमेव द्रव्यं
 दातव्यं नाधिनाशः इति नियमे कृते, तदेव द्विगुणभूतं दातव्यं नाधि-
 नाशः इति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि पर-
 हन्ते समर्पितं, तत्सत्यङ्कारहतम् । तत्राङ्गुलीयकादि गृहीत्वा व्यवस्था-
 मतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरथेद-
 ङ्गुलीयकादिकमेव त्यजेत् । वस्त्राधौ नियममाह प्रजापतिः,—

“यो वै धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

एत्वा तदाऽऽधिस्त्रिखितं पूर्वञ्चापि समर्पयेत्”—इति ।

यद्वन्धकस्त्रामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिका-
 न्तरमाधिं नयेत्, न त्वधिकेन । अयं वस्त्राधिर्धनस्य द्वैगुण्ये मतिः ।
 मग्नतिपत्तौ तु द्वैगुणादवांगपि द्रष्टव्यः ।

मूलीकृतमधमर्णैर्न देयं धनम् ; वस्तुभोग्याधौ मूलमात्रं, गो-
प्याधौ तु सट्टिकम् । यदा तद्दत्त्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते, तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाग्भवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“उपस्थितस्य मोक्तव्यः आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्”—इति ।

धनप्रयोक्तव्यमन्निहिते सति तदाप्तहस्ते सट्टिकं धनं निधाय
स्वकीयमाधिं गृह्णीयात् । भोग्याधिस्तु मूलमात्रं दत्त्वा फलकालान्ते
मोक्तव्य इत्याह व्यासः,—

“फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यन्तु सामकम्”—इति ।

समसेव सामकम् । मूलमात्रं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ।
आधिनाग्ननिबन्धनत्वे वैगुण्यादिकालादवगिेव आधिर्नोक्तव्यः ।
तथाच सएव,—

“अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

यन्तु तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिं द्विगुणादूर्द्धं मोचयेदधमर्णिकः”—इति ।

तद्वैगुण्यादूर्द्धं, अर्वाक् द्विसप्ताहान्मोचयेदित्येवम्परम् । अन्यथा,
आधिः प्रणयेद्विगुणे धने इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तेः । यदि
प्रयोक्तव्यमन्निहिते तत्कुले धनपक्षीतारो न सन्ति, यदि वाऽऽधि-
विक्रयेण धनादित्सा स्यादधमर्णस्य, तत्र यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“तत्कालकृतमून्धो वा तत्र तिष्ठेदट्टिकः”—इति ।

ऋणदानेच्छाकाले यत् तस्याधेर्मूल्यं, तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं न वर्द्धते इति । भोग्याधिविषये क्वचिद्विग्रेपमाह वृहस्पतिः,—

“चेत्रादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाऽऽधिं प्राप्नुयादृणी”—इति ।

तेन प्रविष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा चेत्रादिकमादध्यात्, तदा भोगेन चेत्रार्थव्ययमहितसदृष्टिकधनप्रवेगे मति आधिमादद्यादधमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदाऽखिलम् ।

मोच्यन्नाधिसुदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने”—इति ।

अयमेव चयाधिरित्युच्यते लोकैः । यत्र तु वृद्ध्यर्पणं भोग-इति परिभाषते, तत्र भोगेनाधिकधनप्रवेगे यावन्मूलदानं नाधि-र्माप्तव्यः ।

“परिभाष्य यदा चेत्तं तथा तु धनिके ष्टणी ।

त्वयैतद्वृत्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यन्वया मम”—इति ।

ऋणग्रहणकाले धनद्वैगुण्यानन्तरं भोगः । मूलमात्रं दत्त्वाऽधमर्णा वन्धनं प्राप्नोति । धनी च ष्टणं मूलमात्रं न गृह्णीयात् । किन्तु पूर्णं वर्षं समग्रदृष्टिपय्यांश्च धने प्रविष्टे मति धनिनो मूलमात्रं देयम् । ष्टणिनो वन्धलाभ इति । परस्परानुमतौ तु वृद्ध्यपय्यांश्च भोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिसुदुत्पन्नः इत्यर्थः । परिभाषितकालिक-देगेनेव समग्रदृष्टिपय्यांश्च वर्षप्रवेगे मवाह,—

“यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी ।
 ऋणी न लभते वन्धं परस्परमतं विना”—इति ।
 इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र दृहस्पतिः,—

“दर्शने प्रत्यये दाने ऋणे द्रव्यार्पणे तथा ।
 चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनोषिभिः ॥
 अहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।
 दाताऽहमेतद्द्रविणमर्पयामीति चापरः”—इति ।

अहमेव तदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवः

कृत्यमाह सएव,—

“दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देगे काले च दर्शयेत् ।
 निवन्धं वाहयेत् तत्र नैव राजकृतादृते”—इति ।

निवन्धं ऋणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् । यस्तु न दर्शयति, तं

प्रत्याह मनुः,—

“यो यस्य प्रतिभूस्त्रिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः ।
 अदर्शयन्स तं तत्र प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्”—इति ।

दर्शनाय कालं दद्यादित्याह दृहस्पतिः,—

“नष्टस्थान्विषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।
 देगानुहृतः पक्षं मासं सार्द्धमथापिवा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“नष्टस्थानेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् ।
 यद्यसौ दर्शयेत्तस्य मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥
 कालेऽप्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।
 स तमयं प्रदाण्यः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते”—इति ।

दानप्रत्ययप्रतिभुवोः कृत्यमाह नारदः,—

“ऋणिव्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाऽथ हापिते ।
 प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा”—इति ।

अप्रतिकुर्वत्सु बन्धनदारब्धेन अददत्सु । प्रत्यये ज्ञापिततद्धि-
 श्राप्तेऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह सएव,—

“विश्वासायं कृतस्त्राधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।
 प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिनां धनम्”—इति ।

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह सएव,—

“खादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि ।
 मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति”—इति ।

खादको बन्धभवकः, लग्नकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नार्हति ।
 खादकादप्यत्र, मूल्येन तोषयेदिति वचनात् तन्मूल्यमात्रमेव* देयम् ।
 एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविधयो ऽऽख्याः । प्रतिभुवांस्त-
 इति प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि,—

“दानोपस्थानवादिषु विश्वामग्नपथाय च ।
 लग्नकं कारयेद्वं यथायोगं विपर्यये”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूल्येन तोषयेदिति वचनात् मूलमात्र-
 मेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थानं दर्शनम् । व्याप्तोऽपि,—

“लेखे कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणद्रव्यार्पणे तथा”—इति ।

प्रतिभृद्यांश्च इति शेषः । प्रतिभृत्करणे व्यवस्थानाद् याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दर्शनप्रतिभृत्यं च मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः”—इति ।

यदा दर्शनप्रतिभृः प्रत्ययिको वा मृतः, तदा तयोः पुत्राः प्राति-
भाष्यागतं पितृकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृत-
स्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः । तत्पौत्रपुत्रैरपि मूल्यमेव* देयं, न वृद्धिर्देया ।
तथाच व्यासः,—

“ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाष्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः”—इति ।

तत्सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ । वृहस्पतिः,—

“आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा”—इति ।

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ, वितथे अहमेतं दर्शयिष्यामि असौ
साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोः मिथ्यात्वे राज्ञा दाप्यौ । उत्तरौ दान-
र्षिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ विसंवादे दाढ्यादिना धने ऋणिकेन अप्रति-
दत्ते दाप्यौ । तयोर्भावे तत्सुतौ दाप्यौ । प्रत्ययप्रतिभृत्प्रमाण

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, मूलनेव,—इति पाठ प्रतिभाषि ।

प्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः विवादप्रतिभूक्तसाधितं धनं दण्डञ्च
दाप्यः । तदभावे तत्पुत्रोऽप्येत्याह व्यासः,—

“विप्रत्यये लेख्यदिद्ये दर्शने वाऽकृते सति ।

च्छ्रणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रन्तेषां न दापयेत् ॥

दानवादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा”—इति ।

यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाष्यमङ्गीकृतः,
तत्र विग्रेषमाह कात्यायनः,—

“गृहीत्वा बन्धकं यच्च दर्शनस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्रा धनं तस्माद्दाप्यस्तस्य च्छ्रणं सुतः”—इति ।

अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वहवः स्युर्यदि स्वांगैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एकहायाश्रितेषु धनिकस्य यथा रुचिः”—इति ।

*एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ वहवो वा प्रतिभुवः, तदणं विभज्य स्वांगेन
दद्युः । एकहायाश्रितेषु यं पुरुषं धनिकः प्रार्थयेत्, स एव शत्रुं
दद्यात् नांगतः । एकहायाधिष्ठितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरङ्गतः, तदा
तत्पुत्रोऽपि दद्यात् । मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंगमेव दद्यात्, न
कृत्स्नम् । तथाच कात्यायनः,—

“एकहायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते ।

प्रोपिते तत्सुतः सर्वं पित्रंगन्तु मृते तु सः”—इति ।

प्रातिभाष्यापलापे दण्डमाह पितामहः,—

“यो यस्य प्रतिभूर्भत्वा मिथ्या चैव तु वृच्छति ।

* यत्र, यदि,—इति भवितुमुपहितम् ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥

कुर्याच्च प्रतिभूर्वादिं कार्यं चार्थेऽर्थिना सह ।

सोपमर्गस्तदा दण्डो विवादात् द्विगुणं दमम्"—इति ।

अत्र प्रतिक्रियाविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत्”—इति ।

धनिकेन पीडितः सन् प्रतिभूस्तत्सुतोवा जनसमचं राज्ञा यद्भूतं
दापितस्तद्द्विगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । यदाह नारदः,—

“यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्भनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकः स्वप्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

कदा हि द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षिते आह कात्यायनः,—

“प्रतिभायं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपचात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लभ्यमर्हति”—इति ।

द्विगुणं हिरण्यविषयम् । पश्चादौ तु विशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा”—इति ।

प्रातिभाये निषेधानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न क्वचित् ॥

नैव रिक्तो न मित्रं वा न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

जीवन् वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रिया प्रति"—इति ।

सन्दिग्धोऽभिग्रस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृण माच्छ्य अविभक्ते न तु स्रुतम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“माहित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम्”—इति ।

अस्वतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न स्त्रीभ्यो दासवालेभ्यः प्रयच्छेच्च क्वचिद्धनम् ।

दत्तञ्च सभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्धनम्”—इति ।

अथर्षीग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रच्छन्नं माधयन्नयं स वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

माध्यमानो नृपं गच्छेत् दण्ड्यो दाप्यन्नं तद्धनम्”—इति ।

अस्यार्थः । अधमर्णेनाभ्युपगतं माच्छ्यादिभिर्भाषितं वा धर्मादि-
भिर्हृत्पायै माधयन् राजा न निवारणीयः । यदि तु पापात्तदा
दृष्टमपि,—

“धर्मापधियन्तात्कारैर्गृह्णन्मोघनेन” च—इति ।

* इत्यमेव पाठः सम्यक् । मम तु, सरोधनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मादीन् स्वयमेवाह,—

“सुद्धत्सम्बन्धिमन्दिष्टैः सामोक्त्वाऽनुगमेन च ।
 प्रायेणाय ऋणी दाप्यो धर्म एवमुदाहृतः ॥
 ह्यना याचितं चार्थमानीय ऋणिकात् धनी ।
 अन्वाहितं समाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
 यदा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥
 दारपुत्रपशून् बध्वा कृत्वा दारोपरोधनम् ।
 यत्रणं दाप्यतेऽर्थन्तु तदाचरितमुच्यते”—इति ।

मनुरपि धर्मादीनुपायान् दर्शयति,—

“धर्मेण व्यवहारेण ऋलेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च”—इति ।

धर्माद्यथोपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्या-
 यनः,—

“राजा तु स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
 रिक्थिनं सुद्धदं वाऽपि ऋलेनैव प्रदापयेत् ॥
 वर्षिकाः कर्षिकाः चैव शिन्धिपनश्चान्वीङ्गुः ।
 देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् सम्प्रीद्य दापयेत्”—इति ।

दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधमर्षिकः ।
 दत्त्वा तु ब्राह्मणाद्यैव नृपतेस्तदनन्तरम्”—इति ।

समानजातीयेषु धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमात् धनं

दायः, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमशक्तं धनिकं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञाऽधमर्णिकोदायः साधिताद्दशकं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दायः प्राप्तार्थी द्युत्तमर्णिकः”—इति ।

प्रतिपन्नस्यार्थस्य राजा दशभांशमधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृही-
यादुत्तमर्णाद्विंशतितमं भागं वृत्त्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । अधनिक-
च्छणादानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्दापो यथोदयम्”—इति ।

ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजात्युपलक्षणार्थम् ।

“कर्मणाऽपि समं कार्यं धनिकं वाऽधमर्णिकः ।

समोऽपकृष्टजातिश्च दद्यात् श्रेयांस्तु तच्छनैः”—इति स्मरणात् ।

नारदोऽपि,—

“अथ शक्तिविहीनश्लेष्टृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दायः काले काले यथोदयम्”—इति ।

दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मनुः,—

“च्छणिकः सधनोयस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा द्विगुणो दमः”—इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे च्छणग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डस्येत्याह बृहस्पतिः,—

“अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धार्थं प्रवर्त्तते ।

प्रसह्य स प्रवेश्यः स्वात्सर्वोऽर्थर्यो न सिध्यति”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं प्राप्नुयात् दमम्"—इति ।

यस्त्वधमर्णस्त्रुत्तमर्णसकाशात् व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान्, स तस्यैव धनं दद्यात्, नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः,—

“यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेणैव दातव्यं तस्य नान्यथा”—इति ।

निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः,—

“ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योऽर्थस्तु तन्नमात् ।

धान्यं हिरण्यं लौहं वा गोमहिष्यादिकं तथा ॥

वस्त्रं भूदांसवर्गञ्च वाहनादि यथाक्रमम् ।

धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥

चेत्त्राभावे तथाऽऽरामस्तस्याभावे ह्यक्रयः ।

द्विजातीनां गृहभावे कालहारो विधीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्”—इति ।

अयमर्थः । प्रतिदानकाले धनासम्पत्तिवशात्सवृद्धिकमूलदाना-
शक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनिकस्य समानार्थ-
क्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत्, स निष्पन्नां वृद्धिं दत्त्वा
करणं परिवर्त्तयेत् ; पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्त्तमानवत्सरादिचिह्नितां
कुप्यादिति । यः पूर्वनिर्जितवृद्धिं दातुमशक्तः, स तु तां मूलत्वे-
नारोपयेत् । तदाह सएव,—

“अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सम्भवेदृद्धिः तावती हातुमर्हति”—इति ।

हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्त्वा तत्रैव लेख्ये परिवर्त्तयेत् । यस्तु ऋणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं मूलं दातुं न शक्नोति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम्”—इति ।

लेख्यासन्निधाने विष्णुः । “असमघदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णस्य लिखितं दद्यात्”—इति । नारदोऽपि,—

“गृहीतोपगतं दद्यादृणिकात् वृद्धिमाप्नुयात् ।

यदि वा नो परिलिखेदृणिना चोदितोऽपि सन् ॥

धनिकस्यैव वर्द्धेत तथैव ऋणिकस्य च”—इति ।

यस्तु ऋणापाकरणं न करोति, तस्य प्रत्यवायः पुराणोऽपि दर्शितः,—

“तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते” यदि ।

तपस्यैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्भूनिने भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दामोभृत्यः श्लो पशुवां जायते गृहे”—इति ।

उद्धारादिकं दातुम्यद्देयतया म्यितम् । नारदोऽपि,—

“यास्यमानं न दद्यात्तु ऋणमाधिप्रतिपद्यम् ।

तद्रथं वर्द्धयेत्तावत् यावत्कोटिशतं भवेत् ॥

ततः कोटिगते पूर्णं दाननष्टेन* कर्मणा ।

अथः खरोट्टपोदासो भवेज्जन्मानि जन्मनि"—इति ।

प्रतिदातुः कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तव्यं पाटयेत्लेख्यं शुद्धे चान्यत्तु कारयेत् ।

साक्षिणं स्थापयेद्यदा दातव्यं वा ससाक्षिकम्”—इति ।

ससाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिममचमेव दातव्यम् । पूर्वसाक्षिणामममभवे
साक्ष्यन्तरममचमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि,—

“लेख्यं दत्त्वा ऋणी शुद्धोत्तदभावे सुतैरिति” ।

†अन्यकालमदीर्घकालमृणं याच्यमानममनन्तरमेव देयम् ।
सावधित्वेन कृतं तु पूर्णं त्वधौ सान्तलाभं संश्रवे । धनिकर्णिकयो-
रेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवमिति । ऋणप्रतिदाहनाह बृहस्पतिः,—

“याच्यमानाय दातव्यमन्यकालमृणं कृतम् ।

पूर्णेऽवधौ सान्तलाभमभावे च पितुः क्वचित्”—इति ॥

अनन्तरं ऋणग्रहणं तस्य पितुरभावे पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं
दातव्यम् । अवश्यं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः,—

* वाञ्छे नयेन,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, “अन्यकालमृणं देयं याचितं समन-
न्तरम् । पूर्णेऽवधौ सावधौ तु सान्तलाभं विनिर्दिशेत् । धनिकर्णिक-
कयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्”—इति । अन्यकालमदीर्घ-
कालमृणं याच्यमानममनन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतन्तु पूर्णं
अवधौ सान्तलाभं देयम् । इति पाठोभवितुमर्हति, अन्यथा कोऽ-
प्येवं विधः पाठः स्यात्,—इति प्रतिभाति । परं सर्वत्र दर्शनादसं-
क्षयस्य पाठोमूले रक्षितः । एवं परम् ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

“इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यन्नतः ।

अणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्”—इति ।

उत्तममृणं, “जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ह्यणवान् जायते”—
इति श्रुतिप्रतिपादितमृणम् । अधममृणं परहस्तात् कुसीदविधिना
गृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

“नृणान्तु सूनुभिर्जातैः दानेनैवाधमादृणात् ।

विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्”—इति ।

जातेनेत्यभिधानान्न जातमात्रस्य अणमोचनेऽधिकारः, किन्तु
प्राप्तव्यवहारस्येत्याह सएव,—

“नाप्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्याथा”—इति ।

क्वचिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह सएव,—

“विद्यमानेऽपि रोगार्त्तं स्वदेमात्प्रोषिते तथा ।

विंशान्वमसराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः”—इति ।

सहस्रपतिरपि,—

“माश्रित्येऽपि पितुः पुत्रैः अणं देयं विभावितम् ।

जात्यन्धपतितोग्नत्तत्रयश्रिषादिरोगिणः”—इति ।

अणदाने अधिकारिणं पुत्रं दग्मयति कात्यायनः,—

“अणं तु दापयेत्पुत्रं यदि आश्रित्यपद्रवम् ।

द्रविणार्थं धूम्यं नान्यथा दापयेत्पुत्रम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितर्युपरते युत्रा ऋणं दद्युर्यथाऽंशतः ।

विभक्तो वाऽविभक्तो वा यो वा तामुद्वहेद्गुरम्”—इति ।

विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं, तत्केन देयमित्यपेक्षिते आह
कात्यायनः,—

“पितृणां विद्यमानेऽपि न च पुत्रो धनं हरेत् ।”

देयं तद्गुणिके द्रव्यं मृते गृह्यंस्तु दाप्यते”—इति ।

पित्रादिहृतर्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः,—

“पित्र्यमादावृणं देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा”—इति ।

पैतामहमृणं सममेव देयम् । तथाच सएव,—

“ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं च याचितम् ।

पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च”—इति ।

तत्सुतस्यागृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य । एतदेव अभिप्रेत्य नारदः,—

“ऋणादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यत्रर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थांस्त्रिवर्त्तते”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“पित्रभावेऽपि दातव्यमृणं पौत्रेण यद्वतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्त्तते”—इति ।

देयमृणमनेन देयमित्यस्मिन्काले देयमित्येतत्तितयं याज्ञ-
वल्क्य आह,—

“पितरि प्रोषिते प्रेते धमनाभिभुक्तेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निऋवे साक्षिभावितम्”—इति ।

अदेयमृणमाह दृहस्पतिः,—

“सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभायं दण्डशुक्लं श्रेयं यत्तन्न दापयेत्”—इति ।

सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरम् । द्यूतपराजयनिमित्तकं साक्षि-
कम् । वृथादानं धूर्त्तादिभ्यो यत्तु दत्तम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्,—

“लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै दत्तं विद्यात्कामकृतं नृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्भयं विनाशश्च च ।

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत्”—इति ।

मुक्तकं लेखनरहितम् । प्रातिभायं दर्शनप्रातिभाव्यागतम् । तथाच
मनुः,—

“प्रातिभायं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च तत् ।

दण्डशुक्लावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति”—इति ।

दर्शनप्रातिभाये तु नैष विधिः स्यात् ।

“दण्डो वा दण्डश्रेयं वा शुक्लं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्” ।

कुटुम्बार्थं पित्रव्यादिना कृतमृणं गृही दद्यादित्याह दृहस्पतिः,—

“पित्रव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदामशिय्यानुजीविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“श्रियान्नेवामिदासस्त्रीप्रेय्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना”-इति ।

श्रियोऽत्र विद्यार्थी । श्रिन्पशास्त्रार्थी अन्नेवासी । उत्क्षिप्तम-
मन्निधानादिना स्वानुज्ञां विनाऽपि कृतमृणम् । कात्यायनोऽपि,—

“प्रोपितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दामस्त्रीभ्रातृश्रियैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा पिता”-इति ।

भृगुरपि,—

“अणं पुत्रकृतं पित्रा शोभ्यं यदनुमोदितम् ।

सुतश्वेहेन वा दद्यान्मान्यत्तदातुमर्हति”-इति ।

नारदोऽपि,—

“पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय च”-इति ।

कुटुम्बव्यतिरिक्तविषये याज्ञवल्क्यः,—

“न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृणं कुटुम्बार्थं न पतिः स्त्रीकृतं तथा”-इति ।

न पुत्रेण कृतं पितेत्यस्य क्वचिदपवादमाह वृहस्पतिः,—

“कृतं वा यदृणं कृच्छं दद्यात्पुत्रेण तत्पिता”-इति ।

अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणञ्च प्रभोरूप-
लक्षणार्थम् । तथाच कात्यायनः,—

“कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीतं याधिनाऽथवा ।

उपश्रवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, दद्यान्मान्यथा दातुमर्हति,—इति
पाठ प्रतिभाति ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः”—इति ।

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोपगौण्डिकगैलूपरजकव्याधयोपिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्त्रासां यस्माद्दृत्तिस्तदाश्रया”—इति ।

योषित्पत्या कृतमृणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः,—

“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा सुमूर्धुणा ।

या वा तदृक्थमादद्याद् यतो ऋक्थमृणं ततः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति”—इति ।

अप्रतिपन्नमपि तदृक्थग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः,—

“ऋणे कृते कुटुम्बार्थं भर्तुः कामेन या भवेत् ।

दद्युः तदृक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि”—इति ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रोषिते
तदृक्थिनः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि,—

“पितृव्येणविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

भ्रात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्थिनः”—इति ।

अनेकवृणदात्ममवाये याज्ञवल्क्यः,—

“रिक्थग्राही ऋणं दाय्यो योषिद्ग्राहस्तथैवच ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः”—इति ।

यो यदीयं द्रव्यं ऋक्थरूपेण गृह्णाति, स तत्कृतमृणं दाय्यः ।
तदभावे तु रागादिवगाद्यो यदीयां भार्यां गृह्णाति, स तत्कृतमृणं

दायः । तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र ऋणं दायः । पुत्रहीनस्य ऋक्यिनः ऋणं दायः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दायः ।

नन्वेतेषां समवाय एकदाऽनुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्यग्राहिता-
सम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पित्रभ्रात्रोः ऋक्यहारित्वमिति वाच्यम् ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रे तदृक्यहारिणः ।

यतो ऋक्यहरा एते पुत्रहीनस्य ऋक्यिनः”—इति

पुत्रे सति ऋक्यग्राहित्वस्यास्यत्वात् । योषिट्ग्राहित्वमपि न
सम्भवति,

“न द्वितीयस्य साध्वीनां क्वचिद्भ्रान्तोपदिश्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः,—इत्येतदप्यनर्थकम् । ऋ-
क्यग्राही ऋणं दायः,—इत्यनेनैकार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य ऋक्यिनः,—
इत्येतदपि । पुत्रस्य ऋक्यग्राहिणएव ऋणापाकरणाधिकारस्य ऋक्य-
ग्राही ऋणं दाय इत्युक्तत्वात्,—इति ।

तदेतदसङ्गतम् । सत्सपि क्लीवादिषु पुत्रेष्वन्यायवर्तिषु वा
सर्वेषुपुत्रेषु पित्रव्यादीनां ऋक्यग्राहित्वसम्भवात् । क्लीवादीनां
ऋक्यग्राहिताभावं मनुराह,—

“अनग्रौ क्लीवपतितौ जात्यन्भवधिरौ तथा ।

उन्नत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

सर्वेषुपुत्रेष्वन्यायवृत्तस्य ऋक्यायोग्यतां गौतम आह । “तथा
सर्वेषुपुत्रेष्वन्यायवृत्तो न लोमैतैकेषाम्”—इति । अतः पुत्रे सत्यपि
ऋक्यग्राही अन्यः सम्भवति । योषिट्ग्राही शास्त्रनिषिद्धोऽप्यतिक्रा-
न्तनिषेधः सम्भवत्येव । तदाह नारदः

“परपूर्वाः स्त्रियस्त्रय्याः सप्त प्रोक्तायथाक्रमम् ।
 पुनर्भृस्त्रिविधास्तासां स्त्रैरिणी च चतुर्विधा ॥
 कन्धैवाद्भतयोनियां पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भृः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥
 देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
 असत्तु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात्ममाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिसुत्सृज्य त्वन्यं पुरुषमाश्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ।
 मृते भर्त्सरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 प्राप्तादेशा धनक्रीता चुत्पिपासाऽऽतुरा च या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥
 अन्तिमा स्त्रैरिणीणां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
 षडं तपोः पतिव्रतं दद्याद्यज्ञे उपासितः”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्.—

“या तु सन्धधनेव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।

मोऽप्यादद्यादृणं भर्तुंस्मृजेद्वा तथैव ताम्”—इति ।

तदाश्रितभ्रात्रादिविषयम् । अतएव कात्यायनः,—

“बालपुत्राऽधिकार्या वा भ्रातरं* याऽन्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तद्वृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः”—इति ।

यदपि नारदेनोक्तम्,—

“अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्”—इति ।

तत्, धनभागिनोः पुत्रयोपिद्वाहयोरभावे यः कोऽपि तदुप-
भोक्ता स ऋणं दद्यादित्येवं प्रतिपादनार्थम् । यद्वा; पुत्रहीनस्य
ऋक्यिन इत्यनेन पुत्राभावे योपिद्वाही दाप्य इत्युच्यते । ऋक्य-
शब्देन सैव चास्य धनं स्मृतमिति योषितो विवक्षितत्वात् । अयमभि-
प्रायः । स्त्रैरिणीनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रथमायाश्च स्वप्रधनायाः
मापत्यस्त्रियाश्च याहिणः अभावे पुत्रोदाप्यः, पुत्राभावे धनं निरपत्य-
योपिद्वाही दाप्य इति । अतएव नारदः,—

“धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रो धनस्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः”—इति ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये धनहारी ऋणं दद्यात् । धन-
हारिणः स्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रएव दद्यात् । धनपुत्रहीनस्य ऋक्यि-
नइत्यनेन पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य यो ऋक्यी, तस्य धनस्त्रीहारि-
पुत्रऋणं दाप्य इत्युच्यते । तथाच नारदः,—

“माह्वणस्य तु यद्देयं मान्दयस्य न चास्ति चेत् ।

निर्वयेत् तत्सकुल्येषु तदभावेऽप्य वन्सुषु ॥

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्भवाः ।
 तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निचिपेत्”-इति ॥
 इति ऋणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र निक्षेपस्वरूपं नारद आह,—

“खं द्रव्यं यत्र विस्त्रम्भाच्चिचिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”-इति ।

उपनिधिन्यासौ निक्षेपविशेषौ । तयोः स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अनाख्यातं व्यवहितमसङ्घातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितञ्च यद्दत्तन्तदौपनिधिकं स्मृतम् ।

राजचौरादिकभयाद् दायदानाञ्च वञ्चनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यस्य यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः”-इति ।

रूपसङ्घाविशेषमकथयित्वा समपमन्यहस्ते रचणार्थं यत् स्थाप्यते,
 तद्रव्यमौपनिधिकम् । निक्षेपणविधिमाह मनु,—

“कुलजे वृत्तमन्यसे धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्थे निक्षेपं निचिपेद्बुधः”-इति ।

बृहस्पतिः,—

“स्थानं गृहं भ्रमज्ञैव तदर्थं विविधान् गुणान्* ।

मत्तं ग्रीषं मन्भुजं परीक्ष्य आपयेन्नधिम्”-इति ।

तथा निक्षेपस्य पुनर्देविष्यमाह नारदः,—

* स्थानं गृहं गृहस्यैव तदर्थं विविधान् गुणान्,—इति सप्तशतकटी पाठः ।

“स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साचिमानितरस्तथा ।
प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये”—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“समाचिकं रहोदत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।
पुत्रवत् परिपान्द्यं तद्विनशत्यनवेक्षया ॥
स्थापितं येन विधिना येन यच्च विभावितम्* ।
तथैव तच्च दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरे”—इति ।

स्थापकेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्ये स्वाम्यमस्ति, स इह प्रत्यनन्तर-
दत्युच्यते । मरुरपि,—

“यो यथा निक्षिपेद्भस्ते यमयं यस्य मानवः ।
स तथैव गृहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः”—इति ।

दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहो ग्रहणम् । पालयितुः
फलमाह दृष्टस्यतिः,—

“ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमरूप्याम्बरादिकम् ।
तत् स्यात् पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम्”—इति ।

भक्तस्य च दोषस्तैव दर्शितः,—

“भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रमुद्धदधे ।
दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्तितोषेचिते नृणाम्”—इति ।

द्वैवाद्युपघाते तु न दोष इत्याह दृष्टस्यतिः,—

“राजद्वैवोपघातेन यदि तन्नागमाभुयात् ।
गृहीद्द्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते”—इति ।

* यथाविधि,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ग्रहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“अराजदैविकेनापि निश्चितं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते”—इति ।

नारदः,—

“ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तद्वन्न चेत् तज्जिह्वाकारितम्”—इति ।

दैवग्रहणं तस्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“न दाप्योऽपहृतं तत्तु राजदैविकतस्करैः”—इति ।

मनुरपि,—

“चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न मंहरति किञ्चन”—इति ।

यदि तस्माद्भूनात् स्तोकमपि स गृह्णाति, तदा दद्यादित्यर्थः ।

तथाच सएव,—

“समुद्रे नाप्रुयात् किञ्चित् यदि तस्मान्न मंहरेत्”—इति ।

किञ्चित् केनचित् हेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूलद्वारेण न दाप्य-
इत्याह कात्यायनः,—

“ज्ञात्वा द्रव्यविधोगन्तु दाता यत्र विनिश्चिपेत् ।

मवांपायविनाग्रेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते”—इति ।

उपेक्षादिना नाग्रे तु सृष्टस्यतिराह,—

“भेदेनोपेक्षया न्यामं गृहीत्वा यदि नागयेत् ।

न दद्याद्याप्यमानो वा दाप्यतां भौदयं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न्यामादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितञ्चैव येन दाप्यः सएव तत्”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिदूनं प्रदाप्यः स्वाद्रव्यमज्ञाननाशितम्”—इति ।

याचनानन्तरं अदत्तस्य पश्चाद्देवराजोपघाते स्थापकाय मूलमात्रं देयम् । तथाच व्यासः,—

“याचनानन्तरं नाग्रे देवराजकृतेऽपि सः ।

घञ्जीता प्रतिदाप्यः स्यात्”—इति ।

मूलमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधेन वृद्धिदाना-
योगात् । याचनानन्तरमदाने दण्डमाह नारदः,—

“याच्यमानस्तु यो दातुर्निचेपं न प्रयच्छति ।

दण्डः स राजा भवति नष्टे दाप्यस्य तत्समम्”—इति ।

यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निचेपं प्रभुङ्क्ते, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यत्रार्थं साधयेत्तेन निचेष्टुरननुज्ञया ।

तत्रापि स भवेद्दण्ड्यस्तस्य सोदयमावहेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आजौवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तथापि सोदयम्” इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“न्यासद्रव्येण यः कश्चित् साधयेदात्मनः सुखम्” ।

* साधयेत् कार्यमात्मनः,—इति का० ।

दण्ड स राज्ञा भवति दाप्यस्तच्चापि सोदयम्”—इति ।

अत्र दण्डोऽपि समएव ग्राह्य । तदाह मनु,—

“निचेपस्यापहर्त्तार तत्सम दापयेद्भनम् ।

तथोपनिधिहर्त्तार विज्ञेपेणैव पार्थिव ”—इति ।

दृहस्यतिरपि,—

“गृहीत निम्नुते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा ।

विभाय दापयेद्भ्यास तत्सम विनय नृप ”—इति ।

स्यापकस्थानृतवादित्वे दण्डमाह मनु,—

“निचेपो ह्यनिचेद्यो यः धनवान् कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विबुद्ध दण्डमर्हति”—इति ।

समाक्षिनिचेपे साक्षिवचनविबुद्ध न दण्ड । असाक्षिके तु दृह
स्यतिराह,—

“रहो दत्ते निधौ यत्र विसवाद प्रजायते ।

विभावक तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम्”—इति ।

यहीदृश्यापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनु,—

“निचेपस्यापहर्त्तार अनिचेपारमेवच ।

सर्वैरुपायैरन्विष्टेत् शपथेनैव वैदिके ॥

यो निचेप नार्पयति यस्यानिधिष्य याचते ।

तावुभो चोरवच्छास्यौ प्रदाप्यौ तत्सम दमम्”—इति ।

निचिप्तद्रव्यमकाले ददतो दिगुणोदण्ड । तदाह कात्यायन,—

“यास्त्युपनिधि काले कासहीमनु वर्जयेत् ।

कालहीन दददण्ड दिगुणश्च प्रदाप्यते”—इति ।

तद्गयादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तः, तद्गयातीते काले स ग्राह्यः ।
तद्गयातीतेऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः । “मरुद्गयाचनेऽर्पयेत्”—
इति बृहस्पतिस्मरणात् । तद्गये वर्त्तमाने स्वयमेव दीयमानं कास-
हीनम् । तद्दानमिष्टं नैवेति तद्दत्तोऽपि दण्डोयुक्तः । यस्तु बला-
वष्टम्भेन निक्षेपं न ददाति, तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह मनुः,—

“येषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।

इत्थं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्व्याद्विनिर्णयं राजाऽप्रक्षिप्तस्यैवधारिणम्”—इति ।

अप्रक्षिप्तं अताडयन् । यदा तु स्वयमेव न दद्यात्, तदा प्रत्य-
मन्तरं प्रत्याह मएव,—

“अच्छलेनैव वाऽन्विच्छेत्तमयं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साधैव परिसाधयेत्”—इति ।

निक्षेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिव्यतिदिशति नारदः,—

“एषएव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादियु ।

शिल्पिपूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैवच”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिव्ययं विधिः”—इति ।

याचितमुत्सवादियु परकीयमलङ्कारार्थम् । अन्वाहितं स्वस्मिन्
स्थितं परधनं धनिकान्तरस्य तथा कृतम् । न्यासनिक्षेपौ पूर्वमेवा-
भिहितौ । बृहस्पतिरपि,—

“अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे भवन्भजे ।

एषएवोदितो धर्मस्तथाच शरणागते”—इति ।

शिल्पिन्यासोनाम, अङ्गुलीयकरणाय स्वर्णकारादिहस्तमर्पितः । अनेनाथाचितस्य शिल्पिहस्तन्यस्तास्य दैवराजोपघातेन विनाग्रे स्वर्णकारप्रभृतयस्तदा न दाप्या इत्युक्तं भवति । अत्रापवादमाह कात्यायनः,—

“यैश्च मंस्क्रीयते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्द्धं स्थापयन् शिल्पी दाप्यो दैवहतेऽपि तम्”—इति ।

नैर्मन्त्रार्थं रजकादिन्यस्तवस्तादिविषयेऽप्याह सएव,—

“न्यामदोषाद्विनागः स्थाच्छिल्पिनस्तत्र दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषान्तत् संस्कारार्थं यदर्पितम्”—इति ।

यत्र तन्त्रादिकं वस्त्राद्यर्थं कुविन्दादौ न्यस्तं, खण्डपटादिदृशायां नष्टं, परिपूर्णदृशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं नष्टञ्च, तत्राप्याह सएव,—

“स्वप्नेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भृतकस्य तत् ।

पथ्यांश्च दिक्षतस्तस्य विनश्येत्तदगृहगतः”—इति ।

स्वप्नेन प्रान्तरचनादिना विकलं नष्टञ्चेत्, भृतकस्य शिल्पिनोपष्टम् । पुनर्वतनपहणमन्तरेणैव रचनादिक्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि स्वामी पुनस्तन्त्रादिकं नार्पयति, तदा पुनर्वांनाद्यभावे वेतनं शिल्पिने दत्तं दाता न लभते । पथ्यांश्च परिपूर्णवस्त्रादिकं, आदिक्षतोभृतकस्य यः स्वामी, तस्य दीयमानमगृहगतस्तत्पथ्यांश्च विनश्यति । थाचितकविषयेऽपि विमेषस्तेनैवोक्तः,—

“यदि तत्कार्यमुद्दिश्य काशं परिनिवस्य वा ।

याचितोऽर्द्धकृते तस्मिन्नप्राप्तं न तु दाप्यते"—इति ।

यत्तु कार्यं दीर्घकालमाद्यं, तत्कार्यार्थं यदि याचितः, यदि वा मंत्रस्वरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनिघम्य याचेत, तच्च कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमानो याचितकं न ददाति ; अथौ न सोदयं दाप्यः । याचितकमात्रमेवाथौ कृते कार्यं परिनियतकालात्प्राये वा दद्यात् । यदि तदाऽपि न ददाति, तदा देवादितोविनाशे जाते मूल्यं द्यमित्यर्थः । आह सएव,—

“अथ कार्यविपत्तिस्तु तथैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते चैव काले तु दाप्यन्वर्द्धकृतेऽपि तत्”—इति ।

इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा ।

विक्रीयेतासमचं* यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः”—इति ।

दृष्टस्फतिरपि,—

“निक्षेपान्वाहितश्यासहतयाचितवन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते”—इति ।

अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्त्तते इत्याह कात्यायनः,—

“अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

* विक्रीयतेऽसमचं,—इति मय्यान्तरदृष्टतः पाठः ।

नारदोऽपि,—

“अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रयएवच ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यम्ः”—इति ।

ततश्चास्वामिविक्रये याज्ञवल्क्यः,—

“द्वतं प्रणष्टं यद्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षष्ठवर्तिं पणान्”—इति ।

यदा पुनः परहस्तादवाप्नुयात्स धनस्वामी, तदा त्वाह सएव,—

“नष्टापद्धतमामाद्य हत्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा* स्वयमर्पयेत्”—इति ।

नष्टमपद्धतं वा स्वकीयद्रव्यं अधिगन्तुरपहर्तुंवा हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहत्तारं वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् पुरुषः; राजा-
द्यानयनार्थं देशकालातिक्रमश्चेद्भवति, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राजे
ममर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनर्विक्रयार्थमेव स्वकीयं द्रव्यं क्रेतुर्हस्ते
पश्यति, तदाऽप्याह सएव,—

“स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूष्ये वेषाहीने च तस्करः”—इति ।

स्वामी स्वमन्विद्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत
गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । क्रेतुः पुनरप्रका-
शिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनाद्रह्यागमोपायहीनात् रह-
एकाम्ने हीनमूष्ये अल्पतरेषु द्रव्येणाधिकमूष्ये वेषाहीने राय्यादौ

* यहीता,—इति घञान्तरहता पाठः ।

कृते क्रये च स चोरो भवति । तस्करवद्दण्डो भवतीत्यर्थः । यथोक्तं
मनुना,—

“द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राक् राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रये”—इति ।

येन क्रेत्रा हीनमूल्येन कृयात् प्रागेव राज्ञे निवेदितं, न तत्र
दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्तर्गृहे वक्षिर्षामान्निशायामसतो जनात् ।

हीनमूल्यञ्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः”—इति ।

असतोजनात् चण्डालादेरित्यर्थः । असद्गृहणं स्वाम्यनतुज्ञाता-
द्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्च जनाद्ग्रहः ।

हीनमूल्यमवेल्लयां क्रीणस्तद्दोषभाग्यवेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्गुणं जाल्पिभिः स्वकम्”—इति ।

नाष्टिको नष्टधनः, तद्गुणं नष्टधनं, जाल्पिभिः साध्यादिभिः,
प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । आह याज्ञवल्क्यः,—

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चवन्धोदमस्तत्र राजस्तेनाविभाविते”—इति ।

आगमस्तु सत्यन्तरेऽभिहितो द्रष्टव्यः,—

“लभं दानक्रयप्राप्तं शौच्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजातश्च पद्धिधस्तु धनगमः”—इति ।

स्वकीयधनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानाद्यभावेन साधनीये-

त्याह कात्यायनः,—

“अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम्”—इति ।

अथैतद्दत्तन्यक्तं विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रमाद्य स्वकीयं धनं नाष्टिकः विक्रेत्रादेः सकाशात्लभते इत्यर्थः । पचविषये* विशेष-
माह दृहस्पतिः,—

“पूर्वस्वामी तु तद्द्रव्यं यदाऽऽगत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनैयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत्”—इति ।

मूलं विक्रेता । विक्रेतुर्दर्शनानन्तरं व्यासः,—

“मूले समाहते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो दर्शितोविक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति,
तदात्याह दृहस्पतिः,—

“विक्रेता दर्शितो यत्र विहीनो व्यवहारतः ।

क्रेत्रराजोर्मूल्यदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिनो धनम्”—इति ।

यदा तु मूलभूतोविक्रेता देशान्तरङ्गतः, तदा कात्यायन आह,—

“मूलानयनकालञ्च देयो योजनसहस्रया ।

प्रकाशं प्रकयं क्षुप्यात् साचिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ।

प्रमाधिते क्रये राजा वक्तव्यः स न किञ्चन”—इति ।

अथमर्थः । यस्तु क्रेता कालविलम्बेनापि मूलं दर्शयितुं न

* यत्र विषये,—इति का० । गम तु, यत्र विषये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

गक्रोति, क्रयप्रकाशनञ्च करोति, स नराधमः । तस्माच्च नाष्टिकोधनं
लभते इति । तदुक्तं मनुना,—

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयप्रोधितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्”—इति ।

क्रेतुः सकाशाद्भ्रनधहणमर्द्धमूल्यं दत्तैव । तथाच कात्यायनः,—

“वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्षीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्त्वाऽर्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम्”—इति ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रयप्रकाशनपक्षयोः*

सति सम्भवे मूलानयनपक्षएव प्राह्यः । तदुक्तं कात्यायनेन,—

* “यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेत् मूलमेवाभौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलञ्च क्रयमेव विगोधयेत्”—इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति, तदा दण्ड इत्याह

सएव,—

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविगोधयन् ।

यथाऽभियोगं धनिने धनं दाप्योदमञ्च सः”—इति ॥

नाष्टिकविप्रयोगमाह सएव,—

“यदि स्वं नैव क्षुहते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्व्वेव । मम तु, मूलानयनक्रयप्रकाशनपक्षयोः,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

यत्तु प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वल्पप्रतिपादकं भरौचिवचनम्,—

“वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेत्रा स शुद्धो लभते धनम्”—इति ।

तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्* । अन्यथा, अथ मूलमना-
हार्यम्,—इति प्रागुदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता
साध्यादिभिः क्रयं न विभावयति, नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह बृहस्पतिः,—

“प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम्”—इति ।

ननु मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणहीन-
वादएव न सम्भवति । उच्यते । अस्यस्वामिविक्रयविवादे दिव्या-
भावात् तथा ।

“प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः” ॥—इति

वचनेन साचीतरप्रमाणाभावोऽवगम्यते । तदेवाह कात्यायनः,—

“अर्द्धं दयोरपहृतं तत्र स्याद्भ्रवहारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा चाप्ररिपालनम् ॥ * ”

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम्,
—इति पाठ प्रतिभाति ।

† अस्मिन्नस्वामिविक्रये दिव्याभावात् तथा,—इति का० ।

एतद्द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधेः ।

अविज्ञातस्थानकृतक्रेटनाष्टिकयोर्द्वयोः"—इति ।

अस्वामिविक्रेतुरिव स्वाम्यदत्तमुपभुञ्जानस्य दण्डमाह नारदः,—

“उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा”—इति ।

“अविज्ञातात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी-

त्यज्ञानात्क्रयोऽविज्ञातक्रयः* । मरीचिरपि,—

“अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूल्यां न विद्यते ।

हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेटनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अनर्पितन्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

अनिर्दिष्टन्तु यद्द्रव्यं वासचेन्नष्टहादिकम् ॥

स्वबलेनैव भुञ्जानः चोरवद्दण्डमर्हति ।

अनङ्गहं तथा धेतुं नावं दामं तथैवच ॥

अनिर्दिष्टं स भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ।

दासौ नौका तथा धुर्यो धन्वकं नोपभुञ्जते ।

उपभोक्ता तु तद्द्रव्यं पणैर्नैव विशोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणं दासीं धेतुमष्टपणं तथा ।

त्रयोदशमनङ्गहं मत्स्यं भूमिञ्च षोडश ॥

नौकामश्वञ्च धेतुञ्च साङ्गलं कार्मिकस्य च ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यद्याष्टपणं दिने ॥

* अयं यस्याः, अस्वामिविक्रेतुरिवेत्यादियस्यात् पूर्वं मवितुमुचितः ।

परमादर्शप्रसङ्गेषु दर्शनादत्रैव रक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः खड्गेन । मम तु, मूलं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उलूखले पणार्द्धन्तु सुमलस्य पणद्वयम् ।
शूर्पस्य च पणार्द्धन्तु दैविधं मुनिरब्रवीत्”—इति ।

अस्वामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्यानाख्यं पदमुच्यते ।

तस्य खलूपमाह नारदः,—

“वणिकप्रभृतयो यत्र क्रयं* सम्भूय कुर्वते ।

तत्सम्भूयसमुत्यानं व्यवहारपदं स्युतम्”—इति ।

तत्राधिकारिणो दर्शयति दृहस्यतिः,—

“कुलीनदत्तानलमैः प्राज्ञैः नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शूचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम्”—इति ।

क्रियां कृषिवाणिज्यशिल्पिकृतसङ्गीतसैन्यात्मिकाम् । नाणक-
विज्ञानं वाणिज्यक्रिययासुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रिया-
याम् । सङ्गीतादिशिल्पिक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । कृतक्रियायां
तु कुलीनत्वप्राज्ञत्वशूचित्वादि । सैन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दत्तत्वा-
वलसत्वे तु सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादत्त्वादि निषेधति सएव,—

“अशक्तालमदुर्बुद्धिमन्दभाग्यनिराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सहैतेभ्यु न कर्तव्यावुधैः क्रियाः”—इति ।

ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति, ते द्रव्यानुसारेण
नाभभाजः । तथाच दृहस्यतिः,—

“प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरमाटिना ।

* क्रयं,—इति का० । क्रयं,—इति यस्यान्तरहतस्त पाठः समीचीनः ।

समन्यूनाधिकैरग्रेर्लाभस्तेषां तथाविधः”—इति ।

लाभवदेव व्यादिरपि तथैवेत्याह सएव,—

“समन्यूनाधिकोवाऽग्रे येन क्षिप्रस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्तस्तेषां” तथाविधः”—इति ।

द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ”—इति ।

संविदा समयेन पुरुषविशेषानुसारेण, कृतौ कल्पितौ लाभालाभौ

ज्ञेयौ, न तु द्रव्यानुसारेणेत्यर्थः । समन्यूनाधिकैरग्रे कर्तव्यमाह व्यासः,—

“समक्षमसमक्षं वाऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापष्ठानुसारात्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।

अन्यथा द्विगुणं दायः शुल्कस्त्वानात् वहिः स्थिताः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसाराद्यवेक्षणम्^(१) ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात् लाभस्तेषां,—इति पाठः प्रति-
भाति । कुर्यात् लाभं गृह्णीत चैव हि,—इति यस्यान्तरद्वयः पाठः ।

(१) भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः । पिण्डं पात्रेयम् । व्ययोवेतनम् । उद्धार-
स्तस्मात् देयद्रव्यात् प्रयोजनविशेषादाकर्षणम् । भारउदाहृत् । सारं
प्रकृतं धन्वनादि । धन्ववेक्षणं रक्षकयोजनादि । इति विवादरत्ना-
कराया व्याख्या ।

सम्भूयकारिणां परस्परं विवादनिर्णयप्रकरमाह बृहस्पतिः,—

“परचीकाः साचिणश्च तएवोक्ताः परस्परम् ।

संन्दिग्धैर्ये वञ्चनायां ते न चेद् द्वेषसंयुताः” ॥

यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

ग्रपथैः स विगोह्यः स्यात् सर्ववादेऽप्ययं विधिः”—इति ।

दैवराजहृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह मएव,—

“अयहानिर्यदा तत्र दैवराजहृताद्भवेत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽंगतः”—इति ।

अथाथैव हानिः अयहानिः, न तु अथाचर्यं व्ययः । प्रातिस्त्रिक-
दोषेण द्रव्यनाशे मएवाह,—

“अनिर्दिष्टो धार्यमाणः प्रमादाद्यन्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्गवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्”—इति ।

अनिर्दिष्टः समवाय्यः, न तु अनुज्ञातः । चौरादिभ्यः पालयितु-
नांभाधिव्यमस्तीत्याह कात्यायनः—

“समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं* तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चित् स्नात्वात्स परिहीयते”—इति ।

सर्वाङ्गगतः सर्वेषां कार्यमेकएव कुर्यात् । तदाह सएव,—

“बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेकोधनं नरः ।

करणं कारयेदाऽपि सर्वैरेव कृतम्भवेत्”—इति ।

करणन्तरस्यादिकर्मा । सम्भूयकारिणां त्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“अश्विज. समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

कुर्युष्यथाऽर्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तथा”—इति ।

तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथाच सएव,—

“सम्भूय स्नानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशग्रकल्पयेत्”—इति ।

इयं चांशकल्पना “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा”—इत्येवं क्रतुसम्बन्धि-
माचतया विहितायां दक्षिणायामेव, न अश्विग्विशेषोक्तेन विहि-
तायाम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“रथं हरेत वाऽध्वर्युर्ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता हरेत्तथैवाश्वं उद्गाता चाप्यनः क्रये^(१)”—इति ।

दक्षिणांशकल्पनामाह सएव,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, साधनीयं,—इति पाठ. प्रतिमार्ति ।

† करणं क्षेत्र्यादिकम्,—इति विवादरत्नाकरथास्या ।

(१) केषाञ्चिच्छाखिनामाधाने अध्वर्युषे रथस्याप्रायते, ब्रह्मणे वेगवा-
नश्वः, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रे सोमोद्गाहकमनः शकटम् । इति
अथर्ववेदीया थास्या ।

“सर्वेषामर्धिनोमुख्यास्तार्द्धेनार्धिनोऽपरे ।

द्वितीयिनस्तृतीयांशास्तुरीयांशास्तु पादिनः”—इति ।

सर्वेषां षोडशर्त्विजां मध्ये मुख्याश्चत्वारोहोत्रध्वर्युत्रघ्नोद्गातारः ।
ते गोमतस्थार्धिनः, सर्वेषां भागपरिपूर्णापपत्तिवगादायाताष्टाचत्वारिंशद्रूपार्द्धेणार्द्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्ताद्वनाह्वणाच्छंसि-
प्रस्तोतारस्तद्वर्द्धिनः धनमुख्यांशस्यार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्द्धभाजः ।
ये पुनस्तृतीयिनोऽच्छावाकनेष्ट्रग्रीध्रप्रतिहर्त्तारस्ते द्वितीयिनोमुख्यांशस्य
षोडशगोरूपद्वितीयांशभाजः । ये पादिनो प्रावस्तोदनेदपोदमुत्रह्य-
श्यान्ते मुख्यस्य भागस्य चतुर्थांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः । मुख्यानां
चतुर्णां मिथोविभागः समत्वेनैव । एवं तदनन्तरादीनामपि मिथोवि-
भागः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । “द्वादश द्वादशांशेभ्यः पट्यद्विती-
येभ्यः चतस्रस्यतस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिम्नः इतरेभ्यः”—इति । सूक्ती-
यकर्मकलापस्याग्रह्याऽकरणे शतानुसारेण भागोदेषद्वयाद् मनुः,—

“अन्विग्यदि वृत्तो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्त्तृभिः”—इति ।

सहकर्त्तृभिः, मभूयकारिभिरित्यर्थः । शतकर्मानुसारेण
दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् । तस्य कश्चिदपवादमाह ऋषेः,—

“दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

एतस्मिन्नेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्”—इति ।

अन्येन मन्त्रगणत्रिंशतीनां मध्ये प्रत्यामन्त्रेण । कर्ममध्ये अनिष्करणे'
नारद आह,—

* इत्यनेन पाठः कर्त्तृभिः । मनु मु, अन्विग्यमन्त्रे,—इति पाठा प्रतिभाति ।

“श्वत्विजां यस्नेऽथेवमन्यस्तत्कर्म विस्तरेत् ।

लभते दक्षिणाभागं च तस्मात्सम्प्रकल्पितम्”—इति ।

सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यमाह दृहस्यतिः,—

“पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊपरं मुषिकथाप्तं चेच्च यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

वाह्यविवर्जनीयानाह सएव,—

“कृशातिदृङ्गं चुङ्गं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽदद्यात् वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः”—इति ।

प्रातिस्त्रिकदोषात् फलदानौ विगेषमाह सएव,—

“वाह्यवीजात्ययाद्यस्य चैत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातया सर्वेषां कृषिजीविनाम्”—इति ।

वाह्यवीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां
शिल्पिणां विभागमाह सएव,—

“हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।

कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथाऽंगतः”—इति ।

निर्वेशोऽस्ति । कात्यायनोऽपि,—

“शिल्पाकारिजकुशला* आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथाऽंगतः”—इति ।

स्तेनान् प्रत्याह सएव,—

“स्वाम्याजया तु यच्चौरैः परदेशात्समाहृतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथाऽंगतः ॥

* शिल्पकाभिश्चकुशला,—इति रत्नाकरदृष्टं पाठः ।

चतुरोऽंशान् भजेन्मुख्यः शूरस्व्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्द्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः"—इति ।

परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलवैरिदेशादाहृतधनविषय-
मेतत् । दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषये त्वाह कात्यायनः,—

“परराष्ट्राद्धनं यस्य चोरैश्चेदाजयाऽऽहृतम् ।

राज्ञे दग्नांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि”—इति ।

सम्भूयसमुत्यानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यं पदमुच्यते ।

तत्र नारदः,—

“दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

अदेयमय देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः”—इति ।

अदेयस्वरूपभेदानाह दृष्टस्यतिः,—

“मामान्यं पुत्रदाराधिमवंस्वन्यामयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टया स्मृतम्”—इति ।

मामान्यमनेकस्ववक्रं रथ्यादि । नारदोऽपि,—

“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारस्य सर्वम् चान्वये मति ॥

आपत्त्वपि हि कष्टाद्यु वर्त्तमानेन देहिना ।

अदेयान्दाडराषायां यच्चान्यग्नौ प्रतिश्रुतम्”—इति ।

अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव दत्तः,—

“सामान्यं याचितं न्यामन्नाधिदाराद्य तद्भनम् ।

अन्वाहितञ्च निक्षेपं सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्क्षपि न देयानि नव वस्त्रानि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।

अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डो मनुनाऽभिहितः,—

“अदेयं यद्य गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्ड्यौ चोत्तमसाहसम्”—इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्दयश्चादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीचिता”—इति ।

किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते स एवाह,—

“कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तद्देयमुपरुद्धान्यत् ददद्दोषमवाप्नुयात्”—इति ।

भर्तृत्वं कुटुम्बमुपरुध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्द्रव्यं तत्क्षकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते”—इति ।

सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने हते सन्तानविच्छे-
दापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः । “न लेकं
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वपाम्”—इति ।

“अतश्च सुतदाराणां वशित्व त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्व न सुतेपितु ”—इति ।

एवमादीनि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषया-
णीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहनक्षमएव देय ।

“विक्रय चैव दान च न नेया स्युरनिच्छ्व ।

दारा पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्”—इति

कात्यायनस्मरणात् । न नेया स्युरनिच्छ्व इत्यनापदिषयम् ।

“आपत्कालेऽपि कर्त्तव्य दान विक्रयएववा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तत इति शास्त्रविनिश्चय ”—इति

तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतिग्रहप्रकारविशेषो-
वसिष्ठेन दर्शित । “पुत्र प्रतिग्रहोऽप्यन् वन्धूनाङ्गय राजनि च
निवेद्य निवेदनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जलाऽदूरवान्धवमसन्निकृष्टमेव
गृह्णीयात्”— इति । अदूरवान्धव सन्निकृष्टमातुलादिवान्धवम् ।
असन्निकृष्ट सन्निकृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्यावरविषये देय
द्रव्यमाह प्रजापति,—

“सप्तभागमात् गृह्येच्चाद् यद्यत् सेव प्रचीयते ।

पित्र्य वाऽय स्वय प्राप्त तद्दातव्य विवक्षितम्”—इति ।

सप्तम्यभ्रागमेभ्यो यत् प्रचीयते समधिक स्यात्तद्दातव्यत्वेन
विवक्षितमिति । स्वय प्राप्त द्रव्य अविभक्तधर्मैभ्रातृभिरननुज्ञातमपि
देयम् । “स्वेच्छादेय स्वयम्प्राप्तम्”—इति दृष्टस्यतिवचनात् । यत्तु
तेनैवोक्तम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादा स्यावरे समा ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”-इति ।

तद्विभक्तस्यावरविषय, सप्तानधिकस्यावरविषयं वा । सप्ता-
धिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद् भर्वा भार्ययाऽनुज्ञातमेव
देयम् । किञ्चिद्वासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच सएव,—

“सौदायिक क्रमायातं गौर्यप्राप्तञ्च यद्भवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञात दत्त सिद्धिमवाप्नुयात्”-इति ।

सौदायिकं विवाहलब्धम् । क्रमायात पितामहादिक्रमायातम् ।

स्त्रीज्ञात्यनुमतं सावशेष देयम् ।

“वैवाहिके क्रमायाते सर्व दानं न विद्यते”-इति

तेनैवोक्तत्वात् ।

इत्य देयादेयस्वरूपनिरूपितम् । दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र दत्तं सप्तविधमदत्त षोडशात्मकम् । तथाच नारदः,—

“दत्तं सप्तविध प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

पण्डमूत्रं भृतिस्तस्या स्त्रेहात् प्रत्युपकारतः ॥

स्त्रीशुक्लानुपहार्यञ्च दत्त दानविदो विदुः ।

अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगानुगर्हितम् ॥

तथोत्कोचपरौहासव्यत्यासच्छ्लयोगतः ।

बालभूढास्वतन्त्रान्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ॥

कर्त्ता ममाय कर्मैति प्रतिलाभेच्छया च यत् ।

अपाचे पात्रमित्युक्ते कार्यं चाधर्मसहिते ॥

• इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वदानं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्दत्त स्यादविज्ञानाद्दत्तमिति तत् स्मृतम्”—इति ।

पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिर्वेतन कृतकर्मणे दत्तम् । तुष्ट्या वन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहाहुहिषादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारत उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्क परिणयनार्थं दत्तम् । अनुग्रहार्थं अदृष्टार्थं* दत्तम् । तदेतत्पण्यमूल्यादि सप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । तथाच याज्ञवल्क्य,—

“देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः”—इति ।

भयेन वन्दिग्रहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनिर्घातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तगोकावेशेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरामार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्त एकस्य द्रव्यमन्यस्मै ददाति, दानव्यत्यासेन दत्त अन्यस्मै दातव्यस्थान्यस्मै दानम् । क्लृप्तयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्तपोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्वतन्त्रेण पुत्रदामादिना दत्तम् । आर्त्तन रोगोपहतेन दत्तम् । मत्तेन मदमियमितेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादग्रहणेन अपवर्जितं दत्तम् । अयं मदीयमिदं करिष्यतीति प्रतिज्ञाभेच्छया प्रतिज्ञाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञकरिष्यामीति धनं लब्ध्वा घृतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम् । एवंपोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते । तथाच कात्यायन,—

* अदृष्टार्थं,—इति का. पुस्तके नास्ति ।

“कामक्रोधास्त्रतन्त्राद्वा क्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः ।
 व्यत्यामपरिहामात्रं यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥
 या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्यात्प्रतिश्रुता ।
 तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे* न देया स्यात् कथञ्चन ॥
 अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदायः स तां बलात् ।
 दण्डञ्चैकादशगुणमाङ्गर्गनीयमानवाः”—इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह सएव,—

“स्नेहसाहसिकोदत्तपारदारिकसम्भवात् ।
 दर्शनादुत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात् ॥
 प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।
 न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्”—इति ।

मध्यस्थ उक्तानुवादकः† । चकारात् ग्राहकः समुच्चयते । तावुभौ
 दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः । आर्त्तदत्तेत्यादिकं तु धर्मकार्य-
 व्यतिरिक्तविषयम् । तथाच सएव,—

“स्वस्थेनार्त्तनं वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।
 अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्पुत्रो जात्र संग्रहः”—इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह,—

“योगाधमनविकीर्तं योगदानप्रतियहम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे तु,—इति यस्यान्तरीयः
 पाठस्तु समीचीनः ।

† शंसनात्,—इति यस्यान्तरद्वयः पाठः ।

‡ उक्तापादकः,—इति का० ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।
 योगउपधिः । अदेयदानतत्प्रतिग्रहयोर्दण्डो नारदेनोक्तः,—
 “गृह्णात्यदत्तं थोलोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।
 अदेयदायको* दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः”—इति ।
 इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्थानपाककर्माख्यं विवादपदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

वेतनं कर्ममूल्यम् । तस्थानपाकर्म भृत्यायासमर्पणं, समर्पितस्य
 परावर्त्तनं वा । तत्र समर्पणे विशेषमाह नारदः,—

“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम्”—इति ।

एतावदेव तत्कर्मकरणाद्वास्यामीति भाषाया अभावे विशेष-
 माह मएव,—

“भृतावनिश्चितायान्तु दशभागमवाप्नुयुः ।

स्त्राभगोवीर्य्यशस्थानां वणिग्गोपकृषीवलाः”—इति ।

गोवीर्यं पाञ्चमानगवादिप्रभवं पयःप्रभृति । यदि कर्मस्वामी
 भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति, तदाऽसौ राज्ञा दाय इत्याह
 याज्ञवल्क्यः,—

“दायस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीचिता”-इति ।

यस्तु शृहस्यतिनोक्तम्,—

“त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः”-इति ।

तदायामषाध्याहृष्टचेत्रकर्तृविषयम् । तत्रापि त्रिभागपञ्चभागे व्यवस्यया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथाच सएव,—

“भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं गृहीत पञ्चकम् ।

जातशस्ये त्रिभागन्तु प्रगृहीयान्तथाऽभृतः”-इति ।

अशनाच्छादानाभ्यां भृतः क्षयीबलः चेत्रजातशस्यत्पञ्चमं भागं गृहीयात् । ताभ्यामभृतसृतीयं भागमित्यर्थः । एतावदास्वामीति परिभाषायां सत्यामपि क्वचित्ततोऽन्यं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं वेतनं देयं, क्वचित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालञ्च योऽतीयाह्नाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वामिनः ह्यन्तोऽधिकं देयं ततोऽधिके”-इति ।

यः स्वाम्याज्ञामन्तरेण वाणिज्यादिलाभसाधनदेशकालातिक्रमं करोति, लाभं च वज्रतरव्ययकरणादल्पं करोति, तस्मै स्वामी खेच्छानुसारेण किञ्चिद्देयात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण वज्रलाभं करोति, तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकभृत्यकर्तृककर्षाणि वेतनार्पणप्रकारमाह सएव,—

“यो यावत् क्रियते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यन्तर्धं चेत् साधे कुर्यात् यथाश्रुतम्”-इति ।

यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां वज्रभिर्वा क्रियमाण-

सुभयोरप्यसाध्यं चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितं; तदा यो यावत्कर्म-
करोति, तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् । साध्ये उभाभ्यां कर्मणि परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्प-
रिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नवेतनं देयं,
नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् । भृत्यानां कर्तृत्वमाह नारदः,—

“कर्मापकरणं तेषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैह्वेन कदाचन”—इति ।

तेषां कर्मस्वामिनां कर्मापकरणं लाज्जलादि क्रियां उद्दिश्य
यस्मिन् कृत्ये निहितं, तेन सर्वदा निःशायेन रक्ष्यमित्यर्थः । दृह-
स्यतिरपि,—

“भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना शायमण्यपि ।

भृतिहानिं समाप्नोति ततो वादः प्रवर्जते”—इति ।

यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति, तं प्रत्याह स एव,—

“गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्”—इति ।

अगृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह,—

“अगृहीते ममं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः”—इति ।

दमं, यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं, तावदेव स्वामिने दद्यात्,
न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यदा, अचाङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्यः । तदाह नारदः,—

“कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्योदत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः द्विगुणं भृतिमाप्नुयात्”—इति ।

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः,—

“कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्व्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात् कारयित्व्योऽभावकुर्व्वन् दण्डमर्हति ।

स चेन्न कुर्व्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्विगुणं दमम्”—इति ।

द्विगतं कार्षाणद्विगतमित्यर्थः^(१) । यत्तु मनुवचनम्,—

“भृत्योऽनार्त्ता न कुर्व्याद् यो दर्पात्कर्म यथोचितम् ।

स दण्डः कृष्णालान्यष्टौ न दीर्यं तस्य वेतनम्”—इति ।

तदर्धावग्रेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावग्रेषे तु दण्डवर्जवेतना-

दानम् । तदाह षण्ण,—

“यथोक्तमार्त्तः स्वस्यो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः”—इति ।

यस्तु कालविगेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात्पूर्वमेव कर्म त्यजति, तं प्रत्याह नारदः,—

“कालेऽपूर्णं त्यजन् कर्म भृतेर्नाश्रमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादकरणे यावद्भृतिमवाप्नुयात्”—इति ।

स्वामिदोषात् पातुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः,—

“भाण्डं व्यसनमागच्छेद्दृष्टि वाहकदोषतः ।

दाथोयत्तत्र नष्टं स्यादैवराजहतादृते”—इति ।

वाहकदोषतः शतकदोषतः । वृद्धमनुः,—

(१) एतद्वाख्यानदर्शनात् द्विगतं दममिति पाठः प्रतीयते । सेखक-
प्रमादात्तु सर्व्वेवैव दिगुणं दममिति पाठोद्दिश्यते ।

“प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम् ।

न तु दाप्यो दत्तघोरैर्दग्धमूर्धं जलेन वा”—इति ।

द्रोहनाशितं तीव्रप्रहरादिना द्रोहेण नाशितम् । वृद्धमनुः,—

“यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्यादिप्रमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात् स दाप्योद्विगुणां श्रुतिम्”—इति ।

यज्ञवल्क्यः,—

“अराजदैवकाघातं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां श्रुतिम् ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

श्रुतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्याजकोऽपिच”—इति ।

अराजदैवकोघातो यस्य भाण्डस्य, तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं, तदा तन्मून्यानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थान-
लघ्नसमयएव यत्रस्याऽभ्युपगतं कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति,
तदाऽसौ द्विगुणां श्रुतिं दाप्यः । यस्तु श्रुत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे
स्वाप्नीकृतं कर्म त्यजति, असौ श्रुत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः
पथि प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति कर्म त्यजति, स श्रुतेश्चतुर्थं भागं
दाप्यः । अर्द्धपथे त्यजन् सर्वांश्रुतीदांपनीयः । यस्तु स्वामी श्रुत्यं
स्वयमेव कर्म त्याजयति पूर्वाङ्कदेशेषु, अभावपि पूर्वाङ्कसप्तमभागा-
दिकं दापनीयः । एतद्याध्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधा-
भावात् । यदा पुनर्याधितो व्याध्युपगमे तदितरदिवमान् परिगणय्य
पूरयति, तदा लभतएव सर्वां श्रुतिम् । तदाह मनुः,—

“दाप्तं स कुर्यात् सप्तः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि कालस्य तत्तमेतैव वेतनम्”—इति ।

त्याजकस्य स्वामिनश्चतुर्थभागादिदापनमविक्रीतभाण्डविषयम् ।

विक्रीते तु भाण्डे विशेषो वृद्धमनुनाऽभिहितः,—

“पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यन्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि^(१) देयं स्यात् मृतेरर्द्धं लभेत सः”—इति ।

आसेधेन प्रतिबद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्डविषये* चाह
कात्यायनः,—

“यथा च पथि तद्भाण्डमाधिष्ठेत ह्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो मृतिम्”—इति ।

भाटकस्त्रीकृतेन यानादिना भाण्डनेतरं प्रत्याह नारदः,—

“अनीय भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने^(२) ।

दाप्यो मृतेः चतुर्भागं सर्वमर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं मृतिहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारं शून्यमादाय देया-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, राजाद्यपहतभाण्डविषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, उपकार,—इति पाठः प्रतिभाति ।
एवं परत्र ।

(१) अगतस्यापि यावद् गन्तव्यमगतस्याप्येति अष्टोत्तरीया व्याख्या ।

(२) भाण्डवान् स्वामी । दानं शकटादि । वाहनसम्बादि ।

न्तरङ्गच्छति भाटकः* । उपकारशब्देन तदाधारोल्लङ्घ्यते । परभूमौ
गृहनिर्माणादिभाटकदातारमृत्याह नारदः,—

“परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोम^(१)ं दत्त्वा वशेत्तु य ।

स तद्गृह्णीत्वा निर्गच्छेत् दणकाष्ठानि चेष्टकाम्”—इति ।

तथा,—

“स्तोमाद्विना वधित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छस्तृणकाष्ठादि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव दणकाष्ठानि त्रिष्टकाविनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्”—इति ।

अनिश्चितं दणकाष्ठादिग्रहणापरिभाषायामित्यर्थः । परिभाषिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत्, निवेदयेदित्यर्थः । भाटकं दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृह्णीतमणिकादिपाचभेदनादावप्याह सएव,—

“स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

गृह्णीतुरावहेद्भग्नं नष्टं वाऽन्यत्र सप्रवात्”—इति ।

सप्रव परस्परमघर्षं । तेनान्यकेनां कार्त्स्न्येन वा भिन्नं पूर्ववत्कृत्वा भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने दियम् । सप्रवादस्य च भेदे तु भाटक-
गृह्णीतुरेव तदित्यर्थः । कृतकर्मणे भृत्याय वेतनादातारमृत्याह
‘गृह्णीति’,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स भूति न प्राप्नुयात्,—इति त्वधिकं भवितुं युक्तम् ।

† तेन लेशत,—इति का० ।

“कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्देतनं भृते ।

राजा दापयितव्यः स्यात् विनयं चानुरूपतः”—इति ।

निमग्नं भृत्यं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“त्यजेत्पथि सहायं यो भृत्यं रोगार्त्तमेव च ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं यामे अहमपालयन्”—इति ।

पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः,—

“शुक्लं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्* ।

अनिच्छन् शुक्लदाताऽपि शुक्लहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु सत्यन्तरम्,—

“व्याधिता संभ्रमा ध्यया राजाधर्मपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेत् अवाच्या वड्वा सृता”—इति ।

अत्यन्तावश्यके जातभङ्गमा सङ्गमपदेन उक्ता । तत्रैव व्याकुला
व्यया । वड्वा दासी । दासीग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उप-
भोक्तारं प्रत्याह नारदः,—

“अप्रयच्छन् तथा शुक्लमनुभूय पुमान् स्तियम् ।

अक्रमेण च सङ्गच्छेद्दातयेद्वा नखादिभिः ॥

अयोनी यः समाक्रमेद्द्वज्जभिर्वा विवासयेत्(१) ।

* तदा,—इति का० ।

† अड,—इति का० शा० ।

(१) अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । दातयेद्वा नखादिभिरित्य-
त्राप्येतदनुपह्वनीयम् । अयोनी मुखदौ, समाक्रमेत् ग्राम्यधर्मं
कुर्यात् । आत्मार्थं भाटयित्वा वज्जभिः पुरयैः सह विशेषेण वासये-
दिति वचनार्थः ।

शुक्लं लष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु”—इति ।
 पण्यस्त्रियास्त्रपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—
 “गृहीत्वा वेतनं वेग्ना लोभादन्यत्र गच्छति ।
 तां दमं दापयेद्भ्रूयादित्यस्यापि च भाटकम्”—इति ।
 अत्र निर्णयमाह नारदः,—
 “वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकाः तद्गृहोपिताः ।
 तत्समुत्पेषु कार्येषु निर्णयं संग्रहे विदुः”—इति ।
 इत्थं वेतनस्थानपाकर्माभिहितम् ।

अथेदानीमभ्युपेत्याशुश्रूयाख्यं विवादपद- मभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह,—

“अभ्युपेत्य तु शश्रूयां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
 अशश्रूयाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।
 आज्ञाकरणं शश्रूया । शश्रूयकस्य पञ्चप्रकारः । तथाच भएव,—
 “शश्रूयकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोमनीषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरः श्रेया दामास्त्रिपञ्चकाः ॥
 शिष्यान्तेवामिष्टतकाः चतुर्थस्वधिकर्महत् ।
 एते कर्मकराज्ञेया दामास्त गृहजादयः ॥
 मामान्यमस्त्रतन्त्रत्वं तेषामाङ्गमनीषिणः ।

जातकर्मकरस्तृती^(१) विज्ञेयो वृत्तितस्तथा ॥

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभकर्मकरे स्मृतम् ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्याऽवस्करगोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविष्णुत्रयहृणोज्जनम् ॥

दक्षतः स्वामिनश्चाङ्गैरूपस्थानमथान्ततः ।

अशुभकर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्”—इति ।

तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिष्यशिष्यार्थी । मूलेन
यः कर्म करोति, स मृतकः । अधिकर्मकृत्कर्मकुर्वतामधिष्ठाता ।

अशुचिस्थानं उच्छिष्टप्रक्षेपार्थङ्गर्त्तादिकम् । अवस्करः गृहसंमार्जित-
पांशादिनिचयत्यागस्थानम् । मृतकश्च विविधः । तदुक्तं तेनैव,—

“उत्तमः कार्यकर्त्ता च मध्यमस्तु कृषीबलः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो मृतः”—इति ।

दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्,—

“गृहजातस्तथा प्रीतो लब्धोदायादुपागतः ।

अत्राकालमृतस्तद्दाहितः स्वामिना च यः ॥

भोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रमज्याऽवसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड्वाऽऽद्यतः ।

विक्रता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

(१) जातएव य कर्मकर स जातकर्मकर । अत्रान्तरे तु जातिकर्मकर-
इति माठ । अत्रापि तथैवार्थः ।

गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूख्येन । लब्धः प्रति-
 गृहादिना । दायागतो रिक्त्याहाह्वेन प्राप्तः । अन्नाकालमृतः दुर्भिक्षे
 दासत्वाय योषितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधीनतां नीतः ।
 षण्णमोचित षण्णमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
 समरे विजित्य गृहीतः । पणविजितः दासत्वपणके द्युतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
 प्रव्रज्यातस्थितः । कृतः कृतकालः, एतावत्कालं त्वं मदास इत्युपगत-
 इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थं एव दासत्वमभ्युपगतः । वडवया
 गृहदास्या आहतः तस्मिन्नेन तामुदाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । यः
 आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यत्तु
 मनुनोक्तम्,—

“ध्वजाहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतद्विमौ ।

पैदको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोऽनयः”—इति ।

तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, न तु परिसङ्ख्यार्थम् । अत्र शिष्याणां
 कर्मज्ञतौ विशेषो नारदेनोक्तः,—

“आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शूश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैवच”—इति ।

विद्या चात्र चयी । तदुक्तं बृहस्पतिना,—

“विद्या चयी समाख्याता चरगजुःभामलक्षणा ।

तदर्थे गुरुशूश्रूषां प्रकुप्याच्च प्रचोदिताम्”—इति ।

अन्नेवासिनामपि कर्मज्ञतौ विशेषमेवैवोक्तः,—

“विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमरुष्यादिसंज्ञतिः ।

नृत्यादिकञ्च तन्नाशं* कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे”-इति ।

नारदोऽपि,—

“स्वं शिल्पमिच्छन्वाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वशेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम्”-इति ।

आचार्यस्यापि कर्तव्यमाह सएव,—

“आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवचैनमाचरेत्”-इति ।

अन्यकर्मकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः,—

“यस्तु न याहयेत् शिष्यं कर्माश्लान्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहस्रं पूर्वं तस्मात् शिष्यो निवर्त्तते”-इति ।

परिभाषितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्कालं वशेदित्याह

नारदः,—

“शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्”-इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कृतशिष्योऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः”-इति ।

दुष्टं प्रत्याह नारदः,—

“शिष्यन्तमदुष्टञ्च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।

बलादासयितव्यः स्यात् बधबन्धं च सोऽर्हति”-इति ।

* तत् शिक्षन्,—इति ग्रन्थान्तरदृक्. पाठः ।

वधोऽत्र ताडनादिः । परिभाषितकालसंपूर्त्तौ कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“मृहीतशिल्पः समये कृत्वाऽऽचार्य्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तिस्थानुमान्येन अन्तेवासी निवर्त्तते”—इति ।

मृतकानामपि मृतिहृतः कालहृतश्च विग्रेयो बृहस्पतिना
दर्शितः,—

“यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो बड़वाभृतः ।

कर्म्म तत्स्वामिनः कुर्यात् यथाऽऽन्नेन मृतो नरः ॥

बड्धार्थमृतः प्रोक्तस्तथा भागमृतोऽपरः ।

हीममथोत्तमत्वञ्च सर्वयामेव चोदितम् ॥

दिनमामार्द्धपण्णामचिमासाब्दमृतस्तथा ।

कर्म्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम्”—इति ।

अर्थमृतस्य बड्धार्त्वं समर्थान्पमहत्वाभ्यां द्रष्टव्यम् । ते चान्पल-
महत्वे प्राक्चनुमारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः,—

“भृशस्तु त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्तानुभाराभ्यां तेषां कर्म्मत्रया मृतिः”—इति ।

भागमृतस्य द्वैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“द्विप्रकारो भागमृतः हृषणो जीवितः स्मृतः ।

जातमप्याप्तया धीराश्रमते तु न मंगयः”—इति ।

अधिकर्म्महतस्तु स्वरूपमाह नारदः,—

“अर्थ्यधिहतो यः म्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

मोऽधिकर्म्महतोजेय. स च कौटुम्बिकः स्मृतः”—इति ।

एवं निरूपितेभ्यः शिष्यान्तेवासिभ्यः भृतकाधिकर्मकरेभ्यो*
दासानां भेदं दासग्रब्धव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः,—

“स्वतन्त्रस्यात्मनोदानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः”—इति ।

अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारत्वं, तथा
स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वम्,—इति भृगुराचार्य्योमन्यते,—इति ।
तेन चात्यन्तपारार्थ्यभासाद्य शुश्रूषकाः दासाः पारार्थ्यमात्रभासाद्य
शुश्रूषकाः कर्मकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वञ्च ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव
त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयम् । “दास्यं विप्रस्य न क्वचित्”—इति तेनैवोक्त-
त्वात् । तेष्वपि दास्यमानुलोम्येनैवेत्याह मएव,—

“वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजन्यवैश्वशूद्राणान्यजतां हि स्वतन्त्रताम्”—इति ।

प्रातिलोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।
तथाच नारदः,—

“वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता”—इति ।

दारवद्दासता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सर्वणं प्रति दासत्व-
प्रामाण्यमाह कात्यायनः,—

“असर्वणं तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्”—इति ।

यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते, तदाऽसौ नाशुभं कर्म
कुर्व्यादित्याह मएव,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्म कामतः ।

* भृतकाधिकर्मकरेभ्यश्च,—इति भवितुं युक्तम् ।

तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः”—इति ।

जनं हीनमपि कर्म कामन्तो वेतनपहणमन्तरेण खेच्छया पर-
हितार्थम् । अत्रियवैश्वविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“अत्रिययश्चैव वैश्वस्य ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितम् ।

विभृयादानग्रंथेन स्वानि कर्माणि कारयेत्”—इति ।

यस्तु द्विजातिं बलाद्दास्यं कर्म कारयति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“दास्यन्तु कारयेन्नोद्वाद्वाह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाजा दास्यः शतानि षट्”—इति ।

प्रभावस्य भावः प्रभावत्वं, तस्मादिति । शूद्रन्तु यथा कथमपि
दास्यं कारयेदित्याह सएव,—

“शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा”—इति ।

पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीतसन्धदायागतानां
चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते नान्यथेत्याह नारदः,—

“तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः दासत्वात् न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम्”—इति ।

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह
नारदः,—

“विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्मुच्यते”—इति ।

प्रमथ्याऽवसितस्यापि दास्यमोचो नास्तीत्याह सएव,—

“राज्ञएव हि दासः स्यात् प्रमथ्याऽवसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोचोऽस्ति न विशुद्धि कथञ्चन"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रवज्याऽवसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्”—इति ।

प्रवज्याऽवसितस्य दासत्व ब्राह्मणैतरविषयम् । ब्राह्मणस्तु निर्वास्य-
इत्याह कात्यायन,—

“प्रवज्याऽवसिताये तु त्रयोवर्णाद्विजातय ॥

निर्वास कारयेद्विप्र दासत्व चचिच विप्र”—इति ।

निर्वासनप्रकारमाह नारद,—

“पारिष्राज्य गृहीत्वा तु य स्वधर्मे न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्कयित्वा त राजा शीघ्र प्रवासयेत्”—इति ।

प्रवज्यावसितात्मविक्रेतव्यतिरिक्तानामन्नाकालभृतादीना दास्या-
पनयनप्रकारमाह मण्व,—

“अन्नाकाले भृतोदास्यान्मुच्यते गोद्वय ददत् ।

तद्भक्षित दुर्भिक्षे यत् न तु शूद्रोदकर्मणः* ॥

आहितोऽपि धन दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।

स्वपय्याप्तमृण दत्वा तदृणात्स विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्क्षेपणेनैव भक्तदासो विमुच्यते ।

नियहाद्बड्वायान्तु मुच्यते बड्वाऽऽहत ’—इति ।

स्वामिनः प्राणभरक्षणादपि गृहजातादय सर्वे दास्यान्मुच्यन्ते
इत्याह नारद,—

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । भक्षितश्चापि यत्नेन न तच्छुध्यति कर्मणा,—
इति यस्यान्तरपठपाठस्तु समीचीन ।

“यच्चैषां स्वामिन कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंग्रह्यात् ।

दामत्वात् विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च”—इति ।

दामाभाषानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते”—इति ।

चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यत । नारदोऽपि,—

“चोरापद्धतविक्रीता ये च दासीकृताबलात् ।

राजा मोचयितव्यास्ते दामलं तेषु नेच्यते”—इति ।

यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दामत्वमङ्गीकरोति,

असावपरेण विमर्जनीय इत्याह सएव,—

“तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तम्प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्”—इति ।

दामविमोचणतिकर्त्तव्यतामाह सएव,—

“स्वदाममिच्छेद्दयः कर्त्तुमदामस्त्रीतमानसः ।

स्वन्वादादाय तस्यासौ भिन्दात्कुम्भं महाभषा ॥

माक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूह्यन्यद्भिरवाकिरेत् ।

अदाम इति चोक्ता त्रिः प्राप्नुष्यन्त तथोत्सृजेत् ॥

ततः प्रभृति वक्रथ्यः स्वाम्यनुपहृषपालितः ।

भोज्याद्योऽप्य प्रतिपाद्यो भवत्यभिमतः सताम्”—इति ।

इत्यभ्युपेत्यागृश्रूपाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

* प्राङ्गुलं तमथोत्सृजेत्,—इति यत्रात्माः पुतः पाठः ।

अथ सम्विद्व्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य सचरणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्,—

“पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्म्म तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

समयस्थानपाकर्म्म अत्यतिक्रमः समयपरिपालनम् । तद्व्यतिक्रम-
माणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थमाह बृहस्पतिः,—

“वेदविद्याविदोविप्रान् श्रोत्रियांश्चाग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्यापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यान् वृत्तिमद्भूयास्वधर्मः पाल्यतामिति”—इति ।

ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमद्भूरिद्विरष्टादि-
सम्पन्नं कृत्वा स्वधर्मवर्णाश्रमश्रुतिसृष्टिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयता-
मिति तान् भूयात् । वृत्तिसम्पत्तिश्च बृहस्पतिना दर्शिता,—

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः ।

मुक्तमाथ्याश्च^(१) नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने”—इति ।

तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तेषां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

(१) अनाच्छेद्यकराः, न आच्छेद्यः आहर्त्तव्यः करोराजयाज्ञभागोयामां
तथाविधाः । गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । गृहभूमीदित्यर्थः ।
मुक्तमाथ्यास्त्यक्तराजदेयाः ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मांराजहृतश्च यः”—इति ।

श्रौतस्मार्त्तधर्मानुपमर्देन गोत्राचारेक्षण^१देवगृहपालनादिरूपो-
यो धर्मः समयान्निष्यन्नो भवेत्, सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा,
राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयं अस्मद्राति-
मण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः समयनिष्यन्नः, सोऽपि
रक्षणीयः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कर्त्तव्यविशेषोऽभिहितः ।
यामादिसर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह दृष्टव्यः,—

“यामश्रेणीगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तथैवच ॥

वाटचौरभये वाधा सर्वसाधारणी स्रता ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैकेन केनचित्”—इति ।

चकारेण पायण्डनैगमदीनां चोपसंग्रहः । ततश्च यामश्रेणीगण-
पायण्डनैगमादीनामुपद्रवकाले धर्मकार्यं च यां पारिभाषिकीं
समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्येषु दुःसाध्यं, सा
पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितेः कार्या । वाटचौरभयो भये
प्राप्ते तदा चोरोपशमनं सर्वैः समूह्य कर्त्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्यं तु
विशेषमेतन्नोक्तं,—

* गोपचारेण्य, —इति का० ।

“सभा प्रया देवगृहं तडागारामसंस्त्रातिः ।
 तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥
 कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंगतः ।
 यत्त्वेवं* लिखितं पत्रं धर्म्या सा समयक्रिया ॥
 पालनीया समस्तैस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।
 सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्”-इति ।

यजनक्रिया सोमयागादिकर्तव्यो दानम् । कुलायनं दुर्मिच्छा-
 दिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन्नागते सति यत्संविधानं विधेयं,
 तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्मिच्छाद्यपगमपर्यन्तं धारणम् ।
 अंगतः गृहचेचपुरुषादिप्रयुक्तसंगृहीतधनेनाश्रयकत्वेन वा स्थितेन
 कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिः पाल-
 नीया, किन्तु राज्ञाऽपीत्याह नारदः,—

“पापण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।

संरचेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा”-इति ।

पापण्डा वेदवाह्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो वा अतिरिक्ता वा सर्वे
 लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति । नैगमाः
 सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकल्पकमन्देशहरपुरुषतिरस्का-
 रिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । अथवा, नैगमा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यत्त्वेवं,—इति पाठ प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पीडितजनागमनम्,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशुपतादयः । व्रातगण-
शब्दयोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः,—

“नानायुधधराव्राताः समवेतास्तु कौर्त्तिताः ।

कुलानान्तु समूहस्तु गणः स परिकौर्त्तितः”—इति ।

पूगे व्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति
समयाः । गणे तु पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वाऽब्दे कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्यादि-
समयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यता न तद्विक्रय-
मित्यास्ते समयः । जनपदे तु कचिद्विक्रोतुर्हस्ते कश्चित् क्रैबहस्ते
शुक्लपहणमित्यादिकोऽस्थनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न
भ्रम्यति न च व्यतिवर्तते, तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु
गुरुपविषये विशेषमाह दृष्टस्यतिः,—

“कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्रामं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम्”—इति ।

मध्यस्थैः प्रतिभूमिः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोऽपि,—

“समूहानां तु यो धर्मः तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकार्याणि स्वधर्मेषु व्यवस्यिताः”—इति ।

समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान्विभक्ति दृष्टस्यतिः,—

“विद्वेषिणो व्यसनिनः ग्राहीनालमभीरवः ।

दृढा भुञ्जाय याम्नाय न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञाः दद्याः दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणस्य कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः”—इति ।

ते च कियन्ताः कर्त्तव्या इत्यपेक्षिते मएवाह,—

“द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“युक्तियुक्तञ्च यो हन्याद्यः कार्यानिवकाग्रदः ।

अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसम्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत् चैविशमेव वा ।

संविक्त्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात्”—इति ।

समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह सएव,—

“वाधाङ्कुर्युर्यदैकस्य सम्भूताद्वेषमंयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः शास्याश्चैवानुबन्धतः ॥

न यथा समयं जह्युः स्वमार्गं स्थापयेच्च तान्”—इति ।

यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति, तस्य दण्डमाह धाञ्ज-
वल्क्यः,—

“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लब्धयेत्तु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्”—इति ।

मर्माद्वाटकादीनां पुरान्निवासनमेव दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“अरन्नुदः सूषकश्च भेदकसाहसी तथा ।

श्रेणीपूगनृपदेष्टा क्षिप्रं निर्वास्यते तदा ॥

पुरश्रेणीगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिग्दमं परित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्स्वधर्मेण नियद्दानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राजाऽण्यनुमन्तव्यं निःसृष्टार्था हि ते स्मृताः”—इति ।

निःसृष्टार्थाः, अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादिमर्वसमूहेषु
यथा राजा वर्त्तितव्यं, तदाह नारदः,—

“यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यश्चैषां प्राप्नुयादर्धमनुमन्येत तत्तथा ॥

प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमत च यत् ।

दोषवत् करणं यत्तु स्यादनाम्नायकन्पितम् ॥

प्रसूतमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्”—इति ।

धर्माजटावत्त्वादि । कर्म प्राप्त*पर्युषितभिचाटनादि । उपस्था-
नविधिः समूहकार्यार्थं पटहादिध्वनिमाकर्ष्य मण्डपादौ मेलनम् ।
वृक्ष्युपादानं^(१) जीवनार्थं तापमवेषपरिग्रहः । राज्ञः प्रतिकूलमाधि-
कारिगृह्णकटकं चैवर्णिकविवादे धर्मविवेचनम् । तस्य च प्रतिकूल-
नमुक्त सत्यन्तरेण,—

“यस्य राज्ञस्तु कुरुते गृह्णे धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रणश्यते राष्ट्रं यत्नं कोपञ्च नश्यति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः. सम्बन्धः । गम तु, प्रातः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) इयञ्च, यश्चैषां प्राप्नुयादर्धमिच्छस्य व्याख्या । एतद्व्याख्यादर्शनेन, यश्चैषां
प्राप्नुयादर्धमिच्छञ्च, यश्चैषां वृक्ष्युपादानम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।
विवादेवञ्चाहरे तथैव पाठोऽस्तोवर्त्तते । परमाहर्षंशुभकेषु दर्शनात्
यश्चैषां प्राप्नुयादर्धमिच्छस्यमेव पाठो मूले रक्षितः । शा० का० इत्य-
न्वयेन, मण्डपादान,—इति पाठो वर्त्तते ।

प्रकृत्यवमतं स्वभावतएव यदननुज्ञातं; पापण्ड्यादिषु ताम्बूल-
भक्षणं, परस्पररोपतापः, राजपुरुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादि ।
दोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेद्यात्वादिकं पापण्ड्या-
दिभिः प्रकल्पितम् । संविक्ष्णने दण्डमाह मनुः,—

“यो ग्रामदेशसंधानां कृत्वा मत्येन संविदम् ।

विमंवेन्नरोलोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

निष्कृत्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णकं निष्कं* शतमानञ्च राजतम्^(१) ॥

एवं दण्डविधिद्रुव्यात् धार्मिकः वृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्”—इति ।

मत्येन श्रपयेन । एतेषां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानरूपाणां
जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । समूहपूजार्थं राजा
समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न ददाति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

सदा सम्मानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

* चतुःसुवर्णान् यद् निष्कान्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

(१) अथ च, “साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाङ्गमंगौषियः”—इत्यादि-
निष्कानां व्यवच्छेदार्थं चतुःसुवर्णकमिति निष्कविशेषणमुपात्तम् ।
शतमानं राजतं रत्तिकानां विंशत्यधिकं शतत्रयमिति चण्डेश्वरेण
थाख्यातम् ।

समूहकार्यप्रहितो यत्नमेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दायो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्—इति ।

विभज्य ग्रहणमण्डूद्वयविषयम् । यतस्तत्पक्षविषये स एवाह,—

“घाण्सासिकं वत्सरं वा विभक्त्यं यथाऽंगतः ।

देयं बधिर* वृद्धान्भस्त्रीवालातुररोगिषु ॥

सान्त्वानिकादिषु तथा धर्मेषु सनातनः”—इति ।

राज्ञः प्रसादलब्धवदृणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव,—

“यत्तैः प्राप्तं रचितं वा गणार्थं वा ष्टणं कृतम् ।

राज्ञः प्रसादलब्धञ्च सर्वेषां तत्समाहितम्”—इति ।

एतदभचितविषयम् । भचिते तु कात्यायन आह,—

“गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कालेण भचितं भवेत् ।

आत्मायं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्”—इति ।

ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायचोभादिना
सतो वद्विभृताः, तान् प्रत्याह स एव,—

“गणिनां त्रिन्विंशतीनां गताः स्युर्ये तु मध्यताम् ।

प्राहृतस्थाधर्मण्यः समांगः सर्वे एव ते ॥

* देयं वा निस, —इति का० ।

† सर्वेषां तत्समाहितम्,—इति का० । सर्वेषामेव तत्समम्,—इति
यन्त्यान्तरहता पाठः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राहृतस्य धर्मण्यः,—इति यन्त्यान्तरहता
पाठः शशीधोतः ।

तथैव भोजनैर्भावं* दानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभागभाक्”-इति ।

संविद्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं भारद्देनोक्तम्,—

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न वड्ढ मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते”-इति ।

क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता क्रयात् प्रागेव सम्यक् परीचेत ।

तथाच सएव,—

“क्रेता पण्यं परीचेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीचाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”-इति ।

परीचाऽभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि गृहीतुरेव भवति, न विक्रेतुः । तथाच दृश्यतिः,—

“परीक्षितं वड्ढमतं गृहीत्वा न पुनस्त्वजेत्”-इति ।

तत्कालपरिचितस्य पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः । तत्त्वद्यः† परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथाच व्यासः,—

“चर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च ।

* भोज्यवैभाव्य,—इति का० ।

† प्रगतस्त्वंशभागिति,—इति का० । प्रगतस्त्वंशभाङ् न तु,—इति यस्यान्तरोयः पाठस्तु समीचीन ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्वेषां सद्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वस्तुह्यहिरण्यानां मद्यएव परीक्षणम्”—इति ।

क्रीतानां पण्यानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह सएव,—

“अहाद्दोह्यं परीचेत पञ्चाहादाह्यमेव तु ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहात्सर्वबीजानामेकाहासोऽहवामसाम् ॥

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मुख्यमवाप्नुयात्”—इति ।

यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह कात्यायनः,—

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चादिभावितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु”—इति ।

अविज्ञातं परीक्षया तत्त्वतोऽपरिज्ञानं यस्य द्रव्यस्य ; तत् यावत्-
परीक्षाकाल उक्तः, तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालाति-
क्रमे दुष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पण्यानां
देशकालवशादुपचयापचयौ प्रथमतो ज्ञातव्यावित्याह नारदः,—

“अयं वृद्धिं च जानीयात् पण्यानामागमं तथा”—इति ।

अथादिपण्यानामस्मिन् काले अस्मिन्देशे च वृद्धिर्भवित्यतीति
जानीयात्, तथा आगमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादकजन्मभूम्या-
दिकश्च जानीयादित्यर्थः । एवं सम्यक् परीक्ष्य गुणदोषदर्शनादि-
कारणमन्तरेण नानुग्रयः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“अयं वृद्धिश्च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुग्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्”—इति ।

परौचितपण्यानां क्रयकालोत्तरकालम्* । क्रयकालपरिज्ञाने पुनः क्रेतुर्विक्रेतुरनुग्रयो न भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पण्य-
दोषतद्दृष्टिचयकारणचितयाभावेऽनुग्रयकालाभ्यन्तरे यद्यनुग्रयं
करोति, तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुग्रयकारणसद्भावे-
ऽप्यनुग्रयकालातिक्रमेण योऽनुग्रयं करोति, सोऽप्येवं दण्डनीयः ।
एतच्चोपभोगविनश्यरवस्तुविषयम् । उपभोगेनाविनश्यरवस्तुविषये प्रत्य-
र्पणे दृष्टिमाह नारदः,—

“क्रीत्वा मूख्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयीः ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाविवक्षितम्”इति ।

द्वितीयादिदिवमप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः,—*

“द्वितीयेऽङ्गि ददत्क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेवच”—इति ।

परतोऽनुग्रयः न कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्,—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहातुग्रयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दंशाहान्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददौत वा”—इति ।

* व्यञ्ज, इति श्रेयः,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रेतुरिव विक्रेतुः,—इति पाठ-
प्रतिमाति ।

‡ दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्,—इति का० ।

§ तस्मिन्नेवाङ्गि दद्यात्तम्,—इति, तस्मिन्नेवाङ्गिदत्तम्,—इति च
सस्यान्तरदृष्टौ पाठौ ।

तदुपभोगेनाविनेश्वरगृह्णेचक्रयानुश्रयादिविषयम् । तत्रैव द-
शाहादेरुक्तत्वात् । तथाच कात्यायनः,—

“भूसेर्दशाहे विक्रेतुरायः तत्क्रेतुरेव च* ।

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम्”—इति ।

वासोविषयेऽपि नारदः,—

“परिभुक्तन्तु यदासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ॥

इति क्रीतानुश्रयः ।

• अथ विक्रीयासम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“विक्रीय पण्यं मूल्हेन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानन्तत् विवादपदमुच्यते”—इति ।

पण्यद्वेविध्यमुक्तं तेनैव,—

“लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्यावरं जङ्गमन्तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधेः दानादानविधिक्रमः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः त्रिया”—इति ।

गणिमं सङ्घेयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुलया धायं हेमचन्द-
नादि । मेयं व्रीक्षादि । क्रियया वाहनदोहनादिक्रियोपलक्षितमद्य-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

सहिष्यादि । रूपतः पण्यांगनादि । त्रिया पद्मरागादि । तदेतत् पद्-
प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन्सोदयन्दाय इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाण्योऽसौ दिग्ग्लामं वा दिगागते”—इति ।

गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवर्षिजे
क्रेत्रे न समर्पयति; तच्च पण्यं परिक्रयकाले बद्धमूल्यं सत्कालान्तरे
स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दाप-
नीयः । यदा मूल्यह्रासहतः पण्यसोदयो नास्ति; किन्तु क्रयकाले
यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव, तदा तत्पण्य-
मादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य योलाभस्तेनोदयेन सहितं दाप-
नीयः । यथाऽऽह नारदः,—

“अर्घञ्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थानिनामेप नियमोदिग्ग्लामं दिग्विचारिणाम्”—इति ।

यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्त्रगृहा-
दिके य उपभोगः तदाच्छादनसुखनिवासदिहृषो विक्रेतुः, तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाऽऽह नारदः,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।

स्यावरस्य चयं दाण्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्”—इति ।

क्षयशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं, तथापि
तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यः ।
यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय
देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप-

नीय । विष्णुमु विक्रेतुर्दण्डमप्याह । “गृहीतमूल्यं य पण्यं क्रेतुर्नैव
दद्यात्तस्यासौ मोक्षाय दाप्यो राज्ञा चापि पण्यगतं दण्ड्य” —इति ।
यमु विक्रीयानुग्रयवशाद्भार्षयति, यश्च क्रीत्वाऽनुग्रयवशात् गृह्णाति,
त प्रत्याह कात्यायनः,—

“क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद् यो न दद्याद्दूषितम् ।

अ मूल्याद्दशभागन्तु दत्त्वा खन्द्रव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थे कृष्णकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एव धर्मो दशाहान्तु परतोऽनुग्रयो न तु” —इति ।

अदूषित, जलादिनेति शेष । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहना-
दिनेति शेष । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिकालोऽर्थक्रिया
काल । तस्मिन् प्राप्ते सति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभाग
प्रदापयेत्^(१) । किन्तु तमदत्तैव खन्द्रव्यमाप्नुयात् । एष धर्मो
दशाहान्तु प्राप्तेदित्य । तत परमनुग्रयो न कर्त्तव्य । विक्रिया-
सम्प्रयच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतपात्रे स्थितं तस्य यदि दैवादिना
नाशं स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः —

‘दैवराजोपघातेन पण्यदोषउपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छत” —इति ।

याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादव-
गम्यते । नारदोऽपि,—

(१) एतद्वाक्यान्दर्शनात्, अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृती नैव प्रदापयेत्,—
इति वचनपाठ प्रतिभाति । परमादर्शपुस्तकेषु दृष्टएव पाठः
मूले निवेशित । मम तु, अग्रहणे अदाने वा कृते,—इत्येव पाठ
प्रतिभाति ।

“उपहन्येत वा पण्यं दक्षेतापह्नियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः”—इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः, तथा दीयमानपण्य-
मगृह्यतः क्रेतुरपीत्याह सएव,—

“दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयौ ।

सएवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विक्रीतमपि विक्रयं पूर्वं क्रोतयंगृह्णाति* ।

हानियेत् क्रोतदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्”—इति ।

यस्य विशेषं यण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते, यश्चान्यहस्ते
विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति, तयोः समानदण्ड इत्याह,—

“निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय तथाऽन्ये तत् प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च”—इति ।

एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम् ।

“ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा”—इति

वृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु क्रेतुः अपरावर्त्तनमेव ।

अतएव एवंविधनियमोदत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पूर्वक्रोतयंगृह्णाति,—इति मन्यान्तरदृष्ट-
पाठस्तु समीचीनः ।

पण्डे क्रोडविक्रेत्रोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । तथाच
नारदः,—

“दत्तमूच्यस्य पण्डस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः”—इति ।

यत्र पुनर्वाङ्मात्रेण क्रयोमा भूदिति विक्रेदक्षस्ते क्रेत्रा यत्कि-
ञ्चिद्द्रव्यं दत्तम्, तत्र क्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः,—

“सत्यंकारञ्च^(१) यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते ।

पण्डसेव निस्पृष्टन्तद्दीयमानमगृह्यतः”—इति ।

अत्र पण्डद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव
विषये विक्रेदोषवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

क्रीत्वाऽनुगयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्डानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः,—

“नान्यदन्धेन मंसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न भावद्यस्य न न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्,—इति ।

इति क्रयविक्रयानुगयास्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता,—

“पशुषु स्वामिनाश्चैव पामानास्त यतिक्रमे ।

(१) दत्तप्रेषु क्रयमिदं दत्तपरिष्ठापये विक्रेत्रेण सममितं, तत्पश्चरारपरार्थ-
इति चट्टेश्वरीया व्याख्या ।

विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्वृक्षतन्त्रतः”-इति ।

विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामिपालयोः कर्त्तव्यमाह नारदः,-

“उपानयेद्गाः गोपालः पुनः प्रत्यर्पयेत्तथा”-इति ।

थावन्तः प्रातः समर्पितास्तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः,-

“गवां श्रताद् वत्सतरौ धेनुः स्याद्विश्रताद् भृतिः ।

प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि”-इति ।

प्रतिसंवत्सरं वत्सतरौ द्विहायनी गौः भृतिः भृतके कल्पनीया, द्विश्रते तु सवत्सा गौः, अष्टमे दिवसे दोहस्य भृतित्वेन कल्पनीय-इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

“तथा धेनुभृतः क्षीरं क्षभेतैवाष्टमेऽखिलम्”-इति

दृहस्पतिस्मरणात् । इयञ्च भृतिकल्पना परिभाषितभृतिवि-
शेषाभावविषये । परिभाषिते तु भृतिविशेषे सएव देयः । मनुस्तु
प्रकारान्तरेण भृतिमाह,-

“गवां क्षीरभृतोयस्तु स दुग्धाद्भृतोवरान् ।

गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात्पालोऽभृते भृतिः”-इति ।

दशतो दशदोग्धृणां मध्ये वरामुत्प्लष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीरं क्षीर-
भृतो गृहीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमूल्यतो भृतिः कल्पनीया ।
यद्यसौ ब्रह्मान्तरेण भृतः, न तद्वेश भृतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परि-
कल्पितं वेतनं गृहीत्वा पशून् पालयन् भृत्यः स्वदोषेण पशून् मार-
येत् विनाशयति वा, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,-

“प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः”—इति ।

प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्पष्टी-
कृतः,—

“नष्टं विनष्टं कृमिणा दंशितं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु”—इति ।

प्रमद्य चोरैरपहतो न दाप्यः । तथाच सएव,—

“विग्निय तु हतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देगे च काले च स्वामिनः स्वस्य ग्रंसति”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पालघहे घामघाते तथा राष्ट्रस्य विप्लवे ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्वान्न पालेष्वत्र किल्बिषम्”—इति ।

एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे तु भवत्येव
किल्बिषी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्,—

“कृमिचौरव्याघ्रभयात् दूरीश्वभाञ्च पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तिः क्रोगीत् स्वामिने तु निवेदयेत्”—इति ।

व्यायच्छेत्, प्रयतेतेत्यर्थः । यः प्रमृतायं न यतते, तं प्रत्याह
सएव,—

“श्रव्यायच्छन्नविक्रोगन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

• दातुमर्हति गोपस्तान् विनयश्चैव राजनि”—इति ।

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

श्रद्धुंचर्योद्ग्रहणाः स्वामिने द्रव्यमेवच”—इति ।

अर्द्धत्रयोदशपणाः षाड्विंशत्तुल्यकार्षापणाः । पालदोषमाह मनुः,—

“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृकोहन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत्”—इति ।

अनायति, उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां, अजा-
विकजातीयाम् । एतत्सुगमस्यलस्यविषयम् । दुर्गमस्यलविषये तु न
दोष इत्याह षण्णव,—

“तासां चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मियोवने ।

यामुपेत्य वृकोहन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी”—इति ।

अवरुद्धानां, पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । दैवमृतानां पुनः
कर्णादिकं दर्शनैयम् । तथाच मनुः,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्यस्त्रिस्त्रायुरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

स्यत्यन्तरमपि,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च शृङ्गस्त्रायुरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

गोप्रचारभूमिमाह धाञ्जवल्क्यः,—

“यामेच्छ्या गोप्रचारी भूमौ राजेच्छ्याऽपि च”—इति ।

यामेच्छ्या यामान्पलमहत्त्वपेक्षया यदृच्छ्या वा गवां तृणादि-
भक्षणार्थं कियानपि भूभागः क्षतः परिकल्पनीयः । गवां प्रचार-
स्थानासनसौकर्यार्थं यामक्षेत्रयोरन्तरमाह षण्णव,—

“धनुःशतं परीणाहौ यामक्षेत्रान्तरमभवेत् ।

द्वे शतं खर्वटे शस्यं नगरस्य चतुःशतम्”—इति ।

ग्रामचेचयोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदेवंविधिना ग्रस्यं
कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकष्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे ग्रस्यं,
नगरस्य च वज्रजनमङ्गीर्णस्य चतुःशतपरिमिते अन्तरे ग्रस्यं
कार्यमिति । तत्र पशुनिवारणाय वृत्तिरपि कल्पनीयेत्याह
कात्यायनः,—

“अजातेष्वेव ग्रस्येषु कुर्घ्यांदावरणं सदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लभ्यस्वादुरसा मृगाः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पथि चेन्ने वृत्तिः कार्या यामुष्टो नावलोकयेत् ।

न लब्धयेत् पशुनांश्चो न भिन्द्यात् यां च सूकरः”—इति ।

एवं च पशुनिवारणे वृत्तेऽपि तामतिक्रम्य ग्रस्यादिविनाग्रे सति
मनुराह,—

“पथि चेन्ने परिवृत्ते ग्रामान्तीयेऽथवा मुनः ।

स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्”—इति ।

पथि चेन्ने परिवृत्ते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रस्यघाते स पालः
पशुकार्यं पणशतदण्डार्हः । एवं, ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्तिनि
चेन्ने परिवृत्ते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रस्यघाते स पालः शतपण-
दण्डार्हः । तदनेन, अपरिवृत्ते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु
माचात् दण्डं निषेधति,—

“तत्रापारिवृत्तं धान्यं प्रहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणम्”—इति ।

एतददौर्घकालप्रचारविषयम् । दौर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति ।

अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः । “पथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽल्पकालम्”—इति । दण्डपरिमाणन्तु पशुविशेषेण दर्शितं याज्ञवल्क्येन,—

“भाषानष्टौ तु महिषी ग्रस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वापविष्टानां यथोक्तद्विगुणोदमः ।

सममेषां विवीतेऽपि खरोद्गं महिषीसमम्”—इति ।

परग्रस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहिय्यष्टौ भाषान् दण्डनीयः । चतुरोभाषान् गोस्वामी । मेघस्वामी द्वौ द्वौ माषौ । एषामेव पशूनां ग्रस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः । तथा,

“तथाऽजाविकवत्सानां पादोदण्डः प्रकीर्तितः”—इति

स्यत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषश्चात्र ताधिकपणस्य विंशतितमो भागः,

“माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः”—इति

नारदस्मरणात् । भक्षयित्वापविष्टसवत्सविषये यथोक्ताश्चतुर्गुणोदण्डः । तदुक्तं स्यत्यन्तरे,—

“वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः”—इति ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्,—

“माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः”—इति ।

तन्मुहूर्त्तमात्रभक्षणविषयम् । अतएवाह तुः शङ्खलिखितौ ।

“रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च मासान् रात्रिमुद्धर्त्ते मायं दण्डं यासे”-इति ।
 आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः,-

“जराग्रह* गृहीतौ वा वज्राग्रनिहतौऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हृतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्”-इति ।

अनातुरेष्वपि केषुचित् पशुषु दण्डाभावमाह मणव,-

“गौः प्रसूता दग्धाहन्त महोचो वाऽपि कुञ्जराः ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्”-इति ।

मनुरपि,-

“अनिर्दग्धां गां सूतां वृषान् देवपशून् तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत्”-इति ।

वृषामहोचाः । अथवा, वृषोत्सर्गविधानेनीत्सृष्टाः । याज्ञ-
 वल्क्योऽपि,-

“महोचोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालोयेषां च ते मोच्या देवराजपरिभ्रुताः”-इति ।

आदिग्रन्थेन मृतवत्सादयो गृह्यन्ते । अतएवोमना,-

“अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती क्षमा ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिमारिणी ॥

अदण्ड्या चोत्सवे गावः आद्रुकाले तथैव च”-इति ।

* याह,—इति शा० ।

† वृक्षादापतितो,—इति का० ।

परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः, अपि तु शस्यमपि दापनीयः । तथाच बृहस्पतिः,—

“शस्त्रान्निवारयेत् गास्तु चीर्णं दोषद्वयं भवेत् ।

स्वामी शतदमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

शदश्च सदमं चीर्णं समूले कार्पभचिते”—इति ।

अतएव नारदः,—

“समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।

बधेन गोपोमुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्”—इति । .

तत्स्वामी शस्यस्वामी । शदश्च सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः ।

तथाच सएव,—

“गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यवत्तत्र कल्पितम्”—इति ।

यस्तुशनसा शदस्याचननिश्रेयोऽथात् छत’,—

“गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति चिदिवोकसः”—इति ।

स यामादिसमीपस्थानाहतचेत्रविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत्सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा शामसीमा गृहसीमा
चेत्रसीमा च,—इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणः । तदुक्तं नारदेन,—

“ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्यता"—इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी
निखाततुषाङ्गारादिमती । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परविषया-
पत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातचिह्नाद्यभावे राजेच्छया
निर्मिता । तथाच व्यासः,—

“ग्रामयोर्भयोः सौमि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

स्रच्छन्दगा वङ्गजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।

प्रत्यक् प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुञ्जैरायतनैस्तथा ।

सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते"—इति ।

वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः,—

“सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यकिंसुकान् ।

शाल्मलीशालवृक्षांश्च चीरिणश्चैव पादपान्"—इति ।

प्रत्यक् प्रवाहिनीत्यनेन वाप्यादीनि प्रकाशचिह्नाऽन्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि,—

“वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

स्यलनिघ्नदीस्रोतःशरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा"—इति ।

तुषाङ्गारकपालैरिति करीयादीनां गुप्तलिङ्गानामप्युपलक्षणम् ।
तानि च तेनैव दर्शितानि,—

“करीयास्यितुषाङ्गारशर्कराऽसकपालिका ।

सिकतेष्टकगोवालकार्पासास्त्रीनि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्”—इति ।

तानि च सीमालिङ्गानि स्रविरेर्वालानां दर्शनीयानि । तथा च
दृहस्यतिः,—

“ततः पौगण्डवालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।

वाङ्मूके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव च ॥

एवं परम्पराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते”—इति ।

एवं निष्कृषितैर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयं कुर्यादित्याह मतुः,—

“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

यदि संग्रयएव स्यात्लिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णये ।

साध्यभावे तु चत्वारो यामाः सीमान्तवासिनः ॥

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ”—इति ।

प्रथमं तावदर्थिप्रत्यर्थिलिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः । अथात्राय-
विद्यासस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमाविषयकादा साक्षिप्रत्ययात्
निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा सामन्तैर्विनिर्णयः इत्यर्थः ।
“तेषामभावे सामन्ताः”—इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः साम-
न्ता इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“संसक्तकास्तु सामन्तास्तसंसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंमक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः”—इति ।

• विप्रतिपन्नसीमकस्य चेवस्य चतसृषु दिक्षु सन्निहितशामादि-
भोक्तारः संमक्ताः । एतएव सामन्तशब्दाभिधेयाः । यदा पुनरदृष्ट-

संसक्तका न सन्ति, तदा संसक्तसंसक्ततत्संसक्तैः निर्णयः कार्यः । तदाह
सएव,—

“स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संग्रहः ॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
कर्त्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥
तेषामभावे सामन्तामौलवृद्धोद्धृतादयः ।
स्यावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा”—इति ।

वृद्धादिलक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“निवृत्तमानं चैर्दृष्टं तत्कार्यं सुगुणान्वितैः ।
वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ये तत्र पूर्वसामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः ।
तन्मूलत्वान्तु ते मौलाः षडपिभिः परिकीर्त्तिताः ।
उपश्रवणसन्धोगभयस्थानोपचिह्निताः ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः सूताः”—इति ॥

साविप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे मनुराह,—

“सामन्तानामभावे तु मौलानां शीमसाविणाम् ।
इमानयतुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥
व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्मूलखानकान् ।
व्यालपाहानुञ्ज्वृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्”—इति ।

अन्यायेति षकारेण शीमाकर्षका उपलक्ष्यन्ते । तथाच याज्ञ-
तम्यः,—

“सौमोविवादे चेन्नस्य सामन्ताः स्वविरादयः ।

गोपाः सौमारूपपाणाश्च सर्वे च वनगोचराः ।

नयेयुरेते सौमानं स्वलाङ्गारतुपद्रुमैः ॥

सेतुवल्मीकनिम्बास्त्रिपैत्याद्यैरुपलक्षिताम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ग्रामसौमासु च वहिर्ये च स्युः कृषिजीविनः ।

गोपाः शास्त्रुनिकथ्याधा ये चान्ये वनगोचराः”—इति ।

ते च शपथैः शापिताएव निर्णयं ब्रूयुः । तथाच दृश्यति,—

“शापिताः शपथैः स्त्रैः स्त्रैर्ब्रूयुः सौमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तद्व्यमाणमिति स्थितिः”—इति ।

स्त्रैः स्त्रैरिति,

“सत्येन शापयेदिप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः”—

इत्यादि लोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः । मनुरपि,—

“ग्रामेयककुलानां तु समक्षं सौमसाक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सौमस्त्रिङ्गानि तथैवच विवादिनोः ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सौमामन्ध्रिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्षणं ग्रामयोर्द्वयोः”—इति ।

सौमसाक्षिणां तु लक्षणमाह दृश्यति,—

“आगमश्च प्रमाणश्च भोगं कामश्च नाम च ।

भूभागलक्षणश्चैव ये विदुस्तोऽत्र साक्षिणः”—इति ।

यदा पुनश्चिङ्गानि न मन्ति, विद्यमानानि वा लिङ्गानिङ्गतया*

सन्दिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

* लिङ्गतया,—इति का० ।

“सामन्ता वा समग्रामाद्यत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः चितिधारिणः”—इति ।

रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधरा धर्मारोपितचित्तिखण्डाः* सीमां प्रदर्श-
येयुः । स्त्रैः स्त्रैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । तथाच मतुः,—

“शिरोभिस्ते गृह्णीतौर्वी स्रग्विणो रक्तवाससः ।

सुद्वेतैः शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्”—इति ।

नयेयुरिति वज्रवचनमपि अविबक्षितम् । एकस्यापि सीमा-
प्रदर्शकस्य दृढस्थतिना दर्शितत्वात्,—

“शाब्दचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।

रक्तमाख्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः”—इति ।

यत्तु नारदेनोक्तम्,—

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

महत्त्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा वज्रपु म्थिता”—इति ।

तदुभयानुमतधर्मविद्वानिरिक्तविषयम् । स्थलादिचिह्नाभावे-
ऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः,—

“निघ्नगाऽपहतोऽमृष्टनष्टचित्तासु भूमिषु ।

तत्रदेगानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्”—इति ।

प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मार्त्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा नि-
श्चिन्युरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्गमण-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मूर्द्धारोपितचित्तिखण्डा—इति तु मवितु
दुक्तम् ।

† साक्षिसामन्तादिना सीमाज्ञानोपाये विषयमाह,—इति शा० ।

‡ निघ्नगापहतोऽमृष्टचित्तैर्विगतभूमिषु,—इति शा० ।

दिनादारभ्य यावत् त्रिपलं यदि राजदैविकव्यसनं नोत्पद्यते, तदा तदप्रदर्शनात् सीमानिर्णयः । तथाच कात्यायनः,—

“सीमाचङ्गमणे कोशे पादस्पर्शे तथैवच ।

त्रिपलपञ्चसप्ताहं देवराजकमिष्यते”—इति ।

यस्त्वत्र निषेधः सत्यन्तरेऽभिहितः,—

“वाक्पाख्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत्”—इति ।

स उक्तलक्षणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथन्तर्ह्यत्र निर्णय-
इत्यपेक्षिते नारदः,—

“यदा तु न सृर्जातारः सीमायाश्चापि लक्षणम् ।

तदा राजा इयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम्”—इति ।

इष्टतः, इच्छातः । याञ्जवस्त्रयोऽपि,—

“अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमः प्रवर्त्तिता”—इति ।

ज्ञातृणां सामन्तादीनां चिह्नानां वृत्तादीनामभावे राजैव सीमः
प्रवर्त्तयिता । ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं
प्रविभज्य उभयोर्यामयोः समर्थं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
यदा तस्याभूमेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य
सकला भूः समर्पणीया । तथाच मनुः,—

“सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिभेकेषां उपकारादिति स्थितिः”—इति ।

अविषद्यायां, ज्ञातृज्ञापकशून्यायामित्यर्थः । छणादिनिर्णयवत्
सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव कार्यः, किन्तु प्रकाशितेषु
सेलादिषु । तदाह संप्रव,—

“सौमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासे नयेत्सौमां सप्रकाशेषु सेतुषु”—इति ।

ग्रामग्रहणं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“सौमान्तवासि* सामन्तैः कुर्यात् चेत्वादिनिर्णयम् ।

ग्रामसौमादिषु तथा तदन्नगरदेशयोः”—इति ।

यदा रागलोभादिवभात् सौमासाक्षिणीनिर्णयं न कुर्युः, तदा
दण्डनीया इत्याह सएव,—

“बहूनान्तु गृहीतानां न सौमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयादा लोभादा दाप्यास्त्रत्तमसाहसम्”—इति ।

एतत् ज्ञानविषयम् । अज्ञानविषये तु नारदः,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सौमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्याः राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तात्परतो ये स्युस्तत्संज्ञा मृपोदिते ।

संज्ञकसंज्ञकान्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दत्त्वा पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः”—इति ।

साक्षिणां मिथोवैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः,—

“कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्त्रत्तमसाहसम्”—इति ।

सौमाचङ्गमणकर्तृणामपि दण्डमाह सएव,—

“यद्योक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते मत्यासाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु दिशतं दमम्”—इति ।

अज्ञानादनृतवचने साक्षादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्त्तयितव्यः । तथाच कात्यायनः,—

“अज्ञानोक्तान्* दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।
त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान् तस्मान्मौलादिभिः सह ।
समीच्यां कारयेत्सीमानेवं धर्मविदो विदुः”—इति ।

नद्युत्सृष्टचेचविषये निर्णयमाह दृष्टस्यतिः,—

“अन्यप्रामात्समाहृत्या दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।
महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥
नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
अन्यथा न भवेद्गामो नराणां राजदैवकः ॥
द्योदधौ जीवनञ्च देवराजवशान्मृणाम् ।
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥
गामद्योद्भवयोश्च मर्यादा कल्पिता नदी ।
कुर्वते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्मृणाम् ॥
एकत्र कूलपातन्तु भ्रूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।
नदीतीरे प्रकुर्वते तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

एतद्व्युत्पत्तेश्चतोरविषयम् । उक्तग्रन्थविषये तु मण्वाह,—

“चेचग्रन्थं समुत्तङ्ग ॥ भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।

* अज्ञानोक्तौ,—इति का० ।

† स तैश्च,—इति शा० ।

‡ समाहृत्य,—इति शा० ।

§ एतदनुत्तम्,—इति शा० । एवं परत्र ।

॥ समुत्सृज्य,—इति शा० ।

नदीस्रोत प्रवाहेण* पूर्वस्वामी लभेच्च ताम्”—इति ।

ता सग्नस्या भूमि पूर्वस्वामी यावदुप्तग्नस्यफलप्राप्तिस्तावत्समेते-
त्यर्थः । फलप्राप्तेरुद्धं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये
कचिदपवादमाह सएव,—

“या राज्ञा क्रोधलोभेन क्लन्यायेन वा हता ।

अदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतच्च स्वल्पहेतुप्रमाणवत्चेन्नविषयम् । प्रमाणाभावे तु सए-
वाह,—

“प्रमाणाहता भूमि भुञ्जतोयस्य या हता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य ता न विचालयेत्”—इति ।

गृह्यादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शित,—

“निवेशकालादारभ्य गृहवार्थापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्त तस्य तन्न विचालयेत् ॥

अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुल्यादि वेद्येत्”—इति ।

अवस्करादिभिश्चतुष्पथादिक न रोधयेदित्याह नारद,—

“अवस्करस्त्रलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्न रोधयेत्”—इति ।

गृहस्पति,—

“यान्यायान्ति जना येन पशवस्थानिवारिता ।

तदुच्यते सघरण न रोद्धयन्तु केनचित्”—इति ।

* प्रवाहे च,—इति का० शा० ।

† गृहवार्थापणादिकम्,—इति शा० ।

यस्य संसरेण शत्रुादिकं करोति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यस्यच संसरे शत्रुं वृत्तारोपणमेववा ।

कामात्पुरीषकुर्व्याच्चेत्तस्य दण्डस्तु मायकः”—इति ।

राजमार्गं तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मतुः,—

“समुत्सृजेद्राजमार्गं यस्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्यापणौ दद्यात् अमेधञ्चाशु शोधयेत् ।

आपङ्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बालएवच ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधमिति स्थितिः”—इति ।

अमेधादिना तडागादिषु दीर्घं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः,—

“तडागोद्यानतीर्थाणि योऽमेधेन विनाशयेत् ।

अमेधं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुष्पानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्”—इति ।

मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सौमनाऽतिक्रमणे तथा ।

चेवस्य हरणे दण्डाअधमोत्तममध्यमम्”—इति ।

अनेकचेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भ्रमर्यादा । तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सौमानमतिलङ्घ्य कर्षणे, चेवस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन* हरणे, यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । चेत्रपक्ष्णं गृह्यारामाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् चेत्रादिहरणे सएवाह,—

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, निन्दितप्रदर्शनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“गृहं तटाकमारामं चैत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्दिशतं दमः”—इति ।

ये तु वलादपह्नियमाणचेत्रादिभ्रमयस्तेषां उत्तमोदण्डः प्रयोक्तव्यः ।

“वलात्सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तद्गङ्घ्रैद्वयेको दण्ड उत्तममाह्वयः”—इति

स्मरणात् । यत्तु गङ्घ्रलिखिताभ्यां शीमाऽतिक्रमणे दण्डाधिक्य-
मुक्तम् । “शीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्”—इति । तत्समयशीमाऽति-
क्रमविषयम् । शीमामन्धिषूपन्नवृक्षादिविषये कात्यायनः,—

“शीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां चेत्रयोर्दयोः ।

फलं पुष्यञ्च सामान्यं चेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्”—इति ।

अन्येचेत्रे जातवृक्षादिविषये सएव,—

“अन्येचेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यमंस्थिता ।

स्वामिनन्तु विजानीयात् यस्य चेत्रे तु मंस्थिता”—इति ।

परचेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणमेतुकूपादिकं चेत्रस्वामिना न
निषेद्ध्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“न निषेधोऽन्यवाधस्तु सेतुः कन्याणकारकः ।

परभूमौ हरन् कृपः स्वन्यचेत्रो वृष्टकः”—इति ।

यत्स्वन्यवाधकं महोपकारकं चेत्रादिकञ्च भवति, तत् चेत्रं
स्वामिना न निषेद्ध्यम् । यत्पुनर्धनवाधकं स्वन्योपकारकं च,
तद्विषेद्ध्यं भवति । नारदोऽपि,—

“परचेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्म प्रतिपथते ।

महागुणोऽस्यदोषयेत् वृद्धिरिष्टा स्ये मति”—इति ।

सेतुस्य द्विविधः । तथाच मयावाह,—

“सेतुसु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बध्यस्तथैवच ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बध्यः स्यात्तन्निवर्त्तनात्”—इति ।

सेलादिसंस्कारविषये नारदः,—

“पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नं न पृष्ठा स्वामिनन्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभागवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तदंग्ये वाऽपि भानवे ।

राजानमामग्न्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्”—इति ।

सेवस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा सेलादिप्रवर्त्तने
याज्ञवल्क्यः,—

“स्वामिने योऽनिवेशेव चेचे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पचे स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः”—इति ॥

प्रार्थनयाऽर्षदानेन वा लभ्यानुज्ञः मन्त्रेव परचेचे सेतुं प्रवर्त्तये-
दित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्त्तकस्य फालनाशपिनिषेधे
तात्पर्यम् । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा, दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे
तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि,—

“अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

मृद्दोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

थय* स्वामिनि चायाते न निवेश नृपे यदि ।

अथावेश प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते थयम्”—इति ॥

* थयं,—इति मय्यान्तरघतः पाठः ।

चेत्रस्वामिपार्श्वं चेत्रमिदमहं कर्षामीदमङ्गीकृत्य पश्चाद्दूयान
कर्षति, अन्येन वा न कर्षयति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“फालाहतमपि चेत्रं यो न कुर्व्यान्न कारयेत् ।

स प्रदाप्योऽकृष्टशदं चेत्रमन्येन कारयेत्”—इति ॥

यद्यपि फालाहतं ईषफलेन विदारितं न मस्यबीजावापाहं,
तथाप्याकृष्टचेत्रस्य फलं यावद्दूयत्रोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकन्वितं ताव-
दसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च चेत्रं पूर्वकर्षकादौ विधाय तत्कार-
येत् । बृहस्पतिरपि,—

“चेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्व्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डञ्च तत्समम्”—इति ॥

स्वामिने कियान् शदोदेय इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुमंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि”—इति ॥

चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे चेत्रे कर्षामीति स्वीकृत्योपेक्षिते,
यावत् फलमतुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमभागन्दाप्यः । सुमंस्कृते चेत्रे
उपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः । अमक्तप्रेतनष्टचेत्रविषये नारदः,—

“अमक्तप्रेतनष्टेषु चेत्रिकेषु निवापितः ।

चेत्रेदिहपेत् कश्चिदनर्हति च* तत्फलम् ॥

कृष्यमाणेषु चेत्रेषु चेत्रिकः पुनराग्रेत् ।

मिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा चेत्रमवाप्नुयात्”—इति ॥

* कश्चिदनुकुर्व्यान्न,—इति का० । कश्चिदश्रुवोत स,—इति यस्यान्तर-
हृतपाठस्तु ममीश्वरः ।

खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थोऽयं । तस्येयत्ताऽवधारणार्थं वि-
चारं तस्याह सएव,—

“संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरेस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नन्तु चेत्तं स्यादटवीसमम्”—इति ॥

यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति, तदाऽप्याह
कात्यायनः,—

“अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थं यः कृतोऽयं ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिने तु तत्”—इति ।

इति सीमाविवादनिर्णयः समाप्तः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“परगाचेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते”—इति ॥

परगाचेषु स्वावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्तपादायुधादिभिरि-
त्यादिग्रहणादुपावादिभिः । द्रोहोऽहिंसनम् । तथा भस्माभिः भस्म-
रजःपङ्कपुरीषाद्यैः । उपघातः संस्पर्गरूपं मनोदुःखोत्पादनम् ।
तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमधोत्तमक्रमात्

श्रवणगुरणनिःशङ्कपातनवतदर्शनैः ॥

हीनमधोत्तमानान्तु द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

त्रौष्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम्"—इति ॥

निःशङ्कपातः निःशङ्कप्रहरणम् । त्रौष्येव साहसानि साह-
सौकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकाराविधय-
स्तेनैवोक्ताः,—

“विधिः पञ्चविधस्त्रुक्तः एतयोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने बुभयोर्द्वयोः ॥

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वभाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥

पश्चाद्यस्तोऽप्यसत्कारौ पूर्वतु विनयो गुरुः ।

द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वावा यदि वोत्तरः ।

पारुष्यदोषावृतयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।

शपाकषण्डपापण्ड्यङ्गेषु बधिरेषु च* ॥

हस्तिप्रमात्यदारेषु गुर्वाचार्यान्तिकेषु च† ।

मर्यादाऽतिक्रमे सद्यो घातएवानुशासनम् ॥

यमेव धतिरेकेरन्नेते‡ सन्तं जगं नृपु ।

* शपाकपशु चण्डालवेश्यावधकहस्तिषु,—इति यस्यान्तरवृत्तः पाठः ।

† दामेधु,—इति यस्यान्तरवृत्तः पाठः ।

‡ गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति का० । गुर्वाचार्यान्तिगेषु च,—इति
पन्थान्तरे ।

§ क्षतिवर्त्तरमे,—इति यस्यान्तरवृत्तः पाठः ।

सएव विनयं कुर्यान्न तद्दिनयभाक् नृपः ॥

मलाह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्"—इति ॥

यस्तु पश्चात् प्रवृत्तस्यापराधाभवोवृहस्यतिना दर्शितः,—

“आकृष्टस्तु समाकोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं* चैव नापराधी भवेन्नरः”—इति ॥

योऽपि पश्चात् प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः,—

“अभीषणेन दण्डेन प्रहरेद् यस्तु मानवः ।

पूर्व वा पौडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः”—इति ॥

सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादन्यदण्डार्थः । दण्डपाह्वयसंख्याकारण-

माह याज्ञवल्क्यः,—

“असाचिक्रहते चिक्रैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिक्रकृतोभयात्”—इति ॥

यदा कश्चिद्रहस्येनाहं ताडित इति राज्ञे निवेदयति । तदा

चिक्रैः तद्गात्रगतश्रमादिभिः, कारणप्रयोजनपर्याप्तोचनरूपाभिर्यु-

क्तिभिः, आगमेन जनप्रवादेन, च शब्दाद्विद्येन च, कूटचिक्रकरण-

सम्भावनाभयात् परीक्षा कार्य्यत्वर्थः । राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्ड-

विशेषमाह सएव,—

“न्यूनै पङ्करजःसर्षो दण्डोद्गमणः स्मृतः ।

* हत्वाऽऽतताधिनं,—इति ग्रन्थान्तररहितं पाठः ।

† भस्मपङ्कजः सर्षो,—इति का० ।

अमेध* पाष्णिदेशादिं स्पर्शने द्विगुणस्तत ॥

समेधेव परस्त्रीषु द्विगुण चोत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम्”—इति ॥

अमेधशब्देन श्लेष्मसखकर्णादिदूषिकाशुकोच्छ्रिष्टादिक गृह्यते ।

पुरीषादिस्पर्शं कात्यायन,—

“हृदिमूत्रपुरीषाद्ये पादादौ च चतुर्गुण ।

षड्गुण कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुण स्तत”—इति ॥

आदिशब्देन वसायुक्तजानां गृह्यन्ते । ताड़नार्थं हस्तोद्यमने

ताड़ने च दण्डमाह सएव,—

“उद्गुरणे तु हस्तस्य कार्य्यां द्वादशकोदम ।

सएव द्विगुण प्रोक्त ताड़नेषु सजातिषु”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उद्गुरणे हस्तपादे दशविंशतिक क्रमात् ।

परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्”—इति ॥

हस्ते पादे वा ताड़नार्थमुद्यते सति यथाक्रम दशविंशतिपण-
कौ दमौ । परस्परमवधार्यं शस्त्रे उद्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्य-
मसाहसोदण्ड इत्यर्थं । काष्ठादिभिस्ताड़ने सएव,—

“गोणितेन विना दु ख कुर्वन् काष्ठादिभिर्नर ।

दाक्षिणत पणान् दाप्योद्विगुण दर्शनेऽसृज ”—इति ॥

* समे च,—इति शा० ।

† दाक्षिणिष्ठूत,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

त्वगादिभेदे दण्डमाह मनुः,—

“त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान्* प्रवास्यस्वस्थिभेदकः”—इति ॥

पादाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः,—

“पादकेशादिषु कराकर्षणे तु पणान् दश ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दशः ॥

करपाददन्तभङ्गे क्सेदने कर्णनासयोः ।

मधोदण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

चेष्टाभोजनवाकरोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

घीवादिब्रणभङ्गे च दण्डो मध्यमसाहसः ॥

एकं धृतां बहूनाञ्च यथोक्तद्विगुणोदमः”—इति ॥

श्वमत्य केशं गृहीत्वा योज्जटित्याकर्षति, अमौ दशपणं दण्डः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीड्याकृत्य पादेन घटयति, अमौ शतपणान् दण्डः । करपाददन्तानां प्रत्येकभङ्गे कर्णनासिकयोश्च क्सेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने घीवाहस्तब्रणभङ्गे मध्यमसाहसोदण्डः । मिलित्वैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बहूनां एकस्यापराधे यो दण्डउक्तः, तत्र तस्मात् द्विगुणोदण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“कर्णाद्यप्राणपादादिजिह्वानासाकरस्य च ।

* मासभेदे शतं निष्कान्,—इति का० । मासभेदा तु षष्टिष्कान्,—इति मत्स्यान्तरघटनं पाठः ।

केदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

मनुव्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहते सति ।

यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्व्यात्तथा तथा”-इति

प्रातिलोम्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,-

“विप्रपीडाकरं केचमङ्गमन्नाङ्घ्रणस्य तु ।

उद्गूर्णं प्रथमोदण्डः संस्पर्शं तु तदर्धकः”-इति ॥

ब्राह्मणपीडाकरमन्नाङ्घ्रणस्य चत्रियादेरङ्गं करचरणादिकं
केत्तयम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम् । अतएव मनुः,-

“येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।

केत्तयं तत्तद्देवास्य तन्मनोरनुशासनम्”-इति ॥

उद्गूर्णं वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसोवेदितयः । शूद्रस्य
तत्रापि केदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः,-

“पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति”-इति ।

उद्गूर्णार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शं प्रथमसाहसोदार्धदण्डो वेदितयः ।
भस्मादिस्पर्शने पुनः चत्रियवैश्वयोः प्रातिलोम्यापवादिषु दिग्-
णोदमः ।

“वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धाङ्गुलानितः”-

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः,-

“वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्योदण्डो यथाक्रमम्”-इति ॥

तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः,-

“अवनिष्ठीवतोदर्पात् दावोष्ठौ केदयेन्मृगः ।

अवमूत्रयतोमेढ्रं पुरीषकरणे गुदम् ॥

केग्रेषु गृह्यतो हस्तौ क्खेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां शृपणेषु च ॥

सहासनमभिप्रेषुस्तृष्ट्यापकृष्टजः ।

कथां कृताङ्गोनिर्वास्यः स्फिचौ वाऽस्य निहन्तयेत्”—इति ।

अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः,—

“देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैः”—इति ॥

तुष्टिकरं व्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं व्रणारोपणम् । तन्निमित्तकञ्च व्यथो व्रणगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौपधार्थं व्यथार्थं च कल्पितमानं व्रणारोपणं देयम् ।

“समुत्थानं व्यथं चासौ दद्यादाव्रणारोपणम्”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । वृहस्पतिरपि,—

“अङ्गावपीडने चैव क्खेदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्यथं दाप्यः कलहापहतञ्च यत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कलहापहतं देयं दण्डञ्च द्विगुणस्तथा ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानकं व्यथम् ॥

दाप्योदण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहतः”—इति ।

याम्यपशुपैडायां दण्डमाह विष्णुः । “याम्यपशुघाते कार्पापणं दण्डः । पशुस्वामिने तु तन्मूत्र्यं दद्यात्”—इति । मूत्र्यदानन्तु मृतपशुविषयम् । मरणभावे तु समुत्थानव्यथं दद्यात् । तथाच

सएव । “सर्वे च पुरुषपौडाकराः समुत्थानव्ययं द्राप्या घ्राण्यपण्ड-
पौडाकराश्च”—इति । प्राणिघातनिमित्तकोदण्डः क्वचिद्गन्धप्रति-
कारविषये नास्तीत्याह मनुः,—

“क्षिन्ने नष्टे युगे भग्ने तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अचभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैवच ॥

भेदने चैव यन्त्राणां योङ्कारगमोस्तथैवच ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मत्तुरब्रवीत्”—इति ॥

शक्यप्रतिकारोपेचकस्य दण्डमाह सएव,—

“यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम्”—इति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं वेतनलाघवार्थं
स्वाम्यनुमतम् । यत्र समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा, तत्र न
स्वामिनोदण्डः, किन्तु प्राजकस्येत्याह सएव,—

“प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति”—इति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पशुभिद्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दुखे च शोणितोत्पाते शाखाऽङ्गक्षेदने तथा ।

दण्डः चुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

क्षिद्रस्य क्षेदने मृत्यौ मध्यमो मूच्यमेवच ।

महापशूनामतेषु स्यानेषु द्विगुणोदमः”—इति ।

चुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितोत्पादने ।
शाखागन्धेन शटङ्गादिकं सत्यते । अन्नानि करचरणादीनि । तेषां
क्षेदे वा यथाकमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणचतुष्पणषट्पणा-

दृपण इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गवेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो-
दण्डः, मूल्यदानं च । महापशूनां गोगजवाजिप्रमृतीनामेतेषु
स्थानेषु पूर्वाक्ताद्दण्डाद् द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापण-
गतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि । “पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा
गजाश्वोद्गमोघातेष्येऽकण्वार्थः । सर्पसविक्रयी च ग्राम्यपशुघाती च
कार्षापणम्”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“द्विपणो द्वादशपणो वधे तु मृगपक्षिणाम् ।
सर्पमाजारनकुलशयसूकरवधे नृणाम्”—इति ।

मनुरपि,—

“गोकुमारीदेवपशुनुक्षाणं वृषभं तथा ।
वाहयन् साहस पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत्किल्बिषं भवेत् ।
प्राणमृत्यु महत्पूर्वं गोगजोद्ग्रहयादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसतो दशतोदमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥
गर्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमापकः ।
मापकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने”—इति ।

राज्ञो दण्डदानवत्त्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यं वा दद्यादित्याह
कात्यायनः,—

“प्रमापणे प्राणमृतां दद्यात्प्रतिरूपकम् ।

तस्यानुहृषं मूल्यं वा दद्यादित्यप्रवीननुः”—इति ।

स्यावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः,—

“वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्थ्यो हिंसायामिति धारणा”—इति ।

फलपुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तममध्यमादयो दण्डाः कल्पनीयाः । तथाच दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । “फलोपयोगद्रुमच्छेदी उत्तममाहमम् । पुष्पोपयोगद्रुमच्छेदी मध्यममाहमम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतम् । द्वणच्छेदेकम् । सर्वं च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम्”—इति । फलपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः द्विन्नद्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकालपर्यन्तं दाया इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥

चैत्यम्भानमीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दण्डो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

गुल्मगुच्छचुपलताप्रतानौपधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्यतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने”—इति ।

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणादण्डादारभ्य पूर्वम्नात्पूर्वम्नादुत्तर उत्तरोदण्डोद्विगुणः । विंशतिपणचत्वारिंशत्पणाग्रीतिपणा इत्येवं रूपः । अप्ररोहिशाखिनामासादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु चैत्यादिस्थानेषूपघानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने, अश्वत्थपलाशादीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः दण्डः । गुल्मा मालत्यादयः । गुच्छाः सुरम्फकादयः । चुपाः करवीरादयः । सता-

द्रोक्षाऽविमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरक्षिताः । श्रोषथः फल-
पाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरुभोगुडुषीप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु
विकर्त्तने पूर्वोक्तादृण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । कुण्ड्यादिघाते* गृहे
कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

“अभिघाते तथा भेदे क्वेदे कुण्ड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्यं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशस्यः पणं दाप्यो द्वितीयो मध्यसाहसम्”—इति ।

मुद्गरादिना कुड्याभिघाते, विदारणे, द्वैधीकरणे, यथाक्रमं
पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डः । अवपातने पुनस्त्वयो दण्डाः
समुच्चिताः, कुड्यासम्पादनार्थं धनमपि देयम् । परगृहे कण्टकादि-
प्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विपभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो-
दण्ड इत्यर्थः ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्,—

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते”—इति ।

कलहप्रिया गौड्या इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा ब्रह्मणा इति

* कुड्याभिघाते,—इति का० ।

जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्यामिवा इति कुलाक्रोशः । आक्रोश-
उच्चैर्भाषणं, न्यङ्कमवद्यं, तदुभययुक्तं यदुद्देगजननाथं वाक्यं, तदाक्-
पारुष्यमित्यर्थः । तस्य चैविध्यमाह सएव,—

“निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वान्तदपि त्रिविधं स्युतम् ।
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्कसंयुतम् ॥
पतनीयैरूपक्रोशैस्तीव्रमाङ्गर्मनीषिणः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्कैः परस्याक्षिपति क्वचित् ।
अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्युता बुधैः ॥
न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधान्तु कुरुते यदा ।
वृत्तेर्देशकुलानां वाऽप्यश्लीला सा बुधैः स्युता ॥
महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।
जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्”—इति ॥

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन चैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“देश्यामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।
दृष्टं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
भगिनीमादृशसम्बन्धमुपपातकगंशनम् ।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम्”—इति ।

निष्ठुराक्रोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

चेपङ्करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धत्रयोदश”—इति ।

सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण^(१) न्यूनाङ्गादीनां तर्जनीतर्जनं यः करोति, असावर्द्धाधिकद्वादशपणं दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविषयम् । तथाच दृहस्यतिः,—

“समजातिगुणानान्तु वाक्पारुध्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धत्रयोदश”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ध्रुवन् दाप्यो दण्डः कार्षापणावरम्”—इति ।

तदपि दुर्हेतविषयम् । मात्राद्याचेपकं प्रत्याह मनुः,—

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं वाऽददहुरोः”—इति ।

एतच्चापराधिषु मात्रादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदितव्यम् । स्वस्त्राद्याचेपे दण्डमाह दृहस्यतिः,—

“चिपन् स्वस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम्”—इति ।

प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोगे दण्डमाह मनुः,—

“शतं ब्राह्मणमाक्रुश चत्रियो दण्डमर्हेति ।

(१) सत्येन यथा नेत्रशून्ये नेत्रशून्यस्त्वमसीति । असत्येन यथा, नेत्रवन्तं प्रति नेत्रशून्यस्त्वमसीति । अन्यथास्तोत्रेण यथा, अन्तं प्रति चतुष्प्राणतिशयेनसीति ।

वैश्वोऽथर्द्धगतं देयः शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्डः क्षत्रियस्याभिग्रंसे* ।

वैश्वे स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशकोदमः ॥

दृष्टत्वे द्विगुणं तत्र ग्रास्यविद्विहृदाक्षतम् ।

वैश्वमाचारयञ्कूट्रो दाण्यः स्यात्प्रथमं दमम् ॥

क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तममाहमम्"—इति ।

वाङ्मादिक्केदननिष्ठुराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः,—

“वाङ्मादीवानेषमवित्तविनाग्रे वाचिके दमः ।

ग्रत्यस्तदधिकः पादनामाकर्णकरादियु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दम ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाण्यः सेमाय तस्य तु”—इति ।

वाङ्मादीनां विनाग्रे तत्र वाङ्म द्विनष्टीत्येवं वाचा प्रतिपादिते प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पादनामादियु तु वाचिके तदधिकः पञ्चाशत्पणाधिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं वदन् दम पणान् दण्डनीयः । शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य सेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अक्षीणभाषणे दण्डमाह मएव,—

“अभिगन्ताऽग्नि भगिर्मां मातरं वा तपेति च ।

गतं प्रदापयेद्राजा पशुविंशतिकं दमम्”—इति ।

तीमाशोमे दण्डमाह मएव,—

“पतनीचे हने सेवे दण्डो मध्यममाहमः ।

उपपातकपुत्रे तु दाण्यः प्रथममाहमम्”—इति ।

* इतोऽथर्द्धगतं देयः,—इति शा० ।

मनुरपि,—

“पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमथोत्तमान्दण्डान् दद्युस्स्वते यथाक्रमम्^(१)”—इति ।

त्रैविद्याद्यधिक्षेपे याज्ञवल्क्यः,—

“त्रैविद्यनृपदेवानां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः”—इति ।

जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः सहाः । शूद्रमधिकृत्याह तुर्म-
नुनारदौ,—

“एकजातिर्दिजातिं तु वाचा दारुण्या चिपन् ।

जिज्ञायाः प्राप्नुयाच्छ्रेयं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ।

नामजातिग्रहञ्चैषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेयोऽयोमयः शङ्कुर्वलन्नाश्रे दशाङ्गुलः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“धर्मापदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेञ्चयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः”—इति ।

कश्चित् वाक्पारुष्यदण्डापवादमाह सएव,—

“मच्छूद्रस्थायमुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराधुयात्”—इति ॥

इति वाक्पारुष्यम् ।

(१) पापमुपपापात् न्यूनं विवक्षितम् । पापवक्ता व्याप्तसाहसं दण्डं द-
द्यात् । उपपापवक्ता मध्यमसाहसं, महापापशंसक उत्तमसाहसमित्यर्थः ।

अथ स्तेयम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः,—

“स्थात्माहसं त्वन्वयवत्प्रसभङ्गर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽप्ययते यदि”—इति ।

अस्यार्थः । द्रव्यरत्नकराजाद्यक्षादिममचं वस्त्रावष्टम्भेन यत् पर-
द्रव्यापहारादिकं क्रियते, तत्साहसं; स्तेयं पुनरसमचं वच्चयित्वा
यत्परद्रव्यग्रहणं, तदिति । यत्तु राजाध्यक्षादिकमाहृत्य न मयेदम-
पहृतमिति भयान्निऋते, तदपि स्तेयं भवति । अतएव नारदः,—

“अपायैर्विविधैरेषां क्लृप्तयित्वाऽपकर्षणम् ।

मुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यो द्रव्याणामपहारतः ॥

मृद्गाण्डासनखट्वाऽस्थितन्तुचर्मद्वणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतानञ्ज चुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जन्तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मद्यत्रीद्विषयादिकम् ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंसगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराजां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्”—इति ।

तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्राहकैर्मृच्छते चोरो लोभेणाय पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिऋते ।

घृतस्त्रीपानमक्ताद्य शष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यग्राहिण्यश्च प्रच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः”—इति ।

याचकै राजपुरुषैर्लीङ्गेषापद्धतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन, नष्ट-
द्रव्यदेशादारभ्य चोरपादानुसारेण वा चौरायहीतव्याः । पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासकः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिष्ठवो नाहं शूद्र इति । नामनिष्ठवो नाहं इति ।
आदिग्रहणात् स्वदेश्यामकुलाद्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिन्न-
भाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्जातस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधलिङ्गैः
पुरुषान् गृहीत्वा चोराभवन्ति न वा इति सम्यक् परीचेत्, न तु
तावता स्तेनं निश्चिनुयात् । तदाह नारदः,—

“अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चोरेणापि परिचिप्तं लोभं यन्नात्परीचयेत् ॥

अमत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चामत्यमन्त्रिभाः ।

दृश्यन्ते विविधाभावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्”—इति ।

तस्करोऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः,—

“प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्कराद्विविधाः सूताः ।

प्रज्ञामामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सदृस्रधा ॥

नैगमा वैश्वकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्जकाः ।

दैवोत्पातविदोभद्राः शिन्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटमाचिणः ।

प्रकाशतस्करास्ते तथा कुहकजीविनः”—इति ।

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“प्रकाशवञ्जकाः तत्र कूटमानतुलाऽऽश्रिताः ।

उल्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोधितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयोज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“मन्धिच्छिदः पाञ्चमुखो* द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्चेपकाः शस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“साधनाङ्गान्वितारात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्चेपकः मन्धिभेत्ता पान्यउद्गन्यिकादयः ।

स्त्रीपुंसयोः पशुस्त्रेयौ चोरा नवविधाः स्युताः”—इति ।

उत्चेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्धनमुत्थित्य ग्राहकः ।
मन्धिभेत्ता गृहयोः मन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता । यः कान्ता-
रादौ पथिकानां प्रख्यापहारकः परीधानादिग्रथितं धनं गृहीतुं
तद्गन्धिं भोचयति, स उद्गन्यिकः । प्रकाशतस्कराणां नैगमादीनां
दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषेः ।

प्रदायापहृतं दण्ड्यादमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं यामित्रं पुनः संसृत्य विक्रयौ ।

पथं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डश्च तत्समम् ॥

अज्ञातोपधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
 रोगिणोऽर्थं समादत्ते स दण्डाद्योरवद्विषक् ॥
 कूटाक्षदेविनः चुद्रा राजभार्याह्वराश्च ये ।
 गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥
 अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
 विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्थाः सर्वएव ते ॥
 ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु यो नृणाम् ।
 भावयन्पर्यलोभेन विनैयास्ते प्रयत्नतः ॥
 दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्तः कृद्मना नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥
 अल्पमूल्यं तु संस्तृत्य नयन्ति वज्रमूल्यताम् ।
 स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥
 हेमरत्नप्रबालाद्यान् क्वचिमान् कुर्वते तु ये ।
 क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राजा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वञ्चयत्येकं खेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणस्यान्यथा ब्रूयुः दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्”-इति ।
 अप्रकाशतस्कराणां सन्धिच्छिदादीनां दण्डमाह मएव,—
 “सन्धिच्छेदकतो ज्ञात्वा शूलमापाहयेत् प्रभुः ।
 तथा पान्यमुषो वृचे गलम्बध्वाऽवलम्बयेत् ॥
 मनुष्यहारिणो राजा दग्धव्यास्ते कटाग्निना ।
 गोहर्तुर्नासिकां छिन्द्यात् वध्वा वाऽम्भसि मञ्जयेत् ॥
 उत्तेपकस्तु सन्दर्भैर्भक्तव्यो राजपूरुषैः ।

धान्यहर्ता दशगुण दाय स्याद्विगुण दमम्”—इति ।

ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनु,—

“अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य क्खेदयेत् प्रथमे यहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति”—इति ।

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अतएव नारद,—

“प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वध ।

द्वितीये चैव यच्छेप तृतीये वधमर्हति”—इति ।

वन्दिग्रहादीना दण्डमाह याज्ञवल्क्य,—

“वन्दिग्रहान् तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिण ।

प्रसह्य घातकाश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्”—इति ।

अयमङ्गुलिक्षेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग्य-
द्रव्यविषय ।

“वधः सर्वस्यहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ।

तदङ्गुलच्छेद इत्युक्तं दण्ड उत्तमसाहसे”—इति

नारदस्मरणात् । सुद्रमध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
रूपदण्डनियमो नारदेन दर्शित,—

“साहसेषु यएवास्ते त्रिषु दण्डोमनीपिभि ।

सएव दण्ड स्तेषुऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमान्”—इति ।

जात्यादिभेदेन तारतम्यमाह मनु,—

“अष्टगुणं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

योऽग्रेव तु वैश्यस्य दान्निगत् सचियस्य च ॥

प्रायश्चित्तस्य चतुःषष्टिं पूर्णघातपि गतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिसहानगुणवेदिनः ॥
 धान्यं दशम्य कुशेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव सर्वेषां शतादप्यधिकं बधः ॥
 पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमियते ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
 रत्नानाञ्चैव मुख्यानां हरणे बधमर्हति”—इति ।

यस्मिन्नपहारे योदण्ड उक्तः, स शूद्रकर्तकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तके षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तके द्वात्रिंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तके चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा ऽष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । छुद्रद्रव्यानां माघात् न्यूनमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथाच नारदः,—

“काष्ठभाण्डद्वेषादीनां मृन्मयानां तथैवच ।
 वेणुवेणवभाण्डानां तथा स्त्राख्यस्थिचर्मणाम् ॥
 शाकानामार्द्रमूल्यानां हरणे फलमूलयोः ।
 गोरसेचुविकारणानां तथा लवणतैलयोः ॥
 पक्वानानां कृतानानां मत्स्यानामाम्निषस्य च ।
 सर्वेषामेव मूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“सूत्रकार्यासक्तिष्ठानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य द्रवणस्य च ॥

वेणुवैणवभाण्डानां स्रवणानां तथैवच ।

मृन्मथानाञ्च हरणे मृदोभस्मनएवच ॥

अजानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च द्रवस्य च ।

मांसस्य मधुमश्चैव यच्चान्यत् पशुमन्भवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मथानामोदनस्य च ।

पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः”—इति ।

तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारादीनां न दण्ड-

इत्याह मनुः,—

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः द्वावित्तू द्वे च मूलके ।

आददानः परचेत्रात्र देयं दातुमर्हहि ॥

चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्यहीतव्या सुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥

तथैव धर्ममे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अश्रयस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा”—इति ।

महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न वधदण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“मचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्”—इति ।

अपि तु क्षलाटे चिह्नं कृत्वा स्वदेशान्निवांसयेत् । तथाच मनुः,—

“गुस्तल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्त्रिये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मघ्नस्यागिराः पुमान्”—इति ।

एतच्चाङ्गनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं, न तु प्राय-

द्वित्तं चिकिर्षताम् । तथाच मनुः,—

“प्रायश्चित्तमक्षुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

अद्भ्या राज्ञा ललाटे तु दाप्याश्चोत्तममाहमम्”—इति ।

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“भक्तावकाशाग्न्युदकशस्त्रोपकरणव्ययान् ।

चोरस्य ददतो हर्तुं ज्ञानतोदममुत्तमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“चोराणाम्भक्ता ये सुस्तथाप्युदकदायकाः ।

भेत्ता तत्रैव भाण्डानां प्रतिग्रहणएवच ।

ममदण्डाः सृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्”—इति ।

चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः,—

“शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानान्तु द्वियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः”—इति ।

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्भर्तुरवीतके ॥

खसीन्धि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चयामो वह्निःक्रोशात् दग्धग्राम्ययवा पुनः”—इति ।

अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि वधो द्रव्यहरणं वा जायते, तदा ग्रामपतिरेव चोरोपेक्षादोषस्तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे ममर्षयेत् । तद्दशक्री धनिने हतं दद्यात् । यदि

स्वयामाचोरपदं निर्गतं न दृश्यते । दर्शने तु तत्पदं यत्र प्रविशति,
तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथाच नारदः,—

“गोचरे यस्य मुष्येत तेन चोरः प्रयत्नतः ।

ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतत्स्यान्न चेदन्यत्र याति तत् ।

सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्”—इति ।

विवीते त्वपहारे विवितस्त्रामिनएव दोषः । यदा त्वध्वन्येव
तत् क्षतं भवति अविवितके वा विवितादन्यत्र चेत्त्रे, तदा चोरो-
द्धर्तुमार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्गामाद्वहिः-
सीमान्तपर्यन्ते चेत्त्रे दोषोजायते, तदा तद्गामवासिनएव दद्युर्यदि
सीम्नो वहिश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत्प्रविशति, सएव
गामस्थोरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमाचा-
द्वहिःप्रदेशे दोषादिकं जायते चोरपदञ्च जनसंमर्दाद्भ्रं, तदा
पञ्चगामी दशगामी वा दद्यात् । विकल्पसु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्नोराजा, तदा स्वयं दद्यात् । तथाच
गौतमः । “चोरक्षतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशादा
दद्यात्”—इति । स्तेयसन्देहे निर्णयोपायमाह वृहस्पतिः,—

“यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।

मुपितः ग्रपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्*”—इति ।

चोरवधप्रकारविशेषमाह नारदः,—

* दापयेत्,—इति सत्यान्तरे पाठः ।

“धांसुच चोरान् गृहीथान्तान्विताद्याभिवध्य च ।
अवहृष्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन तु”—इति ।

इति स्तौत्रप्रकरणम् ।

अथ साहसम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं महोबलमिहोच्यते”—इति ॥

ननु साहसं चौर्यवाग्दण्डपादयस्त्रीसंग्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते,
तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथाच दृश्यतिः,—

“मनुष्यमारणञ्चौर्यं परदाराभिर्मर्गनम् ।

पादयस्त्रयश्चैव साहसं तु चतुर्विधम्”—इति ।

तत्कथं पृथगस्य व्यवहारपदता । मध्यम् । तथापि बलदर्पावष्ट-
भोपाधितस्त्रेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।
मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकान्तर्द्वयं वा पृथगभिधानम् ।
तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः,—

“तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फलमूक्तोदकादीनां चेतोपकरणस्य च ।

भङ्गाचेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्यतम् ॥

वासोपशुन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
 अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥
 वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
 साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥
 पित्रपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यश्चत्विजाम् ।
 श्यामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥
 शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।
 उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥
 विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषस्त्रीमगर्भिणीम् ।
 सेतुभेदकरीञ्चासु शिलां वध्वा प्रवेशयेत् ॥
 विषाग्निदम्पतिगुरुनिजायत्यप्रमापणीम् ।
 विकर्णकरनासोष्ठौ कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥
 चेन्नवेश्मवनग्रामनिवेशनविदाहकाः* ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यासु कटाग्निना"—इति ।

अविज्ञातकर्मसाहसिके साहसिकज्ञानोपायमाह दृष्टस्पतिः—

"हतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स भक्षीभुजा ॥
 प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिबान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 विश्लेषोऽस्माधुसंस्पर्गाच्चिह्नहेढेन मानवैः ।

* विद्वीतखलदाहका,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्युतम् ॥
 थापादो विषग्रस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
 प्राणापरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्”—इति ।

त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह सएव,—

“तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
 मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥
 उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इत्यते ।
 बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ॥
 तदङ्गवेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे”—इति ।

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“तन्मूल्याद्विगुणं दण्डं निऋवे तु चतुर्गुणम् ।
 यः साहसं कारयति स दार्थो द्विगुणं दमम् ॥
 यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्”—इति ।

साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अर्थाक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याऽपहारकः ।
 सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥
 सामन्ताकुलिकादीनां गणद्रव्यस्य हारकः* ।
 पञ्चाशत्पणकोदण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥
 स्वच्छन्दविधवागामी निऋष्टेनाभिधायकः ।
 अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालयोत्तमान् स्पृशन् ॥

* अथकारस्य कारकः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां यावः ।

शूद्र प्रप्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजक ।

अयुक्त शपथ कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्महत् ॥

वृषचुद्रप्रशूनाञ्च पुस्त्वस्य प्रतिघातहत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाग्रहत् ॥

पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यञ्चत्विजाम् ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

ग्रस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दम् ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

चेतुभेदकरीञ्चापु शिला बध्वा प्रवेशयेत् ॥

विषाग्निदम्पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासोष्ठी कृत्वा गोभि प्रमापयेत् ॥

चेत्रवेश्मवनग्रामनिवेशनविद्राहका * ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यासु कटाग्निना"—इति ।

अविज्ञानकर्तृमाहसिके साहसिकज्ञानोपायमाह दृष्टसति —

“हत सदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यं स महीभुजा ॥

प्रतिवेश्यान्तुवेश्यौ च तस्य मित्रारिबान्धवाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषौ सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विज्ञेयोऽसाधुसर्गाच्चिह्नद्वेष्टेन मानवैः ।

• विवोतखलदाहका,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एयोदिता घातकानां तस्कराणाञ्च भावना”-इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविज्ञातहतस्यापि कलहं सुतवान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितस्यास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः”-इति ।

उक्तज्ञानोपायासम्भवे तु कात्यायनः,—

“विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसः सम्भवन्ति ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्वबाधेस्वयं विधिः”-इति ।

साहसिकवधे विशेषमाह व्यासः,—

“ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् समहायं सवान्धवम् ।

हन्याच्चित्रवधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः”-इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“प्रकाशवधका ये तु तथाचोपांशु घातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्त्या विविधैर्वधैः”-इति ।

एतत्तद्ब्रह्मन्नचित्रियादिविषयम् । तदाह बौधायनः । “चित्रिया-
दीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वरक्षणञ्च । तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथा
बलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्”-इति । बहूनामेकघातार्थं प्रवृत्तानां
दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः,—

“एकञ्चेद्बहवो हन्युः संख्याः पुरुषं नराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः”-इति ।

यो मर्मघातकः स एव यधानुरूपदण्डभागभवतीत्यर्थः ।

तथा,

“आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्त्राऽतुमोदकः ।

अनिपेक्षा चमो यः स्यात् सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ।

अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं दधोर्दग्ध्यति सएव,—

“आरम्भद्वयहायश्च दोषभाजौ तदद्भूतः”—इति ।

एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलाघवमूह्यम् । साह-
ससदृशापराधेऽपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वसानस्त्रीन् पणान् दण्डो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश”—इति ।

एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं मङ्गमेतावद्धनं देहीति
समयं कृत्वा वस्त्रप्रदानं नेजकस्य नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थम् ।
नियममाह मनुः,—

“शास्त्रले फलके ह्यक्षणे निज्यादासांमि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्”—इति ।

प्रमादाच्चाग्ने नारदः,—

“साध्याष्टभागोदीयेत सहद्वीतस्य वाससः ।

द्वितीयांशस्त्रितीयांशश्चतुर्थांशोऽर्द्धएवच ॥

अर्द्धचयानुपरमः पादांशापचयः क्रमात् ।

घावन्तु क्षीणसद्गीर्णं तावत्स्यान्नियतचयः”—इति ।

अष्टपणक्रीतस्य तेन सद्युद्धौतस्य वस्तस्य नाशने एकपणेन न्यूनं
मूल्यं देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयेन, त्रिधौतस्य त्रिपणेन, चतुर्धा-
तस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रति निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपा-
दापचयेन यावज्जीर्णं देयम् । जीर्णस्य नाशने लिच्छातो मूल्यदान-
कल्पनमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे साच्यादीनां दण्डमाह सएव,—

“पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तयोर्थः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः”—इति ।

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं वार-
यति, स पणत्रयं दण्ड्यः । यस्तु तपोः सपणे विवादे पणदाने प्रति-
भूर्भवति कलहं वा वर्द्धयति, स तु त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणं
दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशांपराधेषु दण्डमाह सएव,—

“तुलाशासनमानानां कूटक्षत्राणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्ता धः सदाप्योदममुत्तमम् ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यथायकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तममाहमम् ॥

भिपङ्मिथ्या चरन् दाप्यस्तिर्यक्तु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् ॥

अवधं यस्य वध्नाति वधं यस्य प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारञ्च स दाप्योदममुत्तमम् ॥

मानेन तुलया वाऽपि योऽंशमष्टमकं हरेत् । .

दण्डं स दाप्योद्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

भेषजघ्नेहस्रवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रचिपन् हीनं पणान् दण्डास्तु षोडश ॥
 मृच्चर्मणिस्त्रुवायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्त्तञ्च मारभाण्डञ्च क्वचिमम् ।
 आधानं विक्रयञ्चापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मून्धट्ठौ तु वृद्धिमान् ॥
 समूय कुर्वतामर्घं सवाधं काहृग्निष्पिनाम् ।
 अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 समूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।
 विक्रीणताञ्च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥
 राजनि स्थाप्यते* योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निखवस्तस्माद् वणिजां लाभदत् स्मृतः ॥
 स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृह्णीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु चः सद्यः क्रयविक्रयौ ॥
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
 अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतुर्विक्रेतुरेवच"—इति ।

तुला तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं सुद्रा-
 चिह्नितं द्रुमनिष्कादि । एतेषां कृटरुद्देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा ;
 न्यूनत्वमाधिक्यं वा, द्रुमादेरव्यावहारिकसुद्रितत्वं वा, तासादिगर्भत्वं
 वा, करोति ; यद्य चपुमौसादिरूपैस्त्वैव्यवहरति, तावुभौ प्रत्येक-

* स्थाप्यते,—इति शा० ।

मुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्नाणकपरीक्षकः सम्यगेव कूटमिति
 ब्रूते, असम्यग् वा सम्यगिति, सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः
 पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञएव जीवनार्थं चिकित्साज्ञोऽहमिति तिर्य-
 क्षनुत्थराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति, स यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
 त्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्त्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट-
 मांशं कूटमानेन कूटतुलया वाऽपहरति, असौ पणानां द्विगतं
 दण्डनीयः । अपह्निधमाणद्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि
 वृद्धिहानी कल्पनीये । भेषजमौषधद्रव्यं, खेहोद्यतादि, गन्धद्रव्य-
 मुष्णीरादि । एतेष्वसारद्रव्य विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणं दण्डः ।
 न विद्यते बद्धमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके, तदजाति । तस्मिन्
 जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बद्धमूल्यजातीय-
 सादृश्यसम्पादने, विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्ट-
 गुणोदण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्तनं व्यत्यासः । योऽन्य-
 देव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
 हस्तलाघवात् समर्पयति, यद्य सारभाण्डं कस्त्रिकादिकं क्वचिमं
 कृत्वा विक्रयमाधि वा नयति, तस्यैवं दण्डकल्पना । क्वचिमकस्त्रि-
 कादेर्मूल्यभूते पणे न्यूनं, न्यूनपणमूल्ये इति धावत् । तस्मिन् क्वचिमे
 विक्रीते पञ्चाशत्पणोदण्डः । पणमूल्ये तु शतं, द्विपणमूल्ये तु द्विगतो-
 दण्डः । एव मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया । राजनिष्पितार्घस्य द्वाशं
 वृद्धिं वाऽपि जानन्तो वणिजः कारुगिस्पिमां—कारुणां रजकादीनां
 गिस्पिनां शिषकारादीनां पीडाकरं अर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः
 पणमहसं दण्डनीयाः । ये पुनर्देशान्तरादागत पण्यं हीनमूल्येन

प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणीते, तेषामुत्तमसाहसो
दण्ड । राजनि सन्निहितेऽपि सति, यस्तेनार्घो निरूप्यते, तेनार्घेन
क्रयो वा विक्रयो वा कार्य्य । निखव निर्गतखव अवशेष ।
तस्माद्वाजनिरूपितादर्घात् योनिखव, सएव वणिजा लाभकारी,
न पुन खच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनु,—

“पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे* तथा गते ।

कुर्वीत चैषा प्रत्यक्षमर्घसंस्थापन नृप” —इति ।

सूदेशपक्षे शतपणमूले पञ्चक लाभार्थं गृह्णीयात्, परदेशे तु
दशपण लाभ गृह्णीयात्, यस्य पण्यग्रहणदिवसएव विक्रय । य
पुन कालान्तरे विक्रीणीते, तस्य कालोत्कर्षवशात्प्रामोत्कर्ष कल्प्य ।
देशान्तरादागते पक्षे देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादि-
स्थानेषु प्रयुक्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूलेन सह मेलयित्वा, यथा
शतपणमूले पक्षे दशपणोलाभ सम्पद्यते, तथा क्रैदविक्रेत्रोरनु-
ग्रहकार्य्यर्घोराज्ञा स्थापनीय ।

इति साहसप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम् ।

तस्य वैविध्यमाह बृहस्पति,—

“पापमूल सङ्ग्रहण चिप्रकार निबोधत ।

बलोपाधिहते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥

* पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे पक्षे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अनिच्छया त्वपहृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
 प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 ह्यना गृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम् ।
 संयोगः क्रियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यमनुरागेण दूतसम्प्रेषणेन वा ।
 कृतं ह्युपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्”—इति ।

पुनरपि वैविध्यमाह सएव,—

“तत्पुनस्त्रिविधं प्रक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अपाङ्गप्रेषणं चास्यं दूतसम्प्रेषणं तथा ॥
 स्वर्गस्य भूषणं स्त्रीणां प्रथमं सङ्गहः स्रतः ।
 प्रेषणं गन्धमान्द्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
 सम्भाषणं रहसि च मध्यमं सङ्गहं विदुः ।
 एकशय्याऽऽसनं क्रीडा चुम्बनास्त्रिङ्गनं तथा ॥
 एतत्सङ्गहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः”—इति ।

योपित्सङ्गहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पुमान् सङ्गहणे याद्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।
 सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तिर्दयोस्तयोः ॥
 नीवीमनप्रावरणसकियकेशावमर्षणम् ।
 अद्देशकालमभाषा सदैकस्थानमेवच”—इति ।

स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः सङ्गहणम् । तत्र प्रवृत्तः, परभार्यया सह
 केशाकेशिक्रीडनेन, मद्य अभिनवैः कामजैः करसुहृद्गनादिकृतप्रण-
 लिङ्गैः, दयोः सम्प्रतिपाया वा, याद्यः । योऽपि परदारपरिधान-

यन्धिप्रदेश-कुचप्रावरण-जघन-गिरीरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इव करोति, निर्जनदेशे जनाकीर्णेष्वन्धकाराकुले, अकाले संलाप-ङ्करोति, परभार्याया मङ्कैकत्र मञ्जकादौ तिष्ठति, सोऽपि घाघ्नः ।
मनुरपि,—

“स्त्रियं स्पृशेद्देशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्थानुमते सर्वं मङ्गहणं स्युतम् ॥
दर्पाद्वा यदि वा मोहात् लाघवाद्वा स्वयं वदेत् ।
पूर्वं मयेयं भुक्तेति तत्र मङ्गहणं स्युतम्”—इति ।

तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वजातावुत्तमो दण्डः श्रानुलोम्येषु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम्”—इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां वलात्कारेण सजातीयगुणपरभार्यागमने साशीतिपणसहस्रं दण्डः । यदा तानुलोम्येन हीनवर्णगुणपरभार्या-गमनं, तदा मध्यमसाहसोदण्डः । यदा पुनः सवर्णमगुणामानुलो-म्येन गुप्तां वा प्रजति, तदा मनुना विधेय उक्तः,—

“सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विप्रां वलाद्भजन् ।
शतरानि पञ्च दण्डः स्यादिच्छन्या सह सङ्गतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते प्रजन् ।
शूद्रायां चत्रियविधोः सहस्रान्तु भवेद्दमः”—इति ॥

एतद्गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तरविधा-नात् । तदाह नारदः,—

“माता मातृध्वसा शश्रुर्भातुस्त्वानी पितृध्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी क्षुवा ।
 दुहिताऽऽचार्य्यभार्य्या च सगोत्रा श्ररणागता ॥
 राज्ञी प्रप्रजिता धात्री साध्वी वर्षोत्तमा च या ।
 आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥

शिश्नस्योत्कर्त्तनं* तत्र नान्योदण्डो विधीयते”—इति ।

प्रतिलोभ्येन उत्कृष्टस्त्रीगमने चत्रियादेर्वधः । एतद्गुप्ताविष-
 यम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथाच मनुः,—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 विभुतौ शूद्रवद्दण्डौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
 ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतान्यः पुमान् यदि ।
 वैश्वं पञ्चशतं कुर्यात् चत्रियन्तु सहस्त्रिणम्”—इति ।

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे, गुप्तगमने तु
 बधसर्वस्वापहारौ । तथाच सएव,—

“शूद्रोऽगुप्तभगुप्तं वा दैजातं वर्षमावसन् ।
 अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तौ सर्वेण ह्यीयते”—इति ।

अथैव विषये वृहस्पतिरपि,—

“सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।
 उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु”—इति ।

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः । “आर्य्यस्त्रियाऽभिगमने लिङ्गोद्धारः
 सर्वस्वहरणम्”—इति । नार्य्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्त्तनम् ।

* शिश्नस्योत्कर्त्तनम्,—इति यस्यान्तरधतः पाठः ।

अयं वधाद्युपदेशो राज्ञः, तस्यैव पालनाधिकारात्. न द्विजातिमा-
चस्य । “ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत”—इति शस्त्रग्रहणस्य
निषेधात् । यदा तु राज्ञोनिवेदनेन कालातिपातशङ्का, तदा
द्विजातिमाचस्यापि वधाधिकरोऽस्यैव,

“शस्त्रं द्विजातिभिर्याज्ञं धर्मां यत्रोपरुध्यते ।
नाततायिवधे दीपो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति”—इति
शस्त्रग्रहणाभ्यनुष्ठानात् । अचिथवैश्यायोरन्योन्यस्यभिगमने यथा-
क्रमं सहस्रपञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः,—

“वैश्यस्येत् अचियां गुप्तां वैश्यां वा अचियो ब्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यमगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः”—इति ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अवरुद्धासु दामीषु भुजिथ्यासु तथैव च ।

गम्यास्त्रपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणकं दमम्”—इति ।

उक्तलक्षणा वर्षस्त्रियो दास्यः । ताएव स्वामिना शश्रूपादानि-
च्छुदासायं गृहएव स्यातथमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा-
अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाभुजिथ्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा-
भुजिथ्या वा भवेयुः, तासु तासु । अग्रब्दात् वैश्यास्त्रैरिणीनामपि
साधारणस्त्रीणां भुजिथ्यानां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया
गम्यास्त्रपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परगृहीतत्वेन तासां
परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि,—

“स्त्रैरिण्यब्राह्मणी वैश्या दामी निष्कामिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिय्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिपहाः”—इति ।

निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धाम्याद्यभिगमने
याज्ञवल्क्यः,—

“प्रमच्च दास्यभिगमे दण्डोदशपणः सृतः ।

वहनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक्”—इति ।

पुरुषसभोगजीविकासु दासीषु खैरिण्यादिषु च शुल्कदान-
मन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणोदण्डः । अनिच्छन्ती-
भेकां गच्छतां वहनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मकोदण्डः । कन्या-
हरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं तन्यथाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रतिलोम्ये बधः सृतः ।

सकामास्त्रनुलोमासु न दोषस्तन्यथा दमः”—इति ।

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां अपहरन् उत्तमसाहसं दण्ड-
नीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां अपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः छत्रियादेर्वधएव । आनुलोम्येन सका-
मापहारे तु दण्डो न भवति । अकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्ड-
नीयः । कन्यादूषणे तु दण्डमाह सएव,—

“दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः सृतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्धेतुमिथ्याऽभिगमने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रां स्त्रीं च मध्यमम्”—इति ।

यदा कन्यां वलात्कारेण नखततादिना दूषयति, तदा तस्य करच्छेदः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रक्षेपेण थोनिवृतं कुर्वन् दूषयति, तदा विशेषमाह मनुः,—

“अभिपद्य तु यः कन्यां कुर्व्याद्वर्षेण मानवः ।
तस्यागु कर्त्ये अङ्गुली दण्डञ्चार्हति पट्शतम् ॥
सकामां दूषयन्मुन्यो नाङ्गुलीच्छेदमर्हति ।
दिशतं तु दमं दाप्यः प्रमङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्व्यात्तस्याः स्याद्विगतोदमः ।
शुक्लं च दिगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्रुयाद्दृश ।
या तु कन्यां प्रकुर्व्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥
अङ्गुलीरेव च छेदं खरेणोदहनं तथा”—इति ।

यदा पुनरुत्प्रेषजातीयां कन्यां मानुरागामकामां* गच्छति, तदा तस्य छत्रियादेर्दधः । यदा सवर्णां सकामां अभिगच्छति, तदा गोमिथुनं शुक्लं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णमकामां तु गच्छतो बधएव । तदाह मनुः,—

“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति ।
शुक्लं दद्यात्सेवमानः समानिच्छेत्पिता यदि ॥
योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो बधमर्हति ।
सकामां दूषयन्मुन्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः”—इति ।

चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह सवर्णा,—

* मानुरागामकामां वा,—इति पाठो भवितुं युक्त ।

† सर्वेवादर्शपुत्रकेचित्स्थमेव पाठः । परन्तु धन्याभिगमने,—इत्यादिवचनद्वयं याज्ञवल्क्यसंहितायां पठ्यते ।

“अन्याऽभिगमने तद्भ्रू कुवन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽङ्गाएव स्यादन्वस्यार्यांगने वध ॥

अयोनी गच्छतो थोषा पुरुष वाऽपि मेहत * ।

चतुर्विंशतिको दण्ड तथा प्रव्रजितासु च”—इति ।

अन्या चण्डालीम् । ता गच्छन्त त्रैवर्णिक प्रायश्चित्तानभिमुख,
“सहस्र त्वन्धजस्त्रियम्”—इति मनुवचनानुसारेण सहस्र दण्ड-
यित्वा कुम्भितवन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा पुरान्निर्वासयेत् । शूद्र
पुन चण्डाली गच्छन्नङ्गाएव । अन्य इति पाठे चण्डालएव भवति ।
चण्डालस्य तत्कष्टजातिस्त्रियाभिगमने वधएव । थोषा सुखादाव-
भिगच्छत पुरुष वा सुखे मेहत प्रव्रजिता गच्छत चतुर्विंशति-
पणोदण्ड । वक्षनया स्त्रीसङ्गहे दण्डमाह दृष्टस्यति †,—

“विवाहादिविधि स्त्रीणा यत्र पुमा च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुसयोगसञ्जन्तद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

स्त्रीरचणमाह मनु,—

“अस्वतन्त्रा स्त्रिय कार्या पुरुषै स्त्रैर्दिवानिग्रम् ।

विषये सज्जमानाश्च सग्याया ह्यात्मनो वग्ने ॥

* पुरुष वाऽभिमेहत,—इति पाठ समीचीन प्रतिभाति ।

† अत्र क्रियान् मर्यादा च्यादर्शप्रसक्तैषु परिभ्रष्ट इत्यनुमीयते । यत
समन्तरोद्भूतवचन स्त्रीपुसयोगाख्यव्यवहारपदस्य लक्ष्यपरमेव, न तु
वक्षनया सप्रहणे दण्डविधायकम् । भवितव्यन्वय, वक्षनया स्त्रीसङ्गहे
दण्डविधायकेन प्रमाणेन । तप्तु न दृश्यते । अत कारणात् क्रियान्
मर्यादा प्रणेन इत्यवगम्यते । समन्तरोद्भूत विवाहादिविधि
स्त्रीव्यामित्वादिवधन नारदम्येति ह्यत्वा भिताद्वरादावुद्भूतमस्ति ।

सूक्तेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्ष्या विशेषतः ।

दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पशन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दूर्बला अपि ॥

स्वां प्रसूतिञ्च वित्तञ्च* कुलमात्मानमेवच ।

स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेनां जायां रचन् हि रचति ॥

न कश्चिद्दयोपितः शक्तः प्रसङ्गं परिरक्षितुम् ।

एतेरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥

अर्थस्य सङ्गहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्वाञ्च पारिणयस्य रक्षणे”—इति ।

स्त्रीः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्य्याः । विषये गीता-
दावासक्तास्ततो व्यावर्त्तनीयाः । अरचितास्तु दुश्चरितेन भर्तृपितृ-
कुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात् कुलद्वयदृष्ट्यर्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि
प्रसङ्गं रक्षितुमशक्यास्तथाप्यर्थसङ्गहादौ नियोजनेन पुरुषान्तर-
चिन्तनावसरस्याप्रदानेन रक्षेदित्यर्थः । इहस्पतिरपि,—

“सूक्तेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्यां स्त्री स्वबन्धुभिः ।

श्वश्रादिभिः गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्”—इति ।

दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः,—

“अनुकूलामदुष्टां वा दत्तां साध्वीं प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राजा दण्डेन भूयसा”—इति ।

* प्रसूतिं चरित्रञ्च,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† प्रजाश्चैव,—इति शा० ।

दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञामप्तादीनीं दत्तां वीरसूत्रं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यः तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः”—इति ।

बुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः,—

“अन्योन्यं त्यजतो धर्मः स्यादन्योन्यविशुद्धये ।

स्त्रीपुंसयोः न चोदाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः”—इति ।

विवाहसंस्काररहितयोरत्यन्तजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्य-
न्यजतो दोषोनास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो-
न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वस्वस्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्,

“स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्यागो विधीयते”—इति

यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि सन्याज्याः । तथाच वसिष्ठः,—

“चतस्वस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिज्ञी तु विशेषेण जुद्धितोपगता तथा”—इति ।

हारीतोऽपि । “गर्भज्ञीं अधमवर्णशिष्यसुतगामिनीं पानव्यसना-
सक्तां धनधान्यविक्रयकरिणीं विवर्जयेत्”—इति । विवर्जनं च व्यव-
हारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः,—

“व्यवायतीर्थगमनधर्मैर्भ्यश्च निवर्त्तते”—इति ।

व्यवायः सम्भोगः । तीर्थगमनशब्देन स्मार्त्तकर्म लक्ष्यते, धर्म-
शब्देन च श्रौतम् । चशब्देन सम्भाषणादिकम् । व्याधितादीनान्तु
सम्भोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवसः,—

“व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्त्तवाम् ।

अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान्न लेव कर्मणः”—इति ।

तीर्थास्त्रिभोगात्,—इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“बन्ध्या स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलाञ्च सर्वदा ।
कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥
वादिनीं पूर्वाग्निनीञ्च भर्ता निर्वासयेत् गृहात् ।
स्त्रीं धनभ्रष्टमर्वस्त्रां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥
भर्तृश्च धनमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात्”—इति ।

दौधायनोऽपि,—

“भर्तुः प्रतिनिषेधेन या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं तु नयेत् गृहात् ॥
अशुश्रूपाकरीं नारीं बन्धकीं परिद्विसकाम् ।
त्यजन्ति पुरुषाः प्राजाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम्”—इति ।

त्यागश्च अनिधनेन कार्यः । तथाच यमः,—

“स्वच्छन्द्यभिचारिण्याः विवस्त्रांस्त्यागमव्रवीत् ।
न वधं न च वैरूप्यं वधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥
न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्त्तनम्”—इति ।

स्त्रीणां वधं कुर्वन् तामां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता, न कर्णनासादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । अयञ्च स्त्रीपुंभर्म आचाराध्याये प्रपञ्चित इति
नात्र कथ्यते ।

इति स्त्रीमङ्गलः ।

अथ दायभागार्थं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तत्र नारदः,—

“विभागोऽर्थस्य पितृव्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

दायोनाम, यद्गुणं स्वामिसम्बन्धादेवान्यस्य स्वभावति^(१), तदुच्यते ।

स द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः^(२) ।

तस्य विभागोदायविभाग इत्युच्यते । अतएव दायशब्देन पितृ-
द्वाराऽऽगत मातृद्वाराऽऽगत च द्रव्यमेवोच्यते इति । सपक्षकारश्च,—

“पितृद्वाराऽऽगत द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतञ्च यत् ।

कथितं दायशब्देन तस्य भागोऽधुनोच्यते”—इति ।

विभागकालमाह मनुः,—

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह ।

भजेरन् पैतृकं चवयं अनीशास्ते हि जीवतोः”—इति ।

ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातुरुर्ध्वमिति मातृ-

(१) स्वामिन धनस्वामिन सम्बन्ध स्वामिसम्बन्ध । स च दायभाग-
प्रकरणोक्त पुत्रत्वादिरूपश्च याद्वा न तु क्रेटत्वादि । तेन स्वा-
मिन सक्ताशात् क्रीत धनं न दाय ।

(२) सर्वस्यामेवावस्थाया पित्रादिधनं पुत्रादिलभते इति तत्र प्रति-
बन्धाभावात् तदप्रतिबन्धोदायइत्युच्यते । पुत्रादिधनन्तु पित्रादे-
सप्रतिबन्धोदाय । तत्पुत्रादौ विद्यमाने तद्गुणस्य पित्रादेर्लब्धम-
शक्यतया सप्रतिबन्धत्वात् ।

धनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितुरुर्ध्वं मातरि जीवन्त्या-
मपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा मातुरुर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि
मातृधनविभागः कार्यः एव । अन्यतरधनविभागे उभयोरुर्ध्वकाल-
प्रतीक्षणानुपयोगादिति । तदुक्तं संग्रहकारेण,—

“पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।

अस्वतन्त्रतयाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः”—इति ।

अथमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमादस्वातन्त्र्येण
न स्वामित्वं, यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणे-
ऽपि पतिर्न स्वामी, तस्मात्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यप्यन्यतरधन-
विभागोयुक्तः—इति । एतेन जीवतोन्तत्तत्द्रव्यविभागेषु पुत्राणां
न स्वातन्त्र्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा गृह्यः । “न जीवति पितरि
पुत्रा रिवथं भजेरन् । यद्यपि स्यात् पश्चादधिगतं, ते अनर्हा एव
पुत्राः । अर्थधर्मयोः अस्वातन्त्र्यात्”—इति । अस्यार्थः । यद्यपि
जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृधननिमित्तं प्रतिपन्नाः, तथापि पितरि
जीवति तद्धनं न विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्यादिभाग-
करणेऽनर्हा । अर्थास्वातन्त्र्यं नाम, तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—
इति । तथाच हारीतः । “जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादान-
विसर्गादेष्वस्वातन्त्र्यम्”—इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गो-
व्ययः । आद्येषोभृत्यादेः शिवाथमधिषेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं, पृथ-
गिष्टापूर्त्तादावप्रवृत्तिः । यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितर्युपरते तत्र विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दाषे पितरि स्थिते”—इति ।

तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरं । पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकममधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वञ्च, “स्वामी षड्व्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लभ्यं चत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः”—इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धोदायो षड्व्यं, न सप्रतिबन्धोदायः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । अनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्त्रीकारः परिग्रहः । निध्यादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लभ्यं, तदधिकमसाधारणम् । चत्रियस्य विजयदण्डादिल्लभ्यं यत्तदसाधारणम् । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिल्लभ्यं निर्विष्टं, तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लभ्यं, तदसाधारणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना यल्लभ्यं तदधिकमित्यर्थः । तत्रैव संग्रहवारोऽन्यायमाह,—

“वर्त्तते यस्य यद्भस्ते तस्य स्वामी सएव न”—इति ।

अन्यस्वम्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः शास्त्रैकममधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किञ्च, यदि यस्यान्तिके यद्भनं दृष्टं तस्य सएव स्वामी, तर्ह्यस्य स्वमगेनापद्धतमिति न ब्रूयात् । यस्यैवान्तिके दृष्टं तस्यैव स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे,

“योऽदत्तादायिनोऽहस्तात्त्रिषेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः”—इति

याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् ।

मैवम् । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । ग्रीष्मादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाकादिसाधनत्वमस्तीत्यनेकान्तिकोहेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं, किं तर्हि लौकिकान्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम्^(१) । किञ्च, पामराणामपि स्वत्वव्यवहारदर्शनात् स्वत्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते^(२) ।

यत्तु गौतमवचनम् । “स्वामी अक्षयक्रयसंविभागेषु”—इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तन्न । प्रतिपदाद्युपायस्यास्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणदीनां प्रतियहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य^(३) । यद्युक्तं, अन्यस्य स्वमन्येनापद्यतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्वत्वहेतु-

(१) संस्कारविधेयसंस्कृतोद्यमिटाहवनीयउच्यते । अस्ति च तत्र रूप-
द्वयमाहवनीयत्वमभित्वम् । तत्रालौकिकहेमसाधनत्वमलौकिकेना-
हवनीयत्वेन रूपेण । लौकिकपाकादिसाधनत्वन्तु लौकिकेनाभित्वेनैव
रूपेणेति भावः ।

(२) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तु शास्त्रानभिज्ञाना पामराणां स्वत्व-
व्यवहारएव न सम्भवति । न हि शास्त्रमविज्ञाय तदेकसमधिगम्यो-
ऽर्थः शक्यते ज्ञातुमिति भावः ।

(३) प्रतियहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेवेति स्थिते तेषां प्रतियहाद्युपा-
यानामनियमेन सर्वेषां सर्वत्र प्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमि-
त्यादिगौतमवचनेन ब्राह्मणस्यैव प्रतियहः क्षत्रियस्यैव विजय इत्यादि-
रौत्या अदृष्टार्थतया उपाया नियम्यन्ते । तन्नियमातिक्रमात् पुरषएव
प्रथमैति स्वत्वन्तु जायते एवेति भावः ।

भूतक्रयादिमन्देहात् स्वत्वमन्देहोपपत्तेः । यद्यपि चोक्तं, “योऽदत्ता-
दायिनः”—इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिना द्रव्य-
मर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादिनिय-
तोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो-
दण्डविधानमुपपद्यते । एवं, “तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति”—इति प्राय-
श्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिलभ्यं
धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम्^(१) । न तेषां दोष-
सम्बन्धश्च^(२) ।

“सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएवच”—इति

मनुस्मरणान् ।

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात् स्वं स्वस्य वा विभागः—इति ।
अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात् स्वं, जन्मनेव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य
पुत्रस्यापि स्वं साधारणमिति द्रव्यमाधेष्वाधानादिषु पितुरधिकार-
विधिर्न स्यात्^(१) । किञ्च,

(१) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे ह्यसत्प्रतिग्रहादिना लब्धेषु स्वत्वमेव न
स्यात् तस्योत्सर्गविधानात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे त्वसत्प्रतिग्रहादि-
लब्धेष्वपि स्वत्वं भवत्येव । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्तीति प्रायश्चित्तान्तु
ष्यर्णयितुरेव न तत्पुत्रादीनाम् । स खल्वर्णयिता दयोक्तं प्राय-
श्चित्तमकुर्वन् प्रत्यवायभागी भवति, तस्य तद्जनमधर्मश्च भवति ।
तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपमेव तद्जनमिति न तेषां प्रत्यवायः । तेषां
तद्जनस्य धर्मत्वादित्याशयः ।

(२) साधारणधनस्यैकेन विनियोगासम्भवादिति भावः ।

“भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्द्याद्वा स्यावरादृते”—इति

प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि,—

“मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

स्यावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैत्रके”—इति ।

तत्पितामहोपात्तस्यावरविषयम्^(१) । तस्मात्, स्वामिनाशादि-
भागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राद्धान्तस्तु । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । विभागशब्दस्य
बहुस्वामिकधनविषये लोके प्रसिद्धो नान्यदौयधनविषयो न प्रहोण-
विषयः^(२) । किञ्च “उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात्तन्भेदेत्याचार्याः”—इति
गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यद्युक्तम्, मणिमुक्ताप्रवालानाम्,—इत्यादिवचनं पितामहोपात्त-
स्यावरविषयमिति । तद्युक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात्
पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सतोरदेयमिति च
जन्मना स्वत्वमवगम्यतीति ।

यद्युक्तम् । अर्थसाधेष्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति ।
तद्युक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि शोक्तं, जन्मनैव

(१) जन्मनैव स्वत्वे स्यावरस्य प्रसाददानस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति तन्न प्रति
विद्येत । तस्मादिभागादिना स्वत्वं न जन्मनेति भावः ।

(२) न प्रहोणविषयो न निर्बिषय इत्यर्थः ।

स्वत्वे भर्त्रां गीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचन नोपपद्यते,—इति ।
तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव प्रीतिदाने पितुर-
धिकारोपपत्तेः । स्यावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।

“स्यावर द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

अमन्भूय सुतान् सवान्न दानं न च विक्रय ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिता ।

वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रय’—

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्वातन्त्र्यमस्येव ।

“एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थेषु विभेद्यत’—इति

स्मरणार्थम् । तस्मात्, सुदूक्तं जन्मैव स्वत्वमिति । प्रकृतमनुसराम ।

अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्य,—

“विभागश्चेत्पिता कुप्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठ वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समाश्रितः”—इति ।

यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति, तदा पुत्रानात्मनः भक्ताणां-
दिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः, ज्येष्ठ वा श्रेष्ठभागेनेति ।

श्रेष्ठभागः शोडशविभागः । उद्धारप्रकारः स्वत्यन्तरे द्वागित,—

“ज्येष्ठस्य विभो उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्दरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीधम”—इति ।

अथवा । सर्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समानभाजः (१) अथवा (२) वियमोभागः

(१) इदं सर्वे वा स्युः समाश्रितः इत्याद्यं व्याख्यातम् ।

(२) अथचेति शोडशविभागमवदत्तं ।

स्वार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समांगः स्यात् । पितु-
रिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनौषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्यूहे”—इति ।

शङ्खोऽपि । “अकामे पितरि चक्षुविभागो वृद्धे विपरीते
चेतसि दीर्घरोगिणि च”—इति । अस्यार्थः । अकामे विभागम-
निच्छति पितरि अतिवृद्धे विपरीतेऽप्रकृतिस्ये दीर्घरोगिणि अचि-
कित्स्वरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अयथाशास्त्रकारौ च न विभागे पिता प्रभुः”—इति ।

पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यदि कुर्यात्समानांशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्ता वा श्वशुरेण वा”—इति ।

यदि स्त्रीच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति, तदा अद-
त्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्रीधने,
“दत्ते तद्धं प्रकल्पयेत्”—इति पुत्रांशादूर्द्धांशभाजो भवन्ति । पितु-
रूर्ध्वं धर्मविवेक्यर्थं विभागः कर्त्तव्य इत्याह प्रजापतिः,—

“एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्यां पृथक्क्रिया”—इति ।

दृहस्पतिरपि,—

“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्घनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे”^(१)—इति ।

पितृचोर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभजेयुः सुताः पितृचोर्ध्वंमृवयमृणं समम्”—इति ।

ननु पितृचोर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः ।

ऊर्ध्वं पितृस्य मातृश्रेय्युपक्रम्य,—

“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितृयं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः” ॥

तथा, “उद्दारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्जेरष्ठः पुत्रोऽर्ध्वं ततोऽनुजः ॥

अंगमंगं यवीयांस इति धर्माव्यवस्थितः”—इति ।

गौतमोऽपि । “विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोद्युक्तो-
रथो गोवृषः । काणः खोडः कूटः वण्डोमध्यमस्थानेकश्रेत् । अवि-
धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्यदां चैकैकं यवीयसः । समं चेतमतः
सर्वम्”—इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनादिंशतितमोभागो-
ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदत्तोऽप्याश्वतरगर्दभाः,
तेषां यथासम्भवं अन्यतराभ्यां युक्तोरथः । खोडोवृद्धः । कूटः शृङ्ग-
विक्रान्तः । वण्डो, विलोपितत्वान्ध्रिः । अविशेषितत्वात्, गृहस्थद्वैतः ।

(१) अनेन वचनेन खखासाधारणधनेन पृथक्पृथक् पित्राद्यर्घनात् विभागे धर्मवृद्धिरिति दर्शितम् ।

यथासम्भवं अन्यतरस्योद्धारः कर्त्तव्योमध्यमस्य । यवीयसस्तु, धान्यं
व्रीह्यादि, अयो लोहम् । अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादी-
नामेकैकं पृथक् पृथगानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः । बृहस्पतिरपि,—

“जन्मविद्यागुणश्रेष्ठो ज्ञांशं दायादवाप्नुयात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथा यथा विभागोत्पन्नं यगार्थताम्रियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्”^(१)—इति ।

जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः,—

“पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेदयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धने ।

तेषां स एव धर्म्यं स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“समन्यूनाधिक्रा भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्थिरन्यथा”—इति ।

तस्माज्जीवद्विभागेन चा विषमविभागोऽस्तीति कथं सुताः

* न सर्वस्य,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठ सर्वेषु पुस्तकेषु । परमय पाठ न समीचीन ।

जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च,—इति पाठस्तु समीचीन प्रतिभाति ।

(१) अनेन धनस्य यगार्थत्वं यथा भवति, तथा भागाधिक्यं कल्पयामिति
भ्रुवता विद्यादिगुणवत्तरं भागाधिक्यं ज्ञापितम् । तदीयधनस्योत्सर्गता-
यगार्थत्वस्य सम्नायमानत्वादित्यभिप्रायः ।

सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मैवम् । मत्तं शास्त्रतो विषम-
विभागोऽस्ति, तथापि लोकविद्विष्टत्वादनुबन्धादिवत् नानुष्ठीयते ।
उक्तञ्च संप्रहकारेण,—

“यथा नियोगधर्मोऽयं नानुबन्धावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्त्तते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्”—इति
स्वमतमुपन्यस्य “ज्येष्ठोदायाद्दत्येके”—इत्येकीयमतेन हस्तधनग्रहणं
ज्येष्ठस्योपन्यस्य, देगविशेषे, “सुवर्णं कृष्णं गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिभाण्डञ्च, गृहोऽलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके”
—इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा “तच्छास्त्रप्रतिषिद्धम्”—
इति निररक्तवान् । तच्च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्, “मनुः
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते”—इति । तस्माद्विषम-
विभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः,—
इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्याज्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिष्कृतोऽपि यत्किञ्चिद्दत्त्वा
दायविभागः कर्त्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेऽनित्यत्पर्यमित्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“शक्तस्थानीहमानंस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया”—इति ।

पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः । तथाच सएव,—

“मातुर्दुहितरः श्रेष्ठमृणात्ताभ्य ष्वतेऽन्वयः”—इति ।

मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरोविभजेरन् । अतश्च,
मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां सद्भावेऽपि पुत्राएव

विभजेरन्,—इत्यर्थादवगम्यते^(१) । अत्र गौतमेन विशेषोद्दिष्टः ।
 “स्वोधनं दुहिद्वेषामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च”—इति । ऊढाऽनूढ-
 दुहिद्वेषमवाये भादधनमनूढानामेव^(२) । ऊढास्वपि सधननिर्धन-
 दुहिद्वेषमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः^(३) । पैतामहे पौत्राणां विभागे
 विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेकपितृकाणान्तु पितृतो दायकल्पना”—इति ।

यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः, तर्चेकस्य द्वौ
 पुत्रौ, अन्यस्य त्रयः, अपरस्य चत्वारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये
 यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि पित्र्यं द्वावेकं त्रयो-
 ऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य वृहस्पतिः,—

“तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः सृताः”—इति ।

तत्पुत्राः प्रभौतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः, विषमसमाः न्यूना-
 धिकसङ्ख्याः, स्वं स्वं पैतृकं भागमेव लभन्ते इत्यर्थः । यदा स्वसुत-
 योरविभक्तयोर्मध्ये कश्चित् भ्राता मृतः तत्सुतस्य पितामहादप्यप्राप्तांशः
 पितामहाऽपि नासीत्, तदा त्वाह कात्यायनः,—

“अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं चक्ष्यभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लभ्यं नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यान्तस्य वा सुतात् ।

(१) तथाच विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्भिन्नस्यस्यस्यं सममिति भादधने पुत्रा-
 णामधिकारः एतद्विषयइति भावः ।

(२) इदमप्रत्तानामित्यस्य व्याख्यानम् ।

(३) तथाच अप्रत्तापदमनूढापरम्, अप्रतिष्ठितापदस्य निर्धनापरमिति भावः ।

सर्वांगस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥

सभेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्”—इति ।

सभेत तत्सुतो वा,—इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाज्यधनस्वामिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं सभेत, तत ऊर्ध्वं तत्सन्तौ वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः,—इति । तथाच देवलः,—

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ।

तावत् कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्”—इति ।

जीवत्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पितामहधनविभाग-
इत्याकाङ्क्षायामाह वृहस्पतिः,—

“द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि वा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः”—इति ।

भूः शालिचेचादिका । निबन्धः; एकस्य पर्णभारस्य इयन्ति पर्णानि, तथैकस्य क्रमुकभारस्य इयन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि । यत् पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिलब्धम्, तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । हि यस्मात् सदृशं समानं स्वाम्यं, तस्मात् न पितुरिच्छ्यैव विभागो-
नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च, पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समा-
नेऽपि वाचनिकम् । अतः,—

“दावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”--

इत्येवमादिकं द्युगन्तरे विषमविभागप्रतिपादनपरतया स्थापितम् । स्वार्जितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न कापि विषमविभागः,—इति । तथा, अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति* गम्यते । पैतामहोपात्तेऽपि क्वचित् पितुरिच्छेयैव स्वार्जितवदिभागो भवतीत्याह मनुः,—

“पैत्रकं तु पिताद्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्”—इति ।

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्धरति, तदा स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्द्धमकामतः स्वयं न विभजेत्,—इति । एवं च सति, पितामहोपार्जिते न स्वेच्छयाविभाग इत्युक्तं भवति । वृद्धस्यतिरपि,—

“पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।

विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्वशक्त्याऽपहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तञ्च यद्भवेत् ।

एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते”—इति ।

यत्परैरपहृतं क्रमायातं स्वशक्त्यैवोद्धृतं, यच्चष्टं क्रमायातं, यच्च विद्याशौर्यादिना स्वयमेवार्जितं, तत्सर्वं पिता विभागं पुत्रैर्न दाप्यइत्यर्थः । विभागोत्तरकास्तोत्पन्नस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

* निषेधेऽप्यविरोधोऽस्तीति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पितामहोपात्तेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

“विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्”—इति ।

अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्यायां जातः पुत्रः पित्रोर्भागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभागश्चासत्यां दुहितरि, ताम्भ्य ष्टेऽन्वयः,—इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्याह्नभते, मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः,—

“ऊर्ध्वे विभागाञ्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्”—इति ।

पित्रोरिदं पित्र्यम्,

“अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः”—इति

स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी, पित्रा सह पूर्व विभक्तत्वात् । विभक्तजश्च भ्रातुर्धने न स्वामीत्यर्थः । विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जितमपि विभागोत्तरकालमुत्पन्न-
स्यैव । तथाच मनुः,—

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः”—इति ।

ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकाल-
मुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः,—

“संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह”—इति ।

अजीवद्विभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दृग्भादा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्”—इति ।

पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्पर्ष्टगर्भायां मातरि भ्रातृवि-
भागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः, दृग्भाद्भ्रातृभिर्दृष्टीतात् आयव्य-

विशोधितात् उपचयापचयाभ्यां शोधिताद्धनात् किञ्चिदुद्धृत्य
स्त्रांशसमोदातव्यः स्यादित्यर्थः ।

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्पष्टगर्भायां
विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रती-
क्ष्यैव विभागः कर्त्तव्यः । “अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चान-
पत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्”—इति वशिष्ठस्मरणात् । विभ-
क्तेभ्यः पितृभ्यामर्षदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति,
दत्तं च तेन न* प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्”—इति ।

अजीवद्विभागे मातुरांशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत्”—इति ।

एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते तर्धमेव, “दत्ते
तर्धंशहारिणी”—इति स्मरणात् । अतएव सत्यन्तरम्,—

“जनन्यपधना पुत्रैर्विभागेऽंशं समं हरेत्”—इति ।

अपधना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या जननी, पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे
पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः । जननीग्रहणं सापत्यादेरुपलक्षणार्थम् ।
तथाच व्यासः,—

“असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं, माताऽप्यंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव
धनं माता स्वीकरोतीति । तन्न । अंशसमशब्दधोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

अथोच्येत, बद्धधने जीवनीपयुक्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांश-
मिति । तदपि न । विधिवेषम्यप्रसङ्गात्^(१) । भिन्नमादकाणां सवर्णानां
समसङ्ख्यानो विभागप्रकारमाह व्यासः,—

“समानजातिसङ्ख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।

विभिन्नमादकास्तेषां मादभागः प्रशस्यते^(२)”—इति ।

दृष्टत्तरपि,—

“यद्येकजाता बहवः समानाजातिसङ्ख्या ।

सधनेस्तैर्विभक्तव्यं मादभागेन धर्मतः”—इति ।

विषमसङ्ख्यानान्तु विभागं सएवाह—

“सवर्णसिद्धसङ्ख्या ये* विभागस्तेषु शस्यते”—इति ।

भिन्नजातौनां पुत्राणां विभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“चतुस्त्रिंशद्विकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

सत्रजास्त्रिंशद्विकभागा विड्जास्तु द्विकभागिनः”—इति ।

वर्णशोब्राह्मणात्मजाः, ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु^(३) ब्राह्मणेनोत्पन्ना-
ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बुनिषादाः^(४) यथाक्रमम् प्रत्येकं चतुस्त्रिंशद्विक-

* सवर्णां लङ्गसङ्ख्या ये,—इति शा० ।

(१) वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) एकस्यां स्त्रिया यावन्त पुत्रा जाता अपरस्यामपि तावन्तएव
चेष्टता तदा मातुरेवायं विभागइति कृत्वा तैर्विभक्तव्यमित्याशयः ।

(३) तद्यथा वर्णशब्दस्यैव वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते ।
वस्त्राण्यभिरुक्त्यात्के, नीप्युत्पं, अस्, अत्यथ, ।

(४) ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण, क्षत्रियायां मूर्धावसिक्तः,
वीणायांम्बुछ, शूद्रायां निषाद । अथैव रीत्या उपरयत्योष्याख्येय ।

भागा भवेयुः । अत्रियादिवर्षस्त्रीषु अत्रियेणोत्पन्नाः अत्रियमाहि-
थ्योपास्त्रिङ्गकभागाः, वैश्वेन वैश्यायामुत्पन्नौ वैश्वकरणौ द्वोकभा-
गिनौ । मनुरपि,—

“ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतसस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥

सर्वं वा षड्व्यजातन्तु दशधा प्रविभज्य तु ।

धर्मं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरंगान् हरेद्विप्रः त्रीनंगान् अत्रियास्तुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंगं एकं शूद्रास्ततो हरेत्”—इति ।

एतत् प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अतएव बृहस्पतिः,—

“न प्रतिग्रहभूदेया अत्रियादिसूताय वे ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रास्ततो हरेत्”—इति ।

प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः अत्रियादिसूता-
नामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च^(१) ।

“शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति”—इति ।

यत्तु मतुवचनम्,—

“ब्राह्मणअत्रियविशां शूद्रापुत्रो न षड्व्यभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्”—इति ।

तत्प्रीतिदत्तधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुलोम्येन जात-

(१) यदि हि क्रयादिलब्धा भूमिः अत्रियादिपुत्राणामपि न भवेत्,
तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । शूद्रापुत्रस्य विशेषनिषेध-
सामर्थ्याच्च अत्रियादिपुत्राणां तत्राधिकारोऽस्तीति भावः ।

लोकपुत्रस्य षड्यगृहणप्रकारमाह देवलः,—

“आनुलोम्येन पुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत्”—इति ।

एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु संहरेत्”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाहृद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः”—इति ।

तदशुश्रूषुशूद्रापुत्रविषयम् । हृदियेण वैश्वेन वा शूद्रायामुत्पन्नः एकः पुत्रः अर्द्धमेव हरेत्, न निषादवत् तृतीयमंशम् । तथा षड्यदिष्युः । “द्विजातीनां शूद्रस्वेकः पुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्रस्य षड्यस्य या गतिः सा भागार्धस्य”—इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदधं भवतीत्यर्थः । अजीवत्विभागे केषुचित् भ्रातृष्वमंश्रुतेषु भगिनौषु वा ऽमंश्रुतासु तत्संस्कारः पूर्वमंश्रुतैर्भ्रातृभिः कर्त्तव्य इत्याह व्यासः,—

“अमंश्रुतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धमात् ।

संस्कार्यां भ्रातृभिः शोष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि”—इति ।

भगिनोसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अमंश्रुतास्तु संस्कार्यां भ्रातृभिः पूर्वमंश्रुतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशाह्वा त्वंशं तुरीयकम्”—इति ।

पितृरुद्धं विभजद्विभ्रातृभिरमंश्रुता भ्रातरः समुद्रायद्रव्येण संस्कृतंयाः । भगिन्यशामंश्रुताः निजादंशादपञ्चातीया कन्यका तश्चातीयपुत्रभागात् तुरीयं चतुर्थं भागं दत्वा संस्कृतंयाः ।

अनेन पितृहर्षं दुहितरोऽप्यन्नागिन्य इति गम्यते । अतएव मनुः,—
 “तेभ्योऽग्नेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंगाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्स्वः”—इति ।

ब्राह्मणादयो भ्रातरः ब्राह्मणादिभ्यो भगिनीभ्यो द्विजाति-
 विहितेभ्योऽग्नेभ्यः^(१) स्वात् स्वादंगादात्मीयाद्भागच्चतुर्थभागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या
 चैका, तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
 तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या
 चैका, तदा पित्र्यधनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
 तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ एकः
 पुत्रः द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा
 विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति ।
 एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु
 योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः चत्रिया कन्या चैका, तत्र पित्र्यं
 द्रव्यं सप्तधा विभज्य चत्रियपुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य तुरी-
 यांशं चत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ
 ब्राह्मणीपुत्रौ चत्रिया कन्यैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य
 त्रीन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं चत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं
 सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

(१) तेभ्योऽग्नेभ्यइति तच्छब्देन ब्राह्मणादीनां पुत्राणां स्वस्वजाति-
 विहिता ऋग्णाः परामृश्यन्ते । तदिदमुक्तं, द्विजातिविहितेभ्योऽग्नेभ्यइति ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च सहाया वैषम्ये च सर्वत्रायं
निधम इति मेधातिथेर्व्याख्यानम् । एतदेव विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्य-
भिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारभात्रोपयोगि
द्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्तमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते ।
तदेव चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् । तदाह । “अतएव न दायभा-
गार्थमंगहरणम्, किन्तु विवाहसंस्कारार्थम् । अतएव देवलेनोक्तम्,—

“कन्याभ्यश्च पित्रद्रव्यं* देयं वैवाहिकं वसु”—इति ।

अथ यद्युक्तियुक्तं, तद्ग्राह्यम् । जीवद्विभागे तु यत्किञ्चित्
पिता ददाति तदेव लभते कन्या, विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधना-
भावे नारदः,—

“अविद्यमाने पित्र्ये स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्थ्याः संस्काराः सङ्कोचोऽत्र विवक्षितः^(१)”—इति ।

भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतेः
भ्रातृभिः पित्र्यधनाभावेऽपि भावश्यकत्वेन कर्तव्याः । पैत्रकद्रव्यवि-
भागकाले स्वदत्तालङ्कारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः,—

“विभज्यमाने वै दाये कन्याऽलङ्कारमेव हि”—इति ।

किञ्चित् स्त्रीधनं च लभेतेति^(२) । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं
दाययज्ञक्रमञ्चाह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठ सर्व्वेधादशंशुक्तकेषु । मम तु, पित्र्यद्रव्यात्,—इति
पाठ समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) पित्र्यद्रव्याभावे भ्रातृभगिनीनां संस्कारे यद्यज्ञात् कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

(२) अयमप्यंशु शब्दवचनस्यैव शेष इति प्रतिभाति ।

“श्रौरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 सेत्रजः सेत्रजातस्तु सगोक्षेणैतरेण वा ॥
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्युतः ।
 कानौनः कन्यकाजातः मातामहसुतो मतः ॥
 अचतायां चतायां वा जातः पौनर्भवः स्युतः ।
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोदृजः ॥
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।
 पिण्डदोऽंगहरस्यैषां पूर्वाभावे परः परः”—इति ।

एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे उत्तर उत्तरः
 पिण्डदः श्राद्धदः, अंगहरी धनहर इत्यर्थः । श्रौरसपुत्रिकयोः
 समवाये श्रौरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवादमाह मतुः,—

“पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः”—इति ।

वसिष्ठोऽपि क्वचिदपवादमाह । “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते श्रौरसः
 प्रतिपद्यते चतुर्थभागभागी स्यादत्तकः”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांगहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा यासाञ्छादनभाजनाः”—इति ।

सवर्णाः सेत्रजदत्तकादयः । ते श्रौरसे मत्स्यपि चतुर्थांगहराः ।
 असवर्णाः कानौनगूढोत्पन्नसहोदृजपौनर्भवाः^(१) श्रौरसे सति न

(१) कानौनादीना प्रच्छन्नोत्पन्नत्वेन न सवर्णत्वमित्याशयः ।

चतुर्थांशहराः, अपि तु यासाञ्छादनमेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्,—

“अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नघट्टोदजाः ।

पौनर्भवस्य ते नैव पिण्डश्चक्यांशभागिनः”—इति ।

तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधनपरमेव^(१) । यच्च मनुनोक्तम्,—

“एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

श्रेयाणामानुशंखार्थं प्रदद्यात्तत्रजीवनम्”^{*}—इति ॥

तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेधपरम् । अन्यथा चतुर्थांशभागप्रतिपादकवशिष्टकात्यायनवचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

यद्यपि तेनैवोक्तम्,—

“षष्ठं तु चैवजस्थांशं प्रदद्यात्पैष्टकाद्भूनात् ।

श्रौरसोविभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेवच”—इति ।

तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थांशभागित्वं, प्रतिकूलत्व-निर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं, प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्च-मांशभागित्वमिति^(२) । यद्यपि ह्यरीतेनोक्तम् । “विभजियमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशं

* प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्,—इति का० ।

† एकविंशत्,—इति शा० ।

‡ विंशत्,—इति शा० ।

§ एकोनविंशत्,—इति शा० ।

(१) न तु यासाञ्छादननिषेधपरमिति भावः ।

(२) तथाच प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वे मिलिते षष्ठांशप्रयोजिके, प्रत्येकान्तु पञ्चमांशप्रयोजिके इति भावः ।

झामुय्यायणाय, अष्टादशांशं च क्षेत्रजाय, सप्तदशांशं पुत्राय*, इत-
रदौरसाय पुत्राय दद्यात्”—इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
यत्तु मनुना,—

“श्रौरस क्षेत्रजश्चैव दत्तं कृत्रिमएवच ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदावान्धवाश्च षट् ॥
कानौनश्च सहोदश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा ।
स्वयदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्धवा ”—

इति षड्द्वयमभिधाय पूर्वषड्गस्य दायदावान्धवल उत्तरषड्गस्या-
दायादवान्धवलमुक्तं, तत् पुन समानगोचत्वेन सपिण्डत्वेन वा
उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षड्द्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।
पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्येव ।

“न भ्रातरौ न पितरं पुत्रा ऋक्यहरा पितु ”—इति
श्रौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां ऋक्यहारित्वस्य
मनुनेव प्रतिपादितत्वात्^(१) । झामुय्यायणस्तु जनयितुरपि ऋक्य
भजते । तथाच याज्ञवल्क्य,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनोऽयं पाठः । कस्यापि
पुत्रविशेषस्य ह्यत्र निर्देश उचितो न पुत्रमात्रस्य ।

† पुत्रप्रतिनिधीनामपि,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

(१) वचने पुत्रा इति बहुवचनोपादानात् प्रतिनिधौ श्रुतशब्दप्रयोगस्य
सिद्धान्तसिद्धतया च पुत्रप्रतिनिधियपि पुत्रशब्दप्रयोगोपपत्ते
सर्वेषामेव पुत्राणां ऋक्यहरत्वं प्रतिपादितमिति भावः ।

“अपुत्रेण परचेत्रे नियोगोत्पादित सुत ।

उभयोरप्यसौ ऋक्यी पिण्डदाता च धर्मत”-इति ।

यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादि स्वयमप्यपुत्र सन्नपुत्रस्य चेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो य जनयति, स द्विपितृको ज्ञामुष्यायणो-
दयोरपि ऋक्यहारी पिण्डदस्य । यदा स्वय पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परचेत्रे पुत्रमुत्पादयति, तदुत्पन्न चेत्रिणएव पुत्रो भवति न बीजिन । यथोक्त मनुना,—

“क्रियाऽभ्युपगमादेव बीजार्थं यन्नदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी चेत्रिकएवच ॥

फल त्वनभिसन्धाय चेत्रिण बीजिन तथा ।

प्रत्येक चेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी”-इति ।

अस्यार्थं । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु,—इति सविद् कृत्वा यत् चेत्र स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते, तस्मिन् देचे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिचेत्रिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमप-
त्यमावयोरस्त्विति सविदमकृत्वा परचेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पादते, तदपत्य चेत्रिणएव न बीजिन । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी । गवाश्यादिषु दृष्टत्वादित्यर्थं । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय-
एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

‘देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सद्भि नियुक्तया ।

बीजेष्किताऽधिगन्तव्या मन्तानस्य परिचये ॥

विधवाया नियुक्तस्य दृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्र न द्वितीय कथञ्चन ॥

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधिवैव सा ।
 नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तया द्विजातिभिः ॥
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं ह्यनुः सनातनम् ।
 नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्त्यते क्वचित् ॥
 न विवाहविधौ युक्तं विधवावेदनं पुनः ।
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मा विगर्हितः ॥
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रयासति ।
 स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ।
 तदा प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ॥
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः—इति ।

नन्वत्र विकल्पोऽस्तु, विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्शनात् । अतो-
 विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव
 नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

“यस्या धियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥
 यथाविध्यभिगम्येतां शुक्लवस्त्रां शूचिभ्रताम् ।
 मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ”—इति ।

दत्तकादीनां न वीजिञ्चक्यभाक्कम् । तथाच मनुः,—

“गोत्रञ्चक्ये जनयितुर्न भजेद्दत्तिसः सुतः ।

गोत्रञ्चक्यानुगः पिण्डोत्थपैति ददतः स्वधा”—इति ।

द्वित्रिमग्रहणं वीपलक्षणार्थम्* । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां
 ऋक्यभाक्प्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि, कलौ युगे
 तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य सत्यन्तरे निषिद्धत्वात् ।

“दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ॥

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाज्जर्मनोपिणः”—इति ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“जातोऽपि दास्या शूद्रेण कामतोऽग्रहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ॥

अभ्राह्मको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते”—इति ।

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परि-
 णीतापुत्राभ्रातरः सन्ति, तदा ते दासीपुत्रं स्वभागाद्वर्धभागिनं
 कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति,
 तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तस्यद्वावे अर्द्धमेव । द्विजातीनां
 दास्यामुत्पन्नस्तु पितुरिच्छयायंशं न लभते नाप्यर्द्धम् । जातोऽपि
 दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वनुकूलस्यैज्जीवनमात्रं लभते
 इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः,—

“पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नद्धचारिण ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, द्वित्रिमग्रहणं वीपलक्षणार्थम्,—
 इति पाठः प्रतिभाति । तथाच द्वित्रिमादयः पुत्रा जगियतुर्गोत्रकृक्ये न
 भजेरन्,—इति पथ्यं वसितो वचनाद्यं इति भावः ।

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरं ।

स्वर्घ्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः"—इति ।

श्रौरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिव्यतुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिमसृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह वृहस्पतिः,—

“कुलेषु विद्यमानेषु पित्रभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमोतस्य पत्नी तद्भनहारिणी"—इति ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनु,—

“अपुत्रा ग्रयनं भर्तुं पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं ह्यत्समग्रं लभेत च"—इति ।

तदयं अपुत्रदायग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति । तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्भनः पितामहो गृह्णाति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहः तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदकाधनं गृह्णन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः, जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं वृहन्मनुना,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ।

जन्मनामस्तरेके तत्पर गोत्रमुच्यते”—इति ।

गोत्रजानामभावे वान्धवा धन गृह्णन्ति । वान्धवाश्च त्रिविधा-
धौधायनेन दर्शिता,—

“आत्मपितृष्वसु पुत्रा आत्ममातृष्वसु सुता ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मवान्धवा ॥

पितु पितृष्वसु पुत्रा पितृमातृष्वसु सुता ।

पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृवान्धवा ॥

मातु पितृष्वसु पुत्रा मातृमातृष्वसु सुता ।

मातृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृवान्धवा”—इति ।

वन्धुष्वपि यस्त्वामन्नतर* स एव पूर्वं गृह्णाति । अतएव दृहस्पति,—

“वहवो ज्ञातयो यत्र सकुन्ध्या वान्धवास्तथा ।

यस्त्वामन्नतरस्तेषा सोऽनपत्यधन हरेत्”—इति ।

बन्धूनामभावे आचार्य्य । आचार्य्याभावे शिष्य । तदाह मनु,—

“यो यो ह्यनन्तर पिण्डात्* तस्य तस्य धन भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुन्ध स्यादाचार्य्य शिष्य एवच”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । ‘सपिण्डाभावे आचार्य्य आचार्य्याभावे अन्ते-
वासी”—इति । शिष्याभावे सन्नद्धाचार्यी, तस्याभावे च कश्चित्

श्रोत्रियो गृह्णाति । तदाह गौतम । “श्रोत्रिया ब्राह्मणस्थानपत्यस्य
चक्ष्य भजेरन्”—इति । तदभावे ब्राह्मण । तदाह मनु,—

“सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मण चक्ष्यभागिन ।

* यो ह्यामन्नतर पिण्ड,—इति शा० ।

चेविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मा न हीयते”—इति ।

ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । चत्रियादिधनं तु
सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मनुना,—

“अहाय्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः”—इति ।

नारदेनापि,—

“ब्राह्मणार्थस्य तन्नाग्रे दायादक्षेत्र कश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्त्री स्यान्नृपोऽन्यथा”—इति ।

संग्रहकारेणापि,—

“पितर्यैविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यामपि तस्थान्तु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपपत्तीनां* सपिण्डा षड्व्यभागिनः ॥

तदभावे सपिण्डाः† स्युराचार्यः शिष्य एववा ।

सब्रह्मचारी सद्दिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥

शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्यस्याप्यभावे तु तथा चत्रियवैश्वयोः”—इति ।

नश्चनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नी-
सङ्गावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदे-
नोक्तत्वात्,—

* एवमेवोपपत्तीनां,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रतिमाति ।

† अत्र, सकुल्याः,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

“भ्राह्मणमप्रजाः प्रेयात् कश्चित् प्रव्रजेत वा* ।
 विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
 भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
 रचन्ति श्रम्यां भर्तुंश्वेदाक्विच्युरितरासु तत्”—इति ।

तत्र,

“संश्रष्टानां तु योभागस्तेषामेव स इत्यते”—

इति प्रक्रम्य भ्राह्मणमप्रजाः प्रेयादित्यादिवचनस्य पठितत्वेन
 संश्रष्टभ्राह्मणभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रं संश्रष्टभ्राह्मणां च धन-
 ग्रहणम् ।

“संश्रष्टानान्तु यो भागस्तेषामेव स इत्यते ।

अनपत्यांशभागो हि निर्वीजेष्वितरानियात्”—

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा । अविभक्तविषयत्वमसु,
 याजवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंश्रष्टिनो भर्तृधनं[†] पत्न्येव प्रथमं
 गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“पिता हरेदपुत्रस्य षड्व्यं भ्रातर एववा”—इति ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तन्पितुः क्रमात्”—इति ।

इमनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम्, एव वेति विकल्प-

* प्रव्रजेन्नरः,—इति शा० ।

† अथ कियानपि यशः प्रकीर्ण इति प्रतिभाति ।

‡ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । भर्तृधनमिति तु समीचीनः पाठः प्रतिभाति ।

§ अथ, वचन,—इति भवितुमुचितम् ।

श्रवणात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभिचारिण्यां पित्रादेरपत्य-
धनपाहित्वप्रतिपादनपरम् ।

“भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्याद्व्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वाऽर्पनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृतं चेत्त्रांशं नार्हतीत्यर्थः ।
धारेश्वरस्तु, अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनमज्ञातस्य प्रका-
रान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य
विभक्तस्य यद्भूतं गृह्णाति* । तथाच मनुः,—

“धनं यो विभ्रयाद्भ्रातुः मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्भूतम् ॥

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्याधनसम्बन्धः,
नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथैवेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि । “पिण्ड-
गोत्रर्षिसम्बन्धा षड्वयं भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं वा लिप्से-
त”—इति । संयहकारोऽपि,—

“भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु वा ।

गुवादिश्रनियोगस्या पत्नी धनमवाप्नुयात्”—इति ।

तदनुपपन्नं, पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् । अश्रुतोऽपि

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तद्व्यज्ञाति इति तु भवितुमुचितम् ।

यदपि स्मृत्यन्तरे,—

“अन्नाथं तण्डुलप्रस्थमपराक्ते तु सेन्धनम्”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।
“तस्मात् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादाः”—इति । सा पान्नीवतग्रहे^(१)
तत्पत्न्या अंगोनास्त्रीत्येवम्परा । इन्द्रियशब्दस्य “इन्द्रियं वै सोम-
पौथः”—इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहण-
निषेधकं वृहस्पतिवचनम्,—

“यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाधादिविधिसंस्मृतम् ।

तज्जाया स्थावरं सुक्ला लभेत गतभर्तृका”—इति ।

तदितरदायादात्तुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा,—

“जङ्गमं स्थावरं हेम रूयं धान्यरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेत् आर्द्धं माससंवत्सरादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत् कथ्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा”—इति

अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिविभागप्रकारमाह मनुः,—

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्रविभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते”—इति ।

ममविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरणसिद्धेः ज्यैष्ठ्यं
तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन

(१) अस्ति पान्नीवतोग्रहः । तेन पात्रविशेषेण यजमानेन सोमः पीयते ।
तत्र सोमे पत्न्या अंगो नास्तीत्यर्थः ।

संशुष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्य-
पेक्षिते दृश्यतिः,—

“विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संशुष्टः स उच्यते”—इति ।

यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह
समापन्नः, स संशुष्ट उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः ।
कश्चित्संशुष्टिनां विषमविभागमाह दृश्यतिः,—

“संशुष्टानान्तु यः कश्चित् विद्याग्रौर्ष्यादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्योऽङ्गः श्रेयाः समाङ्गिनः”—इति ।

विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अङ्गद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति ।
एतत्संशुष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाव्यत्वप्राप्त्यर्थम्^(१) । अपुत्रस्य
संशुष्टिनः ऋक्षयाहिणं दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“संशुष्टिनस्तु संशुष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याद्यापहरेद्यां जातस्य च मृतस्य च”—इति ।

अयमर्थः । संशुष्टिनो मृतस्यांशं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां
भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संशुष्टी दद्यात्, पुत्राभावे
संशुष्टौवापहरेत् ; न पत्न्यादि । पत्नीनामप्रतन्दुहितृणां च भरण-
भावम् । तदाह नारदः,—

(१) साधारणधनोपघातेनार्जितुर्भागादयस्य सामान्यतएव प्राप्तत्वात्
संशुष्टविषये विशेषवचनारम्भस्यार्थवत्त्वात् तत्रानुपघातार्जितेऽपि
संशुष्टधने ऋक्षकस्य द्वावंशौ इतरदेवामेकैकोऽङ्गइति कथ्यते इति
भावः ।

“भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनञ्चयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्दुरितरासु तत् ॥

यदा दुहितरस्तस्याः* पित्रोऽंगो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्भूरेद्भागं^(१) परतो विभ्रयात् पतिः”—इति ।

सोदरस्य तु सोदर इति, सोदरस्य संसृष्टिनः तस्यांगं सोदरः संसृष्टौ पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वयमेवापहरेत्, न भिन्नोदरः । संसृष्टीति पूर्वोक्तस्यापवादः† । संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनग्रहणमित्याह सएव,—

“अन्योदर्यस्तु संसृष्टौ नान्योदर्योऽधनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यात्सोदरो नान्यमाहजः”—इति ।

सापत्यभ्राता संसृष्टौ अन्योदर्यधनं हरेत् न त्वसंसृष्टौ । असंसृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्यः संसृष्टेव । अतएव मतुः,—

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांगप्रदानतः ।

द्वियेतान्यतरौ वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ॥

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरौ ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

* यदा तु दुहिता तस्याः,—इति का० ।

† नास्त्ययमंगः का० पुस्तके ।

अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिक्षोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना स्वांशात् भ्रष्टेत, तस्य भागो न लुप्यते—पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिनएव गृह्णीयुः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिक्षोदराः सनाभयो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य सम्भूय न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

“असंसृष्ट्यापि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमात्तजः”—

इत्यस्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिक्षोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः, तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु भिक्षोदराः संसृष्टा अपीति । यत्तु, येषां ज्येष्ठइत्यादिमनुवचनं संसृष्टानां भिक्षोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम् । तत् जङ्गमस्यावरात्मकोभयद्रव्यसङ्गावविषयम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अन्तर्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

अयमर्थः । संसृष्टानां भिक्षोदरभ्रातृणामन्तर्धनं गूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथाऽंशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृह-
स्तेचादिकं स्थावररूपं यथाऽंशतो भवेत्,—इति^(१) । याज्ञवल्क्यवचनन्तु जङ्गमस्यावरयोरन्यतरसङ्गावविषयमिति । तत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यम् ।

यदा तु संसृष्टभिक्षोदराभावः, तदा पिता पितृथ्योवा यः संसृष्टः

(१) तथाच भूमिगृहयोः पृथगुपादानात् द्रव्यपदं जङ्गमपरम् । तेन स्थावरमसंसृष्ट्यापि सोदरश्च गृह्णीयात् । जङ्गमन्तु संसृष्टिनोभिक्षो-
दराः असंसृष्टिनः सोदरा विभज्य गृह्णीयुः ।

सएव गृहीयात् । तथाच गौतमः । “संस्मृष्टिनि प्रेते संस्मृष्टो-
 ष्चक्यभाक्”—इति । यदा पिता पित्र्यो वा संस्मृष्टो न विद्यते,
 तदा त्वसंस्मृष्टभिन्नोदरो भ्राता गृहीयात् । तदभावे त्वसंस्मृष्टपिता,
 तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः । “स्वर्गातस्य ह्यपु-
 चस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां तदभावे ज्येष्ठा
 द्वौ”—इति । ज्येष्ठा संयता, न तु पूर्वोदा । संस्मृष्टभ्रातृपुत्राणां
 पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः,—

“मृते पतौ तु भार्यास्तु स्वभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

पत्नीभ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अश्रातृपितृकाभार्याः सर्वे
 सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रंशतः भार्याणां
 भर्तृशतः संस्मृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संस्मृष्टपुत्राणां
 तद्भगिनी गृह्णाति । तथाच बृहस्पतिः,—

“या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लभ्युमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्माऽयमभार्यापितृकस्य च”—इति ।

चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु, “या तस्य
 दुहिता”—इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृहीतेत्याहुः ।
 दुहितृभगिन्योरभावे,

“अनन्तरः सपिण्डादयस्तस्य तस्य धनं भवेत्”—

इत्युक्तप्रत्यासत्तिकमेव सर्वे सपिण्डादयो धनं गृहीयुः । प्रति-
 पक्षे दोषाणामभावात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“मृतोऽनपत्योऽभार्ययेद्भ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेयुर्धयाऽंशतः”-इति ।

वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते
आह याज्ञवल्क्यः,—

“वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां षड्व्यभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसञ्चिद्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः”-इति ।

अत्र प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्या-
गृह्णाति, न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्राद्येव गृह्णन्ति ।
यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानरमः सञ्चिद्यो गृ-
ह्णाति । दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी
गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता
षासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसञ्चिद्यधर्म-
भ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोगृह्णाती-
त्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः”-इति ।
तदन्त्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाश्रमिणां
परस्परसञ्चिद्यग्रहणनिषेधपरम् ।

नश्चेतेषां धनसम्बन्ध एव नास्ति कुतस्तदिभागः । प्रतियहादे-
र्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् । “अनर्थनिचयो भित्तुः”-इति गौतम-
स्मरणाच्च । तत्र,

“अज्ञोमासस्य येषां वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे* त्यजेत्”-

* क्रमादश्वयुजे,—इति शा० ।

इति वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

“कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि विमृथाद् घतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथा”—

इति वचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यतएव । नैष्ठिकस्यापि ग्रौरयात्रार्थं वस्त्रपरिग्रहोऽस्त्येवेति तद्भिर्भागो घटतएव । दाया-
नर्हानाह मनुः,—

“अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

निरिन्द्रियाः व्याधिना विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि,—

“पितृद्विद् पतितः यण्डो यश्च स्यादौषपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् चेचजाः कुतः”—इति ।

वशिष्ठोऽपि । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः”—इति । याज्ञवल्क्यः,—

“क्लीवोऽथ पतितस्तञ्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याः* भर्तव्याः सुनिरंशकाः”—इति ।

तञ्जः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मूकादयो गृह्यन्ते । एते
निरंशकाः अक्षयभाजो न भवन्ति । केवलमग्रनाच्छादनेन भर्तव्याः
पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवायमाह मनुः,—

“सर्वेषामपि तज्यायां दातुं शक्या मनीषिणः ।

यामाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्”—इति ।

* अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्तो,—इति का० ।

† इत्यमेव घाट' आदर्शपुस्तकेषु, तज्यायां,—इति तु पाठ' समीचीनः
प्रतिपाति ।

अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिदन्येन श्वशुरेण वा ।

आधिवेदनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते”—इति ।

बन्धुदत्तं कन्यामाहपितृबन्धुभिर्दत्तम् । शुल्कं, यद् गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पद्यादत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“गृहीपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं सन्धन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्तितम् ॥

विवाहात्परतो यत्तु सन्धं भर्तुः कुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्रथं सन्धं पितृकुलात् तथा”—इति ।

पितृदिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विग्रेपमाह कात्यायनः,—

“पितृमाहपतिभ्राह्मजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्वा द्विसाहस्रं दातव्यं स्यावरादृते”—इति ।

यथाशक्ति स्यावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अथञ्च नियमः प्रत्यब्ददाने^(१) वेदितव्यः । अनेकाब्दे त्वूपजीवनार्थं सहदेव दाने नायमवधिनियमः । नापि स्यावरपर्युदासः । तथाच बृहस्पतिः,—

“दद्याद्भनञ्च पर्याप्तं चेत्त्रांशं वा यदिच्छति”—इति ।

अतएव सौदायिके स्यावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तन्तेनैव,—

“ऊढया कन्यया वाऽपि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पितृवर्गं सन्धं सौदायिकं स्यतम् ॥

(१) प्रत्यब्ददानेव स्यावरपर्युदासः न त्वूपजीवनार्थं दाने इति भावः ।

प्रमज्याऽवसितश्चैव न षड्यन्तेषु चार्हति"—इति ।

मनुरपि,—

“अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिष्याऽऽप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ"—इति ।

स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तमध्यग्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

बन्धुदत्तं तथा शुक्लमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः"—इति ।

अध्यग्युपागतं विवाहकालेऽग्निषन्निधौ मातृलादिभिर्दत्तम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निषन्निधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्"—इति ।

आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्नस्त्रियै दत्तम्^(१) । आद्य-
शब्देन अध्यावाहनिकषड्यन्तयादिप्राप्तम् । तथाच मनुः,—

“अध्यग्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्"—इति ।

षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्यायवच्छेदार्यम् । नाधिकसङ्ख्यायवच्छेदाय ।

अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,—

“यत्पुनर्लभते नारी नैयमाना पितुरर्द्धरात् ।

(१) एकस्या स्त्रिया विद्यमानाया यद्यन्या स्त्रियमुद्दहति, तदा पूर्वोक्ता स्त्री अधिविभेद्यप्यते ।

“मातुर्दुहितरः श्रेयमृणात्ताभ्यः ष्टेऽन्वयः”—इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रतानां अप्रतिष्ठितानां च”—इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्णन्ति । तद्दुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिन्नमाहकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये माहृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमाहव्यसृवर्गं भागविशेषः”—इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः,—

“यस्तासां सुर्दुहितरस्तासामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”—इति ।

दौहित्रीणामपभावे दौहित्राधनहारिणः । तथाच नारदः,—

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”—इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्रौ गृह्णातीत्यर्थः ।
दौहित्राणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं ष्वक्यमृणं ममम्”—

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः माहृच्छणापाकरणतोऽवगिष्टं माहृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वं सहोदराः ।

भजेरन् माहृकं ष्वक्यं भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च समूय माहृच्छव्यथाहितपरं न भवति; किन्तु तेषां धनसम्बन्धे प्राप्ते समविभागात्पुत्र्यर्थं, समशब्द-
श्रवणात् । यदपि गृह्णन्लिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वं सहोदरा-
माहृकं ष्वक्यमर्हन्ति कुमार्यथ”—इति । तदपि मनुवचनेन समा-

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्वार्थं तदैतदुपजीवनम्* ॥

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि"—इति ।

पतिदत्तस्थावरेऽपि विग्रेषमाह नारदः,—

“भर्त्ता प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि च ।

सा यथाकाममश्रीयात् दद्यात् वा स्थावरादृते”—इति ।

पित्रादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्या-
यनः,—

“तच्च सोपाधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते”—इति ।

उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलङ्कारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन
वचनादिनेत्यर्थः । शिन्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह सएव,—

“प्राप्तं शिन्पैस्तु यद्दत्तां प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्त्तुः स्वान्यं तदा तच्च श्रेयं तु स्त्रीधनं स्मृतम्”—इति ।

अन्यतः स्वादित इति यावत्^(१) । तदेतत् स्त्रीधनं दुहितृदौ-
हितृपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्तादयो गृह्णन्ति ।
अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अतएवोक्तं
तेनैव,—

* तैर्दत्तं तत् प्रजीवनम्,—इति यस्यान्तरुद्धत' पाठ ।

† यद्दत्तं,—इति यस्यान्तरुद्धत' पाठः ।

‡ भवेत्,—इति यस्यान्तरुद्धत' पाठ ।

“मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यः ष्टेऽन्वयः”—इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रत्तानां अप्रतिष्ठितानां च”—इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्णन्ति । तद्दुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमातृष्वसृवर्गे भागविशेषः”—इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मतुः,—

“यस्मासां स्युर्दुहितरस्तामामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”—इति ।

दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्राधनहारिणः । तथाच नारदः,—

— “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”—इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्रो गृह्णातीत्यर्थः ।
दौहित्राणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं ष्वयमृणं समम्”—

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृष्टणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संस्त्रितायान्तु समं सर्वं सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं ष्वयं भगिन्यश्च मनाभयम्”—इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च मग्नूय मातृष्वयमृणश्चित्परं न भवति; किन्तु तेषां धनसम्बन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं, समशब्द-
श्रवणात् । यदपि गृह्यलिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वं सहोदरा-
मातृकं ष्वयमर्हन्ति कुमार्य्यम्”—इति । तदपि मनुवचनेन समा-

नार्थम् । अथ वा, एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुललब्धस्त्रीधनविषयम् ।
अस्मिन्नेव विषये दृश्यति,—

“स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदग्निनी ।

अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम्”—इति ।

अपत्यानां पुत्रपत्यानाम्* । यत्तु पारस्करेणोक्तम्,—

“अप्रत्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रत्ताया तु समाश्रमाक्”—इति ।

तदप्रतिष्ठितो षण्डदुहित्वविषयम् । अतएव मनु,—

“मातुस्तु यौतुकं यत् स्यात् कुमारौभागएव स”—इति ।

यौतुकं पितृकुललब्धम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं उत्तमजाति-
सपत्नीदुहिता गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुना,—

“स्त्रियास्तु यद्भवेद्विदत्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्दूरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्”—इति ।

ब्राह्मणी जात्यधमजात्युपलक्षणार्थम्† । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णन्ति
पौत्राणामपि पितामहपूजापाकरणम् । पुत्रपौत्राणां देयमिति अधि-

* मान्यानाम्—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेष्व्यादर्शपुस्तकेषु । मम तु, अप्रतिष्ठितादत्तदुहित्व-
विषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ ब्राह्मणी जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमो
हीनं प्रतिभाति । ब्राह्मणीपदमुत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति तु पाठः
समोहीनो भवति ।

कारश्रवणात् । अस्तु ऋणापाकरणेऽधिकारः । ऋक्यभाक्त्वं कुतइति चेत् । तन्न । “ऋक्यभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः”—इति गौतमवचनेन ऋक्यभाजामेव ऋणापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्वादयोऽपि ऋक्यभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मतुः,—

“ब्राह्मदैवार्पगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्भनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदियते ॥

यत्तस्यै स्याद्भनं दत्तं विवाहेष्वसुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदियते”—इति ।

ब्राह्मदैवार्पगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्भनं तदुहिचादिपौत्रान्ततद्भनहारिसन्तरेभावे सति भर्तृगामि, न पुनर्मात्रादीनामित्यर्थः । आसुररादृषपैशाचविवाहसंस्कृतायाः भार्याया-धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्”—इति ।

तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“आसुरादिषु यत्तत्त्वं स्त्रीधनं पैदकं स्त्रियाः ।

अभावे तदपत्यानां मातापित्रोः तदियते”—इति ।

भर्वादिभिर्दत्तमपि शुक्लाख्यं स्त्रीधनं सोदरएव गृह्णाति । तथाच गौतमः । “भगिनौशुक्लं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः”—इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “स्वञ्च शुक्लं वोडाऽर्हति”—इति । तच्छुक्लयद्वहणानन्तरं संस्कारात् प्राक् सृतायां द्रष्टव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“सृतायां दत्तमादद्यात् परिशोथोभयव्ययम्”—इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि, तदपि सोदरा-
एव गृह्णीयुः । तथाच वौधायनः,—

“सुक्यं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदरा. ममम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्”—इति ।

अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः,—

“प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्ता दायमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्याञ्च भ्रात्रा तद्ग्राह्यमित्यपि”—इति ।

पुत्रिकायां पितुः पद्यादौरसमद्भावे सएव गृह्णीयात् न भर्ता ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तु पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्”—इति ।

तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु कचिदनपत्यं स्त्रीधनं
स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं वृहस्पतिना,—

“मादृष्यसा मातुलानी पिदृष्यस्त्री पिदृष्यसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मादृष्यसा प्रकीर्तिता ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव च ।

तत्सुतो वा धनं तामां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः”—इति ।

अस्त्रायमर्थः । ब्राह्मणादिविवाहेषु भर्तुरभावे, आसुरादिषु माता-
पितृरभावे, मादृष्यसादीनां धनं यथाक्रमं मादृष्यस्त्रीयाद्या-
गृह्णीयुः । कचिज्जीवन्याः सप्रजाया अपि पद्व्याधनं भर्ता गृह्णी-
यादित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति”—इति ।

संप्रतिरोधके वन्दियद्वादी स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच कात्यायनः,—

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरौ न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्वलात् ।

सष्टद्विकं प्रदायः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद् यद्यसौ धनवान् भवेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“वृत्तिराभरणं शुक्लं लाभस्य स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेद पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

वृथा मोचे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सष्टद्विकम्”—इति ।

विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः,—

“पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते”—इति ।

पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तद्विभजेत् तदनुपजीवने-
नार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतच्चित्तयमपि षष्णावशिष्टं विभजेत् ।
तथाच सएव,—

“षष्णं प्रीतिप्रदानञ्च दत्त्वा श्रेयं विभाजयेत्”—इति ।

षष्णप्रदानार्थं धनाभावे पितृषष्णमपि विभजेत् । कश्चयं षष्णं

सममिति वचनात् । ऋक्ष्यं चणमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध्य-
मित्याह* सएव,—

“चणमेवंविधं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सदा ।

मृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकर्म्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं मूढेऽज्वीत् मृगुः”—इति ।

अत्र कोशग्रहणमितरदित्यप्रतिषेधार्थम् । तथाच सएव,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे षड्विध्यां सदा ।

क्रियासमूहकर्त्तृत्वे कोशमेवं प्रदापयेत्”—इति ।

अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञलल्क्यः,—

“पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौढाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

पितृद्रव्याविरोधेन यत् स्वयं कृत्यादिना उपार्जितं, यच्च विद्या-
दिना लब्धं, विवाहाच्च यल्लब्धं, तद्भ्रात्रादीनां न भवेत् । यत्पि-
चादिक्रमायातं चोरादिभिरपहृतमन्यैरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये
यः कश्चिदितराभ्यनुज्जयोद्धरति, तत्तस्यैव भवति । चेत्तु तुरी-
यांशमेवोद्धृत्तां गृह्णाति श्रेष्ठं तु सर्वेषां सममेव । तथा शङ्खः,—

“पूर्वनष्टान्तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वाऽंशान्तु तुरीयकम्”—इति ।

* इत्यनेन पाठः सञ्ज्ञः । परमयमसमीचीनः पाठः ।

तथा विद्ययाऽध्ययनादिना* लब्धमपि स्वसैव भवति । पितृ-
द्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अतएव मनुः,—

“अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

अमेण कृत्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि,—

“विद्याप्राप्तं शौर्य्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य भान्वेष्ट्यं च षड्विधभिः”—इति ।

अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः,—

“परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्याऽन्वतस्तु या ।

तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्तेषु यत्तद्धनं विद्यया ऽपणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् विभागे न नियोज्यते ॥

शिक्ष्यादाव्विज्यतः प्रभ्रात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानग्रंथनादाऽपि लब्धं प्राधान्यतश्च यत् ॥

परं निरस्य यत्तद्धनं विद्यातो द्यूतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् न विभाज्यं दृहस्पतिः ॥

सन्निविष्टे हि धर्मेऽयं स्वस्याद्यच्चाधिकम्भवेत् ।

विद्यावलकृतञ्चैव यान्यत्तच्छिष्यतस्तथा ॥

* विद्यया कथ्यामनादिना,—इति का० ।

† इण,—इति का० ।

‡ शिक्ष्येष्वपि हि धर्मेऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत्,—इति यस्यान्त-
रीयः पाठ ।

§ यानतः शिष्यतस्तथा,—इति का० ।

एतद्विद्याधनं प्राज्ञः सामान्यं यदतोऽन्यथा”—इति ।

अतो विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपित्रादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तद-
विभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । क्वचिद्विद्याप्राप्तमपि
धनं विभाज्यमित्याह नारदः,—

“कुटुम्बं विभृश्यात् भ्रातुर्योविद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्*”—इति ।

कात्यायनेनापि,—

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।

श्रौर्यप्राप्तं तु यद्विन्नं विभाज्यं तत् वृहस्पतिः”—इति ।

अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां
यदूनां श्रौर्यादिना प्राप्तं विद्यैव प्राप्तं, तद्विद्याधनं विभाज्यमिति ।
पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते धने भागद्वयमेकस्याह वसिष्ठः । “येन वैषां
यदुपार्जितं स्याद्द्व्यंशमेव लभेत”—इति । यत्तु,—

“सामान्यार्थसमुत्पाने विभागस्तु समः स्मृतः”—इति ।

तद्विद्येतरकृत्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्यविद्याधने अर्ज-
केच्छया अंगमाह गौतमः । “स्वयमर्जितं वैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं
दद्यात्”—इति । इच्छाभावे त्वाह नारदः,—

“वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तद्वनमाहृतम्”—इति ।

* भागं विद्याधनात्तस्मात्सुतोऽपि लभेत् समम्,—इति शा० ।

† प्राप्तं विद्याधिनां यद्वनं,—इति का० ।

अवेद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्भूतम्”—इति ।

विद्याप्राप्तधनवत् शौर्य्यादिप्राप्तमपि धनसविभाज्यमित्याह
सएव,—

“शौर्य्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत् सतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव षड्विधभिः ॥

ध्वजाद्वतम्भवेद् यत्तु विभाज्यं नैव तत् सतम्”—इति ।

ध्वजाद्वतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“संप्रामादाद्वतं यत्तु विद्राव्य द्विपतां बलम् ।

स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाद्वतमुच्यते”—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“पितामहपितृभ्यां च* दत्तं माया च यद्भवेत् ।

तस्य तत्रापहर्त्तव्यं शौर्य्यभार्य्याधनं तथा”—इति ।

शौर्य्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्,—

“आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लभं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्य्येण तद्भवेत्”—इति ।

पिचादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् शौर्य्यप्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य

भगवद्वयमाह व्यासः,—

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधम् ।

* पितामहपितृव्याना,—इति शा० ।

गौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं श्रेष्ठास्तु समभागिनः"—इति ।

अन्यदण्यविभाज्यमाह मतुः,—

“वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतास्तमुदकं स्त्रियः ।

योगवेमप्रचारस्तु न विभाज्यं प्रषत्ते"—इति ।

वस्त्रं धृतं वस्त्रम् । पिष्टधृतं वस्त्रं पितुर्द्वयं विभागे श्राद्धभोग्ने
दातव्यम् । तथाच दृश्यतिः,—

“वस्त्रान्द्वारगव्यादि पितुर्यदाहनादिकम् ।

गन्धमान्यैः समभ्यर्ष्यं श्राद्धभोग्ने तदर्पयेत्"—इति ।

अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पत्रं वाहनं, पत्रं अय-
ग्रिविकादिवाहनम् । तदपि यद् घेनाहृतं तत्तस्यैव । अनाहृतं तु
सर्वविभाज्यम् । अलङ्कारोऽपि यो घेन धृतः, स तस्यैव । अर्धतः
माधारणोविभाज्य एव,

“पाशौ जीवति यत् स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् टायादाः भज्रमाणाः पतन्ति ते"—इति

तेभ्य एत इति विभेयेणोपादानात् । कृतायं तपुज्जमोद-
नादि । तदपि यथासम्भवं भोज्यम् न विभाज्यम् । उदकं तदा-
धारः कृपादिः । मोऽपि विषमः पय्यांसेलोपभोज्यो न मुख्यहा-
रेण विभाज्यः । शिष्येण टाष्टोनिपमाः पय्यांसेण वस्त्रं कारयि-
तयाः । तथाच दृश्यतिः,—

“एषां षो कारयेत् वस्त्रं यदाऽपि सरे सरे ।

वदः पमांसो द्वा टामाजामन्त्यं विधिः"—इति ।

पित्राऽवृद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः । “स्त्रीषु संयुतास्त्रविभागः”—इति । योग इति श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । चेमः इति लक्षपरिचणहेतुभूतं वहिर्वेदिदान-तडागारामनिर्माणादि पूर्त्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पिहद्रव्यविरो-धार्जितमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाचिणा,—

“चेमं पूर्त्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते ग्रथनासनमेवच”—इति ।

अथवा । योगचेमग्रन्थेन क्वचामरग्रस्त्रवाहनादिप्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारोऽग्न्यहारात्पु प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु लग्नमा चेत्रस्याप्यविभाज्यत्वमुक्तम्,—

“अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

वाथं* चेत्रञ्च पत्रञ्च कृताश्रमुदकं स्त्रियः”—इति ।

तत्रप्रतिपहलक्ष्ये च चित्रियासुतेन सार्द्धं ब्राह्मणीसुतेन अवि-भाज्यमित्येवं परम् ।

“न प्रतिपहभूर्देया चत्रियादिसुताय च”—

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभाज्या एव । तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रादयोऽविभज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥

मथ्यस्त्रितमनाजीयं दातुं तैः कस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत् ॥

* याज्यं,—इति ग्रन्थान्तररूपतः पाठः ।

विक्रीय वस्त्रांभरणमृणमुद्गाद्य लेखितम् ।
 कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
 उद्धृत्य कूपवाप्यम्बस्वनुसारेण गृह्यते ।
 एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ॥
 बह्व्यः समांगतो देया दासानामप्ययं विधिः ।
 योगचेमवतो लाभः भभवेन विभज्यते ॥
 प्रचारश्च यथाऽग्नेन कर्त्तव्यो ष्टकियभिः सह—इति ।

तेन वस्त्रादीनामविभज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुग्रनोवचनं चानादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यवस्थाऽऽश्रयणं युक्तं, न चान्यथाकरणम् । दृष्टस्यतिवचनानान्तु अष्टवस्त्रादिविषयत्वम्, मन्वादिवचनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वम् पूर्वमेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते इति ।

विभागकाले केनचिद्व्यक्तं पद्यादुद्भावितं चेत्, तत्सर्वं समं विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अन्योन्यापद्यतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनक्षो समैरंगैः विभजेरन्निति स्थितिः”—इति ।

समशब्दो विषमविभागनिरामार्थः । विभजेरन्निति षड्वचनेन येन दृष्टं तेनैव न याद्यमिति दर्शयति । मनुरपि,—

“एते धने च सर्वधिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पद्याद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां मयेत्”—इति ।

अपद्यतद्रव्यव्यवहारास्तोक्तमतिक्रमेण विषमभागतया* विभक्तमपि

* विषमभागतया,—इति भाषिणः का० पुस्तके ।

समतां नयेत्* । तथाच कात्यायनः,—

“अन्योन्यापद्धतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः”—इति ।

एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद् दृष्टस्यैव विभागविधानात्
पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागोनास्तीत्यवगम्यते । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विभागे तु हते किञ्चित् सामान्यं यत्र दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि”—इति ।

तद्विभक्तद्रव्यार्जनव्ययकरणादर्वाग्वेदितव्यम् । †अन्योन्यापद्धतमि-
त्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रान्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति ।
तथाच श्रुतिः । “यो वै भागिनं भागाच्चुदते चयते वैनं स यदि
वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते”—इति । अथमर्थः । यो भागिनं
भागार्द्धं भागाच्चुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति
यावत् । अथ भागाच्चुरतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं
करोतीति यावत् । यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं
वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभात् भ्रातृन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः”—इति ।

तत्त्वतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किमु-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः । अत्र कियानपि
पाठा भ्रष्टोऽन्यथा जातोवेत्यनुमीयते ।

† अत्र, अन्यथा,—इति भवितुमुचितम् ।

तास्रतन्त्राणां यवीयसामित्येवंप्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्यैव
दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा सूत्र्या श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभ-
क्तानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्यताः ॥
स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्युर्धयेष्ट तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च”—इति ।

एकस्माज्जाता विभक्ताभ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनमा-
ध्येष्टापूर्त्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा, धनमाध्यक्ष्यादिकर्मकारि-
णो भवेयुः । तथा, विभिन्नोलूखलमुमलादिकर्मापमर्जनद्रव्योपेताः
स्युः । तथाच कार्येषु भ्रातरो यदि न सम्यताः, तदा ताननादृत्य
कार्यं कुर्युः । तथा, विभक्ता भ्रातरः स्वभागान् यदि दद्युर्विक्री-
नीयुर्वा, न दद्युर्वा, तत्सर्वं ययेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधन-
स्येगाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु वृहस्पतिवचनम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्यावरे ममाः ।

एको ह्यनीगः सर्वं च दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु माधारणत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्
सर्वैरनुज्ञाऽवगमं कार्या । विभक्ते द्वन्द्वरकाल विभक्तमंगययुदासन-
भौक्यांय भवाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानु-
मतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः मिथ्यत्येवेति । यत्तु सत्यन्तरम्,—

“स्वधामज्ञातिमामन्तदायादानुमतेन च ।

द्विरणोदकदानेन यद्भिर्गच्छति मेदिनी”—इति ।

तस्याथमभिप्रायः । तत्र यामानुमतिः,

“प्रतिपक्षः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विशेषतः” ।

इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्यामानु-
मतिमन्तरेण व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि भीमा-
विप्रतिपत्तिनिरामार्थम् । एवं तदनुमतिरपि* विभक्तंशयव्युदासेन
व्यवहारमौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्त्तव्ये सहिरण्यो-
दकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया”-इति
स्यावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

“भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ”-इति

दानप्रतिपक्षयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलाये निर्णयकारणमाह
याज्ञवल्क्यः,-

“विभागनिष्कवेष्टे जातिवन्भुमाचिविलेखनैः॥ ।

विभागभावना ज्ञेया गृह्णेतैश्च यौतकेः”-इति ।

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । दायादानुमतिरपि,—इति पाठो मम
प्रतिभाति ।

† हिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थः,—
इति का० ।

‡ स्यावरे विक्रयं कुर्यात्त दानमनुज्ञया,—इति शा० ।

§ निर्णये,—इति शा० ।

॥ राष्ट्रविलेखितैः,—इति का० ।

ज्ञातयः पित्रवन्धवः बन्धवस्तु मातुनादयः* । लेख्यं विभाग-
पत्रम् । एभिः विभागनिर्णयो ज्ञातयः । यौतकैः पृथक्कृतैः
गृहचेष्टैर्वा । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः,—

“विभागधर्ममन्देशे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

भ्यादृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षितं प्रातिभाष्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्तां श्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपश्चगृहचेष्टप्रतिपहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानाधर्मव्ययागमाः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वष्टकियु ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्” ॥

गृहस्पतिरपि,—

“पृथगायव्यधनाः कुम्भीदञ्च परस्परम् ।

वणिकपथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संग्रयः”—इति ।

कुम्भीदवाणिज्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साध्याद्यभावे वेदि-
तयः । तथा च सएव,—

* ज्ञातयः पित्रबन्धवामागृत्वान्धवाश्च,—इति शा० शं० ।

† पृथक्पथमहायज्ञे आद्यादिभिश्च गृहचेष्टैश्च,—इति शा० ।

‡ पाठः,—इति यस्यान्तरीयं पाठं समीचीनः ।

“साहसं स्यावरस्वाम्यं* प्राग्बिभागस्य षड्विधनाम् ।
अनुमानेन विज्ञेयं न नस्युर्यत्र साक्षिणः”-इति ।

साहसादिसाधकलिङ्गान्यपि सएवाह,-

“कुलानुबन्धव्याघातहौढं साहससाधनम् ।

स्वस्य भोगः स्यावरस्य विभागस्य पृथग्धनम्”-इति ।

कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषैरनुबन्धः । व्याघातः परस्परबोधवला-
दपक्षतद्रव्यमुच्यते । दर्शनं स्वात्म्यात्मनोभोगः । परस्परं पृथग्-
ग्रहणादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषिद्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथा च
याज्ञवल्क्यः,-

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाष्यमृषं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्रतम्”-इति ।

साक्षिलेख्यभुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे,

“युक्तिष्वथसमर्थासु ग्रपथैरेनमर्थयेत्”-इति

प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः,-

“विभागधर्ममन्देशे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्दैविकी क्रिया”-इति ।

कथं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः,-

* स्यावरं न्यास,-इति यस्यान्तरीय पाठ ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । परन्वसमौघीनः । न स्याता पत्रसाक्षिणौ
इति यस्यान्तरीयपाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, व्याघातः परस्पररोधः क्णादपक्षतं
द्वयं ह्योद्गमुच्यते स्वस्यात्मनोभोगः,-इति पाठः प्रतिभाति ।

“विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि”—इति ।

यत्र सन्देहो युक्तिभिरपि नोपैति, तत्र पुनर्विभागः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । यत्र तेनेवोक्तम्,—

“सकृदंग्रे निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृद्दानं ददातीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत्”—इति ।

तद्युक्तादिभिर्निर्णीतं शक्तौ सत्यां वेदितव्यम् । स्वयं कृतस्यास-
न्दिग्धस्य पुनः प्रवर्त्तको राजा दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः,—

“स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विभवंदेत् ।

स राजाऽंग्रे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः”—इति ।

अनुबन्धो निर्वन्धनम् ॥

॥०॥ इति दायविभागः ॥०॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः,—

“अप्राणिभिर्यत्क्रियते तस्योक्ते द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः”—इति ।

अप्राणिभिः अक्षवन्धशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्कुटाभिः ।

तथा च नारदः,—

“अक्षवन्धशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्* ।

पणक्रीडा वयोभिय पदं द्यूतसमाह्वयम्”—इति ।

* जयकारणं,—इति शा० ।

अत्रा पाशकाः । बन्धश्चर्मयष्टिका । गलाका दन्तादिमथो दीर्घ-
चतुरस्रः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तैः पणपूर्वकं
यद्देवनं क्रीडनं क्रियते तद्घृतं, वयोभिः पचिभिः कुङ्कुटादिभिः
वकलास* उन्नतमेपादिभिश्च प्राणिभिर्यां पणपूर्विका क्रीडा
क्रियते सा समाह्वय इत्यर्थः । दृष्टान्तिरपि,—

“परिगृहीताश्चान्योन्यं पचिमेपवृपादयः ।

प्रहरन्तो हतपणासं वदन्ति समाह्वयम्”—इति ।

घृतस्थान सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह सएव,—

“सभिकाधिष्ठिता कार्या तस्करज्ञानहेतवे”—इति ।

अत्र पचान्तरमाह नारदः,—

“अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशदेवनं कुर्युरचां दोषो न विद्यते”—इति ।

घृतसभाऽधिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृह्णीयान् घृतकितवादितराद्दशकं शतम्”—इति ।

रस्वरप्रौढ्या कितवपरिकल्पितपणो ग्लहः । तत्र तदाश्रया

तपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिक-
वृद्धिः, तस्मात् कितवात् पञ्चकं शतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृह्णी-

* वकलावान्,—इति का० । मम तु, हकलास,—इति पाठ प्रति
भाति ।

† प्रहरन्ति,—इति शा० ।

‡ देवं,—इति का० ।

यात् । पञ्चपणाश्रयो* यस्मिन् गते तत् गतं पञ्चकम् । जित-
यहस्य^(१) विंगतितमं भागं गृह्णीयादिति यावत् । कितवनिवासायं
शाला मभा, तथाधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पिताद्यादि-
निखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरन्नादपूर्णगतदृष्टेः
कितवाद्दशकं जितस्यास्य दशमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं स्थापि-
तस्य सभिकस्य कृत्यमाह षण्व,—

“स सम्यक् पालितो दद्याद्राजे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्गाहयेत् जेचे दद्यात् सत्यं वचः समी”—इति ।

यः क्लृप्तवृत्तिधूताधिकारी राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितः स
राजे यथाप्रतिपन्नमंगं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितसकाशादा-
सेधादिना उद्धृत्य जेचे दद्यात् । तथा समी भूत्वा धूतकारिणां
विद्यामार्थं सत्यं वचो दद्यात् । बृहस्पतिरपि,—

“सभिको याहकस्तत्र दद्याज्जेचे नृपाय च”—इति ।

पराजितकितवानां बन्धनादिना पणघाहकोभवेत् । पणघहणादर्वा-
गेव स्वकीयं पणं जेचे यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः,—

“जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं याह्यं त्रिपचकम् ।

सद्यो वा सभिकेनैव कितवात्तु न मंग्रयः”—इति ।

यदा सभिको जेचे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः, तदा राजा
दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव तर्ज्वेन पाठः ।

(१) रशुतेलंशुतिरियनुशासनात् ग्रहपदेनात्र ग्लह उक्त इति मन्तव्यम् ।

“प्राप्ते नृपतितो भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले ।

जितं समभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु”—इति ।

अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अतीतराजभागे^(१) द्यूते जितं पणं जेजे न दापयेदित्यर्थः । अथ जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णय-

कारणमाह सएव,—

“द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारस्तु तएव हि”—इति ।

कितव एव राज्ञा नियोक्तव्यः, न तु श्रुताध्ययनसम्पन्न इत्युक्तलक्षणः । साक्षिणश्च तएव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि,—

“कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संग्रयं प्रति* ।

यएव तत्र द्रष्टारस्तएवैषान्तु साक्षिणः”—इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह बृहस्पतिः,—

“उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

अदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत्”—इति ।

कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञा सचिक्रं निर्वास्याः कूटाक्षीपाधिदेविनः”—इति ।

कूटैरचादिभिरुपाधिभिर्मणिमन्त्रादौनामिति वचनेनां ये द्वि-
थन्ति तान् अपदेनाङ्कयित्वा खराद्वास्त्रिर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने
विशेषमाह नारदः,—

* कितवा एव तिष्ठेरन् कितवानां शमं प्रति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र ।

(१) अतीतो राजभागे यस्मात्, तस्मिन्नित्यर्थः ।

“कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्रादिवामयेत् ।

कण्ठेऽक्षमानामामज्य म ह्येषां विनयः स्मृतः”—इति ।

दण्डने विगेषमाह विष्णुः । “द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः,
उपाधिदेविनां मन्दंगच्छेदः*”—इति ।

अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः,—

“अनिर्दिष्टम् यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

म शतं प्राप्नुयात्कामं विनयञ्चैव मोऽर्हति”—इति ।

द्यूते विहितं कर्मजातं ममाङ्गये अतिदिशति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राण्डिद्यूते ममाङ्गये”—इति ।

मभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः ममाङ्गयेऽपि विज्ञेय इत्यर्थः ।

प्राण्डिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः,—

“इन्द्रयुद्धेन यः कश्चिद्वसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणोदेयो यस्तत्र परिकल्पितः”—इति ।

पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः,—

“परिहामृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपो ।

तत्रापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तयोः”—इति ।

काम्यः कामः पणः । यन्तु मनुनोक्तम्,—

“द्यूतं समाङ्गयञ्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तन् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्राञ्च दिजलिङ्गिनः ॥

* द्यूते कूटाक्षदेवीनां करच्छेदः प्रशस्यते ।

उपाधिदेविनां दण्ड करच्छेद इति स्मृतः,—इति शा० ।

† कर्त्तव्यं विदितं त्वया,—इति शा० ।

प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद्देवममाङ्गयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

द्यूतं समाङ्गयञ्चैव राजा राष्ट्रे निवारयेत् ।

राज्यान्तकरणवेतौ द्वौ दोषौ ष्टित्रीक्षिताम्* ॥

कितवान् कुशीलवान् कौलान् पापण्डानपि मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च चिप्रं निर्वाभयेत्पुरात्"—इत्यादि,

तत्सर्वं कूटाक्षदेवनविषयतया राज्ञामध्यक्षमभिकरहितविषय-
तया वा योज्यम् । अतएव दृहस्पतिः,—

“द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचसुखापहर्मां ।

अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागममन्वितम् ॥

• सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना”—इति ।

इति द्यूतममाङ्गयाख्ये विवादपदे निरूपिते ।

प्रसंक्तोद्देशक्रमानुरोधेन ऋणादानादिसमाह्वया-
न्तान्यष्टादशव्यवहारपदानि निरूपितानि ।

अथ दृहस्पतिना निरूपितं प्रकीर्णकाख्यं
विवादपदमभिधीयते ।

तस्य लक्षणभेदौ नारदेन निरूपितौ,—

“प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ॥

राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ।

* ष्टित्रीक्षितौ,—इति शा० ।

† धनापहर्षं,—इति का० ।

पुनः प्रमाणसम्भेदः प्रकृतीनां तथैवच ॥

पापण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ।

पितापुत्रविवादस्य प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ॥

प्रतिग्रहविलोपस्य लोप आश्रमिणामपि ।

वर्णमङ्गरदोषस्य तद्वृत्तिनियमस्तथा ॥

न दृष्टं यद्य पूर्वेषु सर्वं तस्यात् प्रकीर्णकम्” इति ।

प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाशोभद्वन-तदाज्ञाकरण-
तत्कर्मरचनादिविषयान्ते नृपसमवाचिनएव । तच्च स्याद्याचारव्यपेते
मार्गे वर्त्तमानानाम् प्रतिकृन्तरमाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृपपत्र
कुप्यात्* । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तप्रकीर्णमित्युक्तं
भवति । तस्य राजाज्ञाप्रतिघातेर् विगेषदण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न्यूनं वाऽशधिकं वाऽपि लिमेद्यो राजागमनम् ।

पारदारिकषोरं वा मुस्रतो दण्ड उत्तमः” इति ।

“राजयानामनाररेहे दण्डो मध्यमसाहसः” इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“राजक्रीडासु ये भक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियञ्चास्य यो वक्ता बलं तेषां प्रकल्पयेत्” इति ।

राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः,—

“राज्ञः कोशापघ्नंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्द्विविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेवच” इति ।

सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्य-
मित्याह नारदः,—

“आयुधान्यायुधीयानां बीजानि क्षयिजीविनाम् ।

वेद्यास्त्रीणामंलङ्कारान् वाद्यावाद्यानि तद्विदाम् ॥

यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति” इति ।

ब्राह्मणस्य वधस्याने मौण्ड्यमाह मनुः,—

“ब्राह्मणस्य वधे मौण्ड्यं पुरात्रिवांमनाङ्गने ।

ललाटे चाभिग्रन्ताङ्गं प्रयाणं गर्दभन तु” इति ।

कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“द्विनेत्रभेदिनो राजा द्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टगतो दमः” इति ।

यत्तु सप्तत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“द्विजातिनिहिनः शूद्रान् चिचदण्डेन घातयेत्” इति ।

तद्व्यर्थं ब्राह्मणलिङ्गधारणे वेदितव्यम् । ब्राह्मणपीडाकारिणो-
दण्डमाह मनुः,—

“ब्राह्मणान् बाध्यमानन्तु कामादवर्षणम् ।

हन्याच्चिर्वैर्बधोपायैस्तमुद्वेजकरैर्नृपः” इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्यावामिनं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।

बधेन शमयेत् प्रापं दण्डो वा द्विगुणं दमम्” इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गं(१)माह यमः,—

“एव धर्मप्रवृत्तस्य राजोदण्डधरस्य च ।

यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गं वासुस्तथाऽचयः” इति ।

मनुरपि,—

“एवं सर्वानिमात्राजा व्यवहारान् समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमाङ्गतिम्” इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपालसाहाय्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां व्यवहारमाधवः समाप्तः ॥

मेमाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिव्याख्या ॥

शुभमस्तु । श्रीरस्तु ॥

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	८	आस्त्रायो	आस्त्रायो
१२	८	प्रायास	प्रयास
१८	१३	सम्बन्तं	संबन्तं. (एवं मरत्र)
१८	१६	येयमुक्ता	येयमुक्ता
३३	४	निरीक्ष्यते	निरीक्षते
३५	१३	कैवर्त्तश्च	कैवर्त्तश्चैव
४०	२	प्रकारः	प्रकारः ।
५४	११	सम्भवं	सम्भवं
५४	१३	प्रत्यर्थी	प्रत्यर्थी
५८	६	शंकेत	संकेत
६०	८	तत्पित्रा ऋतीय	त्वत्पित्रा ऋक्षीत
१०८	१४	कालेन	काले न
१११	३	घटो	घटो
१२१	२१	प्राङ्मुखः	प्राङ्मुखः
१२४	८	पूर्वाङ्गे	पूर्वाङ्गे
१२७	८	भस्म	भस्म
१६८	१८	विवक्षितं	अविवक्षितं
१७०	५	स्त्रीश्लेषु	स्त्रीश्लेषु
१७०	८	शुक्लं	शुक्ल
१७३	७	भृङ्गयानां	भृङ्गयानां (एवमन्यत्र)
१७४	२०	नामयो	नाम यो
१७६	१८	भोगाधिपे	भोगाधिपे
१७८	१८	सभ-	स म-

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	चशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१६०	१८	रूपायै	रूपायै
१६८	८	स्त्रियै	स्त्रियै
२०८	७	दाप्यये	दापये
२११	१६	न्नगस	न्यास
२१३	१२	क्रौण	क्रौणं
२१३	१५	शाब्दिभि	शाब्दिभि
२१५	१८	शाब्दिभि	शाब्दिभिः (एवं परत्र)
२२६	२	सुतेपितु	सुते पितु
२४६	५	गृह्यत	गृह्यते
२४८	१८	समक्रिया	समयक्रिया
२६६	१०	द्यति	द्यति
२६८	८	दशाद्यत	दशाद्यन्तु
२८२	१६	भस्माभि	भस्मादिभि
२८६	८	सक्वि	सक्वि
३०८	१८	पुरुषै	पुरुषै
३१६	८	प्रोक्तं	प्रोक्त
३१७	२२	भान्तुलानी	भान्तुलानी
३२८	१८	सत्वम्	सत्वम्
३३७	१७	ददुक्तो	ददुक्तो
३३७	१८	दतो	दतो
३४५	१७	सपिण्डा	सपिण्डा
३४६	१०	सष्टष्टानास्तु	सष्टष्टानास्तु
३६१	१८	भांग	भांग
३७१	८	धास्तागा	धास्तागा
३७६	८	धास्तानास्तु	धास्तानास्तु
३८०	१८	तान्	तान्

PREFACE.

श्रवतरणिका ।

पराशरस्मृतेर्माधवाचार्य्यद्वयता व्याख्या समीचीनोद्यत् । सिय न परं पराशरस्मृतियव्याख्यानं किन्तु पराशरस्मृतियव्याख्यायानेनोपादेय स्मृतिनिबन्धोऽयं विरचितो माधवाचार्य्येण । सोऽयं ग्रन्थो दाक्षिणात्ये प्रचरद्रूप । सोऽयं महामहोपाध्यायपरधुनन्दनभट्टाचार्य्यप्रभृतिभिः स्मृतिनिबन्धकर्तृभिः प्रमाणतयोपन्यक्त । तस्यैतस्य ग्रन्थराजस्यार्थावर्त्ते विशेषतस्तु गौडमण्डले विरलप्रचारं लुप्तप्रायताञ्चालस्य शास्त्रग्रन्थरक्षणदीक्षितैर्विद्यावारिधिभिरस्यातिकसमितिशोभाकरैः समास्तारैस्तन्मुद्रणं स्थिरीकृत्य तच्छोधनादौ नियुक्तोऽयं जनः । मया तु यतमानेन यद्यमिति एतस्य शोधनमकारि । अद्यत्वेऽध्ययनाध्यापनयोरव्यवहृतत्वेन विरलप्रचारतया चास्यैकमपि पुस्तकं परित्यज्य न लब्धम् । तथापि महता व्यायासेनास्य शुद्धता कथञ्चित् सम्पादिता । ग्रन्थार्थवैशद्याय टिप्पणमपि तेषु तेषु स्थानेषु विरच्य दत्तम् । तथापि अत्र याऽशुद्धिर्विपश्चिता प्रतिभास्यति सा तैरेव ह्यथवा शोधनीया ।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्यैतस्य शोधनमकारव तेषामिदानीमुल्लेखं क्रियते । एकं तावदस्यातिकसमाजादागतं मूलमात्रम् । द्वितीयमपि तत एवानेतन्माचारप्रायश्चित्तकाण्डद्वयात्मकं व्याख्यासहितम् । तृतीयमपि तस्मादेव समाजात् संगृह्येत आचारकाण्डरूपं व्याख्यासहितमेव । चतुर्थं सस्कृतविद्यामन्दिरात् समासादितमाचारप्रायश्चित्तरूपकाण्डद्वयोपेतं सव्याख्यम् । यच्चमं शान्तिपुरनिवासिपण्डितरामनाथ तर्करत्नात् प्राप्तं तादृशमेव । यच्च मददेशादानीतं शैलङ्गाक्षरमुद्रितं तथाविधमेव । तदेवमाचारप्रायश्चित्तकाण्डयोः षट् पुस्तकान्युपलब्धानि । व्यवहारकाण्डस्य त्रैकं पुस्तकपण्डितरामनाथ-तर्करत्नात् प्राप्तम् । द्वितीयं सस्कृतविद्यामन्दिरादधिगतम् । तृतीयं काशिकराजकीयसस्कृतपाठशालात् समानौतम् । तदेव व्यवहारकाण्डस्य त्रौण्यं पुस्तकानि संगृह्येतानि ।

पराशरस्मृतौ तावत् ष्यष्टभिः श्लोकैरुक्तानि षट् शतानि श्लोकानां विद्यन्ते । ते च श्लोका इदंशुभिरध्यायैर्विभक्ता । तत्राद्यमध्यायत्रयमाचारकाण्डम् । पराचीनमध्यायायक प्रायश्चित्तकाण्डम् । अन्तिमस्त्वध्याय परिश्रितरूप । आचारो हि धर्मानुष्ठानम् । तच्चाद्येनाध्यायत्रयेणोपदिष्टम् । शास्त्रीय धर्ममनाचरत निषिद्धञ्चानुतिष्ठतो यदनिष्टमापद्यते, तन्निराकरणाद्यं प्रायश्चित्तम् । तच्चाचारोपदेशात् परत समुपदिष्टम् । यथा कल्पसूत्रादौ श्रौतधर्मानुष्ठान तदतिक्रमप्रायश्चित्तञ्चोक्तम्, तथेहापि स्मार्त्तधर्मानुष्ठानमतिक्रमप्रायश्चित्तञ्चोक्तं न तु व्यवहारोऽपि पराशरदेशोक्त । परन्तु राजधर्मप्रस्तावे, प्रजाधर्मेषु पालयेदित्यनेन व्यवहार सूचित । यद्यपि स्मार्त्तधर्मान्तरवत् व्यवहारोऽपि वेदमूल इति सोऽपि धर्म एव, एवञ्च स्मार्त्तधर्ममुपदिदिदौ पराशरस्य व्यवहारोऽप्युपदेशुमुचित, तथापि तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादुपदेशेन कृत । द्विविधो हि धर्मः कश्चित् परलोकप्रधान कश्चित्तल्लोकप्रधान । तत्र परलोकप्रधान धर्ममुपदिदिदित्तुराचार्यं श्रौचादिकमेवोपदिष्टवान्, तस्य परलोकप्रधानत्वात् । व्यवहारन्तु नोपदिदेश तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादिति ज्ञिष्यते । व्याख्याना तु माधवाचार्येण आचारकाण्डप्रायश्चित्तकाण्डयोर्व्याख्यानानन्तर परिश्रितरूपतया व्यवहारकाण्डमप्युपनिबद्धम् । तदेव मूलस्याचारप्रायश्चित्तम्-प्रायश्चित्तकाण्डद्वयात्मकत्वेऽपि माधवाचार्यकृता तद्व्याख्या तु काण्डत्रयवती, आचारकाण्ड प्रायश्चित्तकाण्ड व्यवहारकाण्डश्चेति ।

तत्र प्रथमेऽध्याये चतुर्णां वर्णानां साधारण (श्रित्याचार व्याहृिकञ्च) असाधारण (षट्कर्म चित्तिरच्चादिरूप) च धर्मो निरूपित । द्वितीये कृष्यादिरूपो जीवभोपाय उपदिष्ट । उद्देशतश्चाश्रमधर्मसूचन कृतम् । तृतीयेऽध्याये अश्रौचवित्तर उद्देशेन श्राद्धसंग्रहश्चोक्त । चतुर्थेऽध्याये प्रकीर्णपापप्रायश्चित्त शुभभेदादि परिषेदनञ्चोपदिष्टम् । पञ्चमेऽध्याये प्रकीर्णपापप्रायश्चित्तश्रेय व्याहृतान्निसंस्कारश्चाभिहित । षष्ठेऽध्याये मलावहनद्वारो करणोपपातकप्रायश्चित्तान्युक्तानि । शुद्धिथाप्नरसयो । सप्तमेऽध्याये रसा

प्रातिरिक्तद्वयमुद्धिरुपदिष्टा । अष्टमेऽध्याये सामान्यतोगोबधप्रायश्चित्त-
मुक्तम् । नवमेऽध्याये रोधादिनिमित्तकगोबधप्रायश्चित्तमनुश्रियम् । दशमे-
ऽध्याये अगम्यागमनप्रायश्चित्तमादिष्टम् । एकादशेऽध्याये अभोज्यभोज-
नादिप्रायश्चित्तमादर्शितम् । द्वादशस्त्वध्याय काण्डद्वयपरिश्रियरूप ।

पराशरस्मृतौ खल्वस्या बाहुल्येन कलिधर्माणामेवोपदेश । मुनिभि-
रसन्विन किल भगवान् वेदव्यास कलौ मनुष्याणां शक्तिङ्गासेन यथा-
वद्वर्म्ममनुष्ठातुमसमर्थानालक्ष्य रूपया वदरिकाश्रमस्य पितर पराशर पृष्ट-
वान् । स चैवं पृष्टो धर्म्ममुपदिदेश । अतएवात्र आचारस्य सङ्घोच
प्रायश्चित्तस्य बाहुल्यञ्चोपलभ्यते । लोकानामल्पसामर्थ्यात् आचारसङ्घोच,
पापबाहुल्यात् प्रायश्चित्तविस्तर । अत्रापि सङ्घोचोऽभ्युदेव । यथा गोबधे
त्रैमासिकव्रतादिकं मन्वादिभिरुपदिष्ट, ब्रह्महत्याया च द्वादशवार्षिक-
व्रतादिकम् । पराशरेण तु तत्र तत्र यथाक्रम प्राजापत्य सेतुदर्शनञ्चोक्तम् ।
तस्मात् पराशरमते तत्र तत्र तत्तदेव मुख्य प्रायश्चित्तम् । व्रतान्तरश्चैतद्वै-
कल्लिषम् । यस्य हि शास्त्रे प्रसङ्गा श्रूयते, तदेव महत्, व्यायासबाहुल्यं
तु न महत्त्वप्रयोजकम् । तथात्वे ह्यधिकाणामायासबाहुल्यात् कर्षणमेव
महत् स्यात् गोमूत्राद्यपेक्षया सिहव्याघ्रादिमूत्राणामुत्कर्षो भवेत् । स्मृत्य-
न्तरानुसारेण तु विषयव्यवस्था न समीचीना । सर्वथा स्मृतीनामर्वागृष्टा-
ज्ञातुमशक्यत्वात् । स्वपरिज्ञातस्मृत्यनुसारेण व्यवस्थायामभ्युपगम्यमानायान्तु
पूर्वं तथा व्यवस्थाया ह्यताया कालान्तरे स्मृत्यन्तरदर्शने व्यवस्थाया अव्यव-
स्थत्वापत्तेः । तस्मात् व्रतान्तरविधानं न व्रतान्तरस्य निवारकम् । इत्यथ
घनैकस्मिन् विषये भिन्नभिन्नासु स्मृतिषु विभिन्नानि व्रतान्युपलभ्यन्ते, तत्र
सर्वथा विकल्प एवेति समीचीनं पश्या । व्यायासबाहुल्यात्त्ववान्तरफल-
बाहुल्यं महतोव्रतस्याल्पेशाशेन पापक्षयोऽवश्रियेन चाशेन सर्गादिसुखातिर्वा
कल्पनोद्यम् । पापक्षयादिकं प्रकृतफलन्तु विहितेभ्यः सर्वेभ्य एवाविशेषेण
जायते । एवमल्पव्रतेनापि महत् पापस्य कियानश्च क्षीयते । अस्मिन्नर्थे
व्याख्याहृद्भिर्माधवाचार्ये सर्वथा समुपादेयो विचार प्रवर्त्तित इत्युपारम्यते ।

माधवाचार्येणैदमपि विचारितम् । तद्यथा । ब्रह्महत्याद्युत्पन्नं पापं
 द्वादशवार्षिकादिना व्रतेन नश्यतु । कर्मजन्यपापस्य कर्मणा नाशोपपत्तेः ।
 ध्यमध्यमच्छयजनितन्तु पापं कथं नश्यति ? यावता मक्षितस्यामध्यस्य मास-
 शोषितादिरूपेण परिणतस्य शरीरेऽवस्थानात् । ध्यपवित्रपदार्यंपरिणाम-
 रूपस्य शरीरस्य कथं प्रायश्चित्तानुष्ठानेन पवित्रता शक्यते वक्तुमित्येवमाशङ्क्य
 सिद्धान्तितम् । अतएवामध्यप्रक्षयप्रायश्चित्ते शङ्खपुष्पौपश्रुतीनां क्लृप्तस्य
 पानं विहितम् । तथाच तत्तत्क्लाद्यपानेनामध्यप्रक्षयपरिणामभूतमासशोषि-
 तादे सशोधनमुपपद्यते । पवित्रतत्तद्द्रव्यक्लाद्यादीनां मासशोषितादिरूपेण
 परिणतानां प्रदुष्टमासशोषितादिशोधकत्वोपपत्तेरित्यादिकं विचारितम् ।
 एतेनामध्यमच्छयप्रायश्चित्तं व्यादियत्रतादिकमेव करणीयं न तत्रानुकल्प-
 धेनुदानादिकं कर्तुमुच्यते इति माधवाचार्याणामभिप्रायः प्रतीयते ।

सा खल्वियं पराशरस्मृति कलौ युगे प्रणीतेति तत एवोपलभ्यते ।
 सा चेयं प्रायः सर्वसांसांसेव स्मृतीनां परमाविनी । पराशरं पृच्छता वेदशा-
 सेन खल्वेवमुक्तम् ।

श्रुता मे मागवाधर्मा वाश्रिष्ठा काश्यपास्तथा ।
 गार्गीया गोतमीयाश्च तथाचौशनसा श्रुता ।
 अत्रेर्विष्णोश्च संवत्सार्द्धत्तादङ्गिरसस्तथा ।
 श्रुतातपाश्च हारीतादयाश्चवल्कप्रात्तथैव च ।
 व्यापस्तम्बकृता धर्मा शङ्खस्य लिखितस्य च ।
 कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।

तदनेनैतासां स्मृतीनां परतो भगवतो व्यासस्य प्रश्नः, तदुत्तररूपतया
 च पराशरस्यास्यां स्मृतेरभिधानमिति स्पष्टमवगम्यते । सेयं स्मृति पूर्व-
 स्मृतीनां सारसंग्रहभूतेति प्रतीयते । अस्यां हि स्मृतौ क्वचित् स्मृत्यन्तर-
 वाक्यमविकल्पमेवोक्तम् । यथा नये मृते प्रव्रजिते इत्यादि भारद्वाजस्मृतिवाक्यं
 सयैवाभिहितम् । क्वचित्त्वशतो विकल्पस्य स्मृत्यन्तरवाक्यमिदोपन्यक्तम् ।
 यथा शुद्धेद्विप्रो दशाहेन इत्यादि दत्तवाक्यं जातौ विप्रो दशाहेन इत्यंशतो-
 विकल्पस्य घटितम् ।

शाखाकर्तुर्माधवाचार्यस्य लिपेऽथातुर्थं सारव्यञ्च सुप्रसिद्धमिति तत्र न किञ्चिद्वक्तव्यम् । स किल प्रसिद्धस्य बुक्कमहोपतेरमात्य आसीदित्यपि सुप्रसिद्धमेव । किं वज्रना सायणाचार्यं माधवाचार्यांवेव तस्य प्रसिद्धेर्मूलमिति शक्यते वक्तुम् । स खल्वयं माधवाचार्यो भारतीयतीर्थस्य शिष्य इति अस्मिन्नेव ग्रन्थे कालमाधवादौ चोपलभ्यते । अस्य माधवाचार्यस्य जननी श्रीमती, पिता मायणः, सायणभोगनाथौ सहोदरौ । सोऽयं भरद्वाजगोत्रोत्पन्न यजुर्वेदो बौधायनशाखीय इत्येतदस्य ग्रन्थस्योपक्रमशिकाया तदुक्त्याऽवगम्यते । एवं हि तन्नोक्तम् ।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायण पिता ।

सायणभोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ।

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा तस्य च याजुषी ।

भरद्वाज कुलं यस्य सर्वञ्च स हि माधव इति ।

तदनेन माधवसायणौ सहोदरौ भ्रातराविति स्पष्टमवगम्यते । ये तु माधवसायणयोरभेदं मन्यन्ते, ते कथमिमा माधवाचार्यस्योक्तिं न पर्यालोचयन्तीति न खल्वधिगच्छामि । अस्तु तावत् । स खल्वयं माधवाचार्यः सायणाचार्यस्यायज न तनुजः । तथाच सायणाचार्यैकतयञ्चतन्त्रसुधानिधियञ्चे ।

तस्याभूदन्वयगुरुत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्वञ्च सायणाचार्यो मायणार्यतनूद्भवः ।

उपेन्द्रस्येव यस्यासीदिन्द्रः समनसा शिष्यः ।

महाकृतूनामाहर्ता माधवार्यसहोदरः ।

तदपेन्द्रस्येव इव सहोदरो माधव आसीदित्युक्त्या माधवस्य सायणायजत्वं प्रतीयते । माधवार्यैतार्यपदप्रयोगाच्च तथाऽवगम्यते । अतएव माधवाचार्यो बुक्कस्य बुक्कस्य बाऽमात्य आसीत् सायणाचार्यस्तु बुक्कस्य तत्पुत्रस्य हरिहरस्य घामात्य आसीदिति सुतरा सङ्गच्छते । हरिहरस्य बुक्कात्मजत्वं तु यञ्चतन्त्रसुधानिधौ स्पष्टमुपलभ्यते । एवं हि तन्नोक्तम् ।

वशे चान्द्रमसे तदन्वयनिधि श्रीसङ्गमोऽभ्रनृप-
स्तस्मात् प्रादुरभृदभीष्टसुरभि श्रीबुक्काष्ट्वीपति ।
हरिहरनिभभ्रमा कामदोऽभ्रुज्जगत्वा
हरिहरनरपालस्तस्य भूषास्तनूष ।

स खल्वय सायणाचार्यो वेदभाष्याणि विरचितवान् । न तु माधवा-
चार्यो वेदभाष्याणां निर्माता । अतएव वेदभाष्ये माधवाचार्यनिर्मित-
शैमिनीयन्यायमालायन्यस्य श्लोक प्रमाणतयोल्लिखित । तदुद्धरणवेलाया
न्यायविकारकार आह, — इत्यन्योक्तिरूपेण समुल्लेख सुतरा सङ्गच्छते ।
यच्च क्वचित्,—

छपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यत ।
इत्युक्तम् । तदपि न्येष्टे भातरि सम्मानप्रदर्शनार्थमेव । अतएव स्वशा-
श्रयभूतसङ्गममहाराजकृतितया वेदभाष्यस्य तत्रैव क्वचिदुल्लेखो दृश्यते ।

सङ्गमेन प्रकाशयते ।

इत्यत्र । खल्वेतेरन्यकृतितयोल्लेख खल्वन्यस्मिन् सम्मानातिशयभवगमयति ।
तत्रैव वेदभाष्ये तत्तत्प्रकरणपरिसमाप्तौ, “इति सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे” — इत्यादिक पुष्पिकाया यल्लिखित तदप्येव
सङ्गच्छते । अपि च धातुवृत्तिनाम ग्रन्थ सायणाचार्येण निर्मित । सेयं
धातुवृत्तिर्माधवीयेति नाम्ना तेनैव प्रख्यापिता । तथाच धातुवृत्तेरुपक्रम-
णिकागत श्लोक ।

तेन माधवपुत्रेण सायणेन मनोभिषया ।

व्याख्यया माधवीयेय धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

वेदभाष्य सायणाचार्यकृतमित्येतच्च तत्कृतयज्ञतन्वसुधानिधिग्रन्थात् स्पष्ट-
भवगम्यते । तथाच तत्र सायणाचार्यं प्रति समासदामुक्तिः ।

अथैतत् अक्षरा वेदस्ते ज-दृष्टार्थभौरेण ।

त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीयेन प्रथोपमा ।

सोऽपि माधवाचार्यं पुराणसार पराशरस्मृतित्याख्या कालमाधवापरनाम-

धेय कालनिर्णयग्रन्थान् विरच्य परतो जैमिनीयन्यायमाला तद्विस्तरं च रचितवान् ।

व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानय ।

तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यत ॥

इत्यनेन कालमाधवगतेन श्लोकेन पाराशरस्मृतिव्याख्यानानन्तर कालमाधवः यस्य प्रणीत इत्यवगम्यते ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुध ।

स्मार्त्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यत ॥

इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरगतेन श्लोकेन सर्वथा स्मार्त्तधर्माणां व्याख्यानानन्तरं जैमिनीयन्यायमालाविस्तरोरचित इति चावगम्यते । व्याख्या-
तस्यायं श्लोक सत्यमेव । तथा । सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसार-
पाराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्त्तधर्मे पूर्वं व्याख्यात, इदानीं द्विजानां
विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्त इति ।

अत्रेदमाशङ्कते कैश्चित् । सायणमाधवयोर्भिन्नत्व, सर्वदर्शनसंग्रहे —

श्रीमत् सायणमाधव प्रभुरपन्यास्यत् सता प्रीतये ।

इत्युपन्यास कथं सङ्गमनीय । अत्र य एव सायण स एव माधव इति
सायणमाधवयोरेकत्वमवगम्यते । अत्रैतदालोचनीयम् । पूर्वोक्तप्रबन्धेन
सायणमाधवौ सहोदरौ माधवस्य स्वर्गमनात् परतोऽपि सायणो जीवित-
व्यासीत् तदानीमेव तेन यज्ञतन्त्रसुधानिधिर्विरचित इति स्पष्टमवगम्यते ।
तस्मात् सायणमाधवौ भिन्नामित्यत्र नास्ति सन्देहः । सायणमाधवयो-
रभेदनिर्देशस्तु सायणशब्दस्य वंशनामतामप्यवगमति । तथाच माधवा-
चार्यस्य सोदरो नाम्ना सायण व्यासीत् सायणमाधवौ हावेव तु सायण-
वंशोत्पन्नाविति स्मियते । सायणशब्दस्य वंशनामता तु सर्वदर्शनसंग्रह-
एव स्तष्टमवगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥

द्यव सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेनेति विशेषणोपादानात् सायणवंशोत्पन्नत्वं
माधवस्यावगम्यते । तथा सायणरचितधातुदत्तौ,—

द्यस्ति श्रौतद्रमन्नाप एष्वीतलपुरन्दर ।

+ + + +

तस्य मन्विशिखाएतमिति मायणसायण ।

य ख्याति रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥

x x x x

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनोधिगा ।

व्याख्यया माधवीयेय धातुदत्तिर्विरच्यते ॥

यत्र हि तस्येत्यादि ल्लोके मायणस्य सायणतयोल्लेखो वक्ष्यनामता तस्याव-
गमयति । तेनेत्युत्तरश्लोके च सायणनामधेयत्वं तस्येति धौमद्विरुचिन्त-
नीयम् । धातुदत्ते इय्यिकायामपि, मायणस्युतेन माधवरुहोदरेण सायणा-
चार्येण विरचिताया,— इत्यादि लिखितम् ।

इदन्विह विचारणीयम् । माधवाचार्येण सर्वत्रैव प्रज्ञादौ विद्या-
तीर्थस्य प्रणाम कृत । सर्वदर्शनस्यग्रहस्यादौ तु,—

पारं गतं सकलदर्शनसामराणा-

मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् ।

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं

सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ।

इत्युक्तम् । विद्यातीर्थस्योल्लेखस्तु न कृत । किमत्र कारणमिति न निश्ची-
यते । परन्तु शार्ङ्गपाणितनयस्तस्य दर्शनश्रास्त्रे गुरुरासौदित्येवमपि सम्भ-
वेत् । इत्यन्तु किं विस्तरेश्च ?

तदेवं माधवाचार्यसायणाचार्ययोर्मन्वहदर्शनात् यावान् माधवा-
चार्यस्य परिचयोऽवगम्यते, तावानेवाश्रोपनिबद्धो न तु कल्पनया कल्पयता
नौत इति शिवम् ।

कलिकाता राजधान्याम्, }
शका १८२० । भादे मासि । }

मेरपुरनगरवास्तव्य, }
श्री चन्द्रकान्त देवशर्मा । }

पराशरभाधवस्याकारादिक्रमेण विषयस्तुची ।

—००—

व्यवहारकाण्डस्य ।

अ ।

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अभिविधि*	१३१	१७
अदत्तनिरूपण तद्भेदाच्च	२२७	१७
अदत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वम्	२२८	२०
अदेयदानप्रतिग्रहयोर्दण्ड	२२५ }	{ ६
”	२५० }	
अदेयम्	२२४	१४
अधिकर्मकृत स्वरूपम्	२४२	२०
अनासेध्या	३८	३
अनियुक्तप्रतिनिधय	४२	१४
अनेकभृत्यकर्तृककर्मणि वेतनार्पणप्रकार	२३१	१८
अनश्राना पुत्रस्याश्रमागत्वम्	३६७	६
अनश्राना मरणम्	३६६	१६
अन्तर्गतभावन्नक्षत्रलिङ्गानि	४३	१८
अन्तेवासिना कर्मकरणम्	२४०	२२
अन्तेवासी	२४१	३
अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य न प्रामाण्यम्	१०२	१८
अन्यथावादित्र सम्भस्य दण्ड	२७	१
अन्याहितलक्षणम्	२०८	१८
अपराधावुसारेण दण्डव्यवस्था	१५६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अपराधाः	३३	१८
अपुत्रदायग्रहणक्रमः	३५२	१०
अपुत्रधने पत्यधिकारविचारः	३५५	१८
अप्रकाशतस्काराणां दण्डः... ..	३०१	१०
अप्रकाशतस्काराः	३००	४
अप्रकृतिप्रकृतस्य कार्यस्यासिद्धिः	१६५	२
अप्रगल्भाभियोक्तारि कालदानम्	५१	१०
अभियोक्तादीनामुक्तिक्रमः	४५	८
अभ्युपेत्यामुश्रूषा... ..	२३८	६
अमेध्यादिना तडागादिद्रुषणे दण्डः	२७६	६
अर्थिनः प्रतिनिधिः	४२	११
अर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रियेति निरूपणम्	६६	१६
अर्थिप्रत्यर्थिनोः सन्धिः	५८*	१६
अवस्करादिभिस्त्वतुष्यथादिरोधनिषेधः	२७८	१५
अविमान्यमयम्	३७६	६
अविमान्यविद्याधनलक्षणम्	३७७	८
अशूलवाक्यलक्षणम्	२६४	१०
अष्टादशविवादपदानि	११	५
असाक्षिप्रत्ययाविवादाः	८४	१२
असंबद्धवादलक्षणम्	१६२	४
अस्त्रामिविक्रयः... ..	२११	११

आ ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यम्	१०२	८
आगमवद्दोषकालादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणम्	१०२	१४

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
व्यागमं विनाऽपि त्रिपुरतथभोगस्य प्रामाण्यम् ...	१०३	१५
व्याधिरितलक्षणम्	१६१	८
व्याचार्यस्य कर्त्तव्यम्	२४१	६
व्याज्ञाप्रश्नापनपत्रयोर्लक्षणयो	६०
व्यादित्या ...	१२२	१६
व्याधिनाश्यादौ व्यवस्था ...	१०५	४
व्याधिनिरूपणम्	१०३	१४
व्याधिपत्रे विशेष ...	६५	४
व्याधिपालनप्रकार	१०५	१
व्याधिभेदा	१०१	१६
व्याधिभोचनम्	१०२	१६
व्याधिसिद्धिप्रकार	१०५	१६
व्याधेर्बलावलभाव'	१०६	५
व्यावेदनप्रकार'	४२	७
व्यासेधभेदा	३७	७
व्यासेधादिविधि	३७	१
व्यासेधानर्हा	३७	१३
व्यासेधार्हा	३७	३
व्यासेध्यासेधकयोस्तत्कालोक्तहने दण्ड	३७	२०
व्याहितद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिकाल	१०६	१४
व्याज्ञानानर्हा	३६	१५
व्याज्ञानार्हा	३६	८
—		
इ ।		
इच्छितादय	७५	८
—		

उ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
उत्कौचस्वरूपम्	२२६	७
उत्तमद्रथाणि	२६८	१५
उत्तमसाहसदण्डः	२८०	४
उत्तरपादः	५३	८
उत्तरभेदानां स्वरूपाणि	५६	१०
उत्तरभेदाः	५६	८
उत्तरलक्षणम्	५४	३
उत्तरादाने प्रत्यर्थिनः पराजयः	६४	८
उत्तरामासानां लक्षणानि	५७	१५
उत्तरामासाः	५७	१०
उद्धृतलक्षणम्	२७२	१४
उपधिलक्षणम्... ..	१६१	४
उपनिधिलक्षणम्	२०४	६
उपविक्रयलक्षणम्	२१३	६

च ।

चरणयज्ञाधर्माः	१६०	१३
चरणयज्ञौत्तभेदेन लज्जेः परिमाणभेदः	१६८	१
चरणदानविधिः... ..	१६६	१५
चरणपरिशोधनकार्यः	१६५	११
चरणदानप्रकारम्	१६६	८
चरणदानस्य सप्तविधत्वम्... ..	१६६	६

क।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कतिचिद्देशाचाराः	१४	०
कान्यादूयणे दण्डः	३२०	१८
कान्याहरणे दण्डः	३२०	१०
कर्मकराः	२३८	१६
कार्यं दर्शनप्रकारः	३६	०
कालदानस्य विषयः	५५	१३
कूटसाक्षिणः	८२	८
कूटसाक्षिणां दण्डः	८१	१४
कृत्स्नकण्डपरिशोधनाशक्तौ दत्तं लेख्यपुत्रे लेखनीयम्	१००	१४
केषु चित्कार्यविशेषेषु स्त्रोणामस्नातन्व्यम्	१६१	११
कोशविधिः	१४४	०
क्रियायां बलाबलभावः	६१*	४
क्रियापादः	६०*	११
क्रियाभेदाः	६०*	२०
क्रौतपण्यपरोक्षाकालः	२५६	२
क्रौतानुग्रहः	२५५	४
कृषित् पुनर्यवहारः	१६१	८
कृषित्स्वतन्त्रकृतस्यापि कार्यस्यासिद्धिः	१६५	६
कृषिदनक्रौतताऽपि वृद्धिर्भवति	१६८	०
कृषिदशिरौ दिव्यम्	११६	४
कृषिदाने भाष्यादीनामनुमत्यपेक्षा	२२०	३
कृषिदूतेः प्रावत्यम्	१००	१३
कृषिदावहारनिर्ययस्य धर्मबाधकत्वम्	१५४	०
कुम्भदण्डम्	२८८	११

ख ।

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
खिलोपचारविधिः	२२२	१२

ग ।

गणकलेखकयो कर्तव्यता	२३	६
गवादियालकस्य भृतिपरिमाणम्	२६३	६
गोप्रचारभूमि	२६५	१६
ग्रामक्षेत्राद्यन्तरनिरूपणम्	२६५	२०

च ।

घण्डाल्यादिगमने दण्ड*	२२१	२०
चतुष्पाद्यवहारप्रकरणम्	४६	१४
धिरन्तनाया भुक्तेरपवाद	१०६	८
घोराणा नवविधत्वम्	३००	१०
घोराणा भक्तावकाशादिदाने दण्ड	३०५	४
घोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायः	३०५	१५
घोरितद्रव्यदापनासम्भवे राज्ञा स्वय तद्दातव्यम्	३०६	१५
घोरोपेक्षिणा दण्ड	३०५	११

छ ।

छात्राणि	१२	१८
----------	----	----

ज ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जपपत्रभेदाः	६०	५
जपपत्रे लेखनीयार्थाः	८६	६
जलविधिः	११०	८
जवि-जर-निरूपणम्	१४०	१४
जातिभेदेन दिश्यवस्था	११०	१६
जागतः साक्षादाने दोषः... ..	८१	१२
जानपदपत्रम्	६०	१०

त ।

तण्डुलविधिः	१४६	१२
तप्तमाषविधिः	१४०	१०
तस्करश्चागोपायः	२६८	१०
तस्करद्वैविध्यम्... ..	२६६	१४
तीरितानुशिष्टयोर्भेदः	१६१	२
तीक्ष्णवाक्यलक्षणम्	२६४	१२
त्रिपुरसभोगनिरूपणम्	१०४	१

द ।

दण्डमाशयभेदाः	२८३	२८
दण्डपारय्ये विधयः	२८४	४
दण्डपारय्यम्	२८३	११
दण्डनिरूपणं तद्भेदाद्य	२१०	१४
दत्तस्यानाहरणीयत्वम्	२२८	६
दत्ताप्रदानिकम्	२२४	८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दायद्वैविध्यम्	३२६	६
दायभागः	३२६	१
दायलक्ष्यम्	३२६	५
दायानर्थाः	३६६	५
दास-कर्मकरयोर्भेदः	२३८	१०
दासत्वमोचनविधिः	२४४	१३
दासत्वविधिनिषेधौ	२४३	१०
दासविमोक्षणतिकर्त्तव्यता	२४६	१२
दासशब्दव्युत्पत्तिः	२४३	४
दासस्वरूपं तद्भेदाश्च	२३६	१५
दिव्यदेशानादरे दिव्यस्य प्रामाण्यद्वानिः	१२१	१३
दिव्यदेशाः	१२१	३
दिव्यप्रकरणम्	११०	१०
दिव्यानां कालविशेषाः	१२०	४
दिव्यतिकर्त्तव्यता	१२१	१८
दिव्योद्देशः	१११	२
देयम्	२५५	१९
देशदृष्टस्य लक्ष्यम्	३१	११
देशदृष्टस्यानुकल्पत्वम्	३१	८
द्वैवमृतानां पशूनां कार्यादिकं पालने पशुसामिने		
दर्शनोपम्	२६५	८
द्यूतममाप्तयौ	३८८	१३
द्यूतस्यानव्यवस्था	३८८	८
द्वपोरेकमाधिं कुर्वन्तो दण्डः	१०६	२१

घ ।

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
घटविस्मांशप्रकारः	१७६	१
घटविधिः	१२५	११
धनवातमेव दिश्यागता	११४	५
धनागममेवा	२१५	२०
धनुषैर्निधाम्	१४०	१५
धनुषविमानम्	१३०	१४
धर्मनक्षत्रम्	१८१	२
धर्मशास्त्राद्योक्तधर्मशास्त्राद्योक्त विधौ विद्वेषः ...	७८	१८
धर्मशास्त्रादिब्रह्मशास्त्रशास्त्राद्योक्त ...	७८	१५
धर्मशास्त्रादि	७८	६
धर्मादिभिद्वेषादि	१८०	२०
धर्माधर्मविचारविधि	१४८	८
धर्माधिकारनक्षत्रम्	१०	८
धनाद्युत्पत्तयम्	३०८	८

ज ।

निक्षेपनामे शक्यता	२०५	१८
निक्षेपमेवा	२०४	{ ८ २०
निक्षेपमेवादी दया	२०५	१०
निक्षेपमेवाद्युत्पत्तयम्	२०५	१४
निक्षेपविधि	२०४	१४
निक्षेप	२०४	४
निक्षेपविधिमेव वाच्यव्युत्पत्तयम् ...	२०८	४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
निर्योगस्य वाग्दत्ताविषयत्वम्	३५०	१७
निर्यायपादः	१५०	८
निर्यायप्रकारः	१५०	१०
निर्यायस्थानानि... ..	१८	३
निर्यायहेतवः	१२	१
निवर्त्तनीयव्यवहाराः	१६१	१२
निसुरवाक्यलक्षणम्	२८४	८
निसृष्टार्थलक्षणस्य व्यवहारस्य सिद्धिः	१६४	१४
निसृष्टार्थलक्षणम्	१६४	१२
न्यायशब्दार्थः	७	१७
न्यायस्य व्यवहारनिर्यायकत्वम्	३०	२
न्यासलक्षणम्	२०४	११

प ।

पक्षदोषाः	४७	८
पक्षलक्षणम्	४७	४
पण्यन्यदावयथाव्यवहारतो दण्डः	३१२	१२
पण्यद्वैविध्यम्	२५८	१४
पण्यप्रकारभेदाः	२५८	१६
पण्यस्योत्तदुपभोक्तृविषये व्यवस्था	२३७	६
पतितस्य भक्षणाभावे	३६७	१
पथि पुरीमादिकरणे दण्डः	२७८	१
परित्याज्या स्त्रियः	३२४	५
पारध्याकरणाय प्रतिभूदानम्	२८६	११
पापदोषः	२६५	१

य।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
यथाविधिविचारे राज्ञः फलम्	२५ }	{ १०
” ” ” ” ” ”	१६५ }	{ १२
याचितलक्षणम्	२०६	१६
युक्तिः	६३*	३

र।

राजमार्गे प्ररीषकरणे दण्डः	२७६	४
राजलेखविभागः	८७	१०
राजलेख्ये लेखनीयार्थाः	८८	८
राजशासनलक्षणम्	८६	११
राजलेख्या निर्यायविधिः	६३*	१६
राज्ञा शास्त्रानुसारेणैव कार्यं कर्तव्यम्	३५	७
रक्षाः	१२२	२१

ल।

लिखितनिरूपणम्	८४	२१
लेखदोषमनुद्धरती दण्डः	१००	१०
लेखदोषाः	६५	०
लेख्यद्वैविध्यम्	६४	१६
लेख्यनाम्ने लेखान्तरं कार्यम्	६२	१८
लेख्यनिराकरणकारणानि	६८	१
लेखपरोक्षा	६४	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
लेख्यप्रयोजनम्... ..	६३	१२
लेख्यभेदाः	८५	०
लेख्यलक्षणम्	८५	५
लेख्यशुद्धिप्रकारः	६६	५
लेख्यस्यावान्तरभेदाः	८५	११
लेख्यज्ञानेरुपवादः	६६	२
लेख्यानां मिथोविरोधे निर्णयः	१००	६
लौकिकलेख्यभेदाः	८५	} १२ } १८
” ” ” ”	६१	
लौकिकलेख्यभेदानां खल्ल्यानि	८५	१४

 व ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिर्निर्णयः... ..	३२	१
वयोविशेषादिना दिव्यविशेषः	११८	४
वर्णलक्षणम्	२०	५
वसवः	१२२	१३
वाक्पारुष्यत्रैविध्यम्	२६४	३
वाक्पारुष्यम्	२६३	१५
वानप्रस्थादिधनविभागः	३६५	२
वानप्रस्थादीनां धनसम्बन्धः	३६५	१०
विक्रीयासम्प्रदानम्	२५८	६
विभक्तानां कार्त्तव्यम्	३८४	२
विभागामलापे निर्णयः	३८५	१२
विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य भागः	३३६	२०
विभाज्यद्रव्याणि	३०५	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	
विवादमन्तरेणापि दण्डाह्वांपराधः...	...	२४	३
विषमक्षयजनितविषवेगाः	...	१४३	११
विषयविशेषेषु दिव्यविशेषाः	...	११३	११
विषयविधिः	...	१४१	८
द्विजक्षयम्	...	२०२	१०
द्विपरिमाणम्	...	१६७	८
द्विप्रभेदानां लक्ष्यानि	...	१६७	४
द्विप्रभेदाः	...	१६६	१८
द्व्युपरमः	...	१०२	७
द्व्युपरमापवादः	...	१०२	१८
वेतनदानप्रकारः	...	२३०	११
वेतनस्थानप्राक्कर्म	...	२३०	६
वेदकमन्तरेणापि कृत्वाद्यो राज्ञा स्वयं निर्णेतव्याः	...	३२	१५
व्यवहारदर्शनकाजः	...	१८	८
व्यवहारदर्शनविधिः	...	२८	१०
व्यवहारदर्शने राज्ञः प्रतिनिधिः	...	२१	५
व्यवहारदर्शने वक्ष्यांस्तिथयः	...	१८	१४
व्यवहारदर्शनोपक्रमः	...	४१	१०
व्यवहारदर्शनामुत्तमाधममावः	...	३२	६
व्यवहारनिर्व्वचनम्	...	०	१४
व्यवहारपादाः	...	११ } ४६ }	{ १८ { १५
व्यवहारभेदाः	...	८	११
रातगदशब्दयोरेषः	...	२५०	१

श ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शपथाः	१११	१०
शस्यक्षेत्रे वृत्तिकरणम्	२६६	४
शारीरदण्डस्य प्रकारभेदाः	१५५	१०
शारीरार्धदण्डभेदेन दण्डद्वैविध्यम्...	१५५	११
शासनविरोधे मुक्तेरप्रामाण्यम्	१०५	२०
शिल्पिन्यासस्वरूपम्	२१०	२
शिशुनालयोर्लक्षणयो	१६६	५
शिव्याणां गुरुशुश्रूषा	२४०	१६
शुभाशुभकर्मणी	२३८	२
शुश्रूकभेदाः	२३८	१५
शून्यस्य दासीपुत्रविभागः	३५२	०
शौर्यधनलक्षणम्	३०८	१५

स ।

सकारणमित्योत्तरम्	६३	१
सङ्गरोत्तरम्	६०	१२
सङ्गरोत्तरे क्रियाक्रमः	६१	१४
सजातिप्रभुकायाः स्त्रियालक्षणम्	४०	८
सत्यप्रशंसा	०६	१
सत्यसाक्ष्यपवादः	७२	२२
सदोदितरूप्यम्... ..	२४	८
सदानयः	६८	८
सन्दिग्धलेख्ये निर्णयप्रकारः	८०	४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
साक्षिप्रश्नप्रकारः	७८	८
साक्षिभेदेन सङ्ख्याभेदः	७२	३
साक्षिलक्षणम्	६४*	१४
साक्षिप्रशब्दार्थं	६४*	७
साक्षिषु प्रतिप्रसवः	७०	१
साक्षिषु वज्यां	६६	७
साक्षिसङ्ख्या	६५	१४
साक्ष्यदानकाले उपानदुष्णीषपरित्यागः	७६	११
साक्ष्यनुयोजनम्	७५	१०
साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायाः	८३	११
साक्ष्यस्य हेयोपादेयता	८०	८
साक्ष्यज्ञौ विशेषः	८०	३
साक्ष्ये मित्याकथनदोषा'... ..	७७	८
साधारणस्त्रीगमने दण्ड'	११६	१२
साध्यनिरूपणम्	७	१६
साध्यपालस्य कर्त्तव्यता	२४	२
सामन्तलक्षणम्	२७१	१७
साहसभेदा'	३०७	१०
साहसस्वरूपम्	३०७	५
साहसिकज्ञानोपायः	३०६	१५
साहसे दण्डः	३०८	४
साहसम्	३०७	४
सौमाधिहानि	२७०	६
सौमानिर्ययप्रकारः	२७१	८
सौमाप्रकारभेदा'	२६६	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सौमायाः पञ्चविधत्वम्	२६६	२०
सौमाविदादनिर्णयः	२६६	१८
सुवर्णादिपरिमाणम्	११५	१६
सेतुद्वैविध्यम्	२८२	५
सोद्धारभागस्याननुष्ठानम्	३३६	१
सोपधिदानादेर्नैवर्त्तनीयत्वम्	२२६	१७
सोपाधिदत्तस्य स्त्रीधनत्वाभावः	३७०	७
संविह्यतिक्रमः	२४७	१
संसर्गनिर्णयः	३६२	१
संख्येष्टिविभागः... ..	३६०	१५
स्त्रियम्	२६८	१
स्त्रियसन्देहे निर्णयः	३०६	१७
स्त्रोभक्तसूचकयोर्लक्षण्ये	३५	२
स्त्रीधनदाने विशेषः	३६६	१०
स्त्रीधनभेदाः	३६८	६
स्त्रीधनविभागः... ..	३६८	५
स्त्रीपुंसयोगलक्षणम्	३२२	१२
स्त्रीरक्षणम्	३२२	१४
स्त्रीरक्ष्योपायाः	३२६	८
स्त्रीसंयह्यश्चानोपायः	३१६	१५
स्त्रीसंयह्यभेदाः	३१५	१०
स्त्रीसंयह्यम्	३१५	१६
स्त्रीसंयह्ये दण्डः	३१७	८
स्त्रगादिविषये पुनश्चैवकारप्रवर्त्तनम्... ..	१६१	८
स्त्रावरप्रार्त्तिविहितानि	१०९	९

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
स्यावरविषये देयनिरूपणम्	२२६	१४
स्यावरादौ कूटलेख्यकरणे दण्डः	१०१	२
स्यावरादौ लेख्यस्यावश्यकत्वम्	८३	१३
स्वत्वकारणविचारः	३३०	१२
स्वत्वस्य ग्राह्यत्वलौकिकत्वविचारः	३२८	४
स्वामिपालयोः कर्तव्यम्	२६३	२
स्वामिपालविवादः	२६२	१६

ह ।

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारः	५०*	१०
हीनवादी	६४	११
हेयोभादेयपूर्वपक्षौ	२५	८

पराशरमाधवीन्निखितश्रुतीनामकारादिक्रमेण

ग्रन्थापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

श ।

श्रुति १८६ । ६ ॥ १६० । ३ ॥ ३८३ । १० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानिर्दिष्टस्मृत्यनामस्मृतीनां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्थ)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर वा स्मरण २२ । ७ ॥ ४७ । १२ ॥ ६१ । १, ६ ॥
१०४ । २० ॥ १०६ । १५ ॥ ११२ । ६ ॥ ११५ । ८ ॥ ११२ ।
१२ ॥ १३३ । १३ ॥ १३५ । ८, १२, १६ ॥ १३८ । २ ॥ १४१ ।
३ ॥ १५६ । ६ ॥ १६२ । १२ ॥ २०१ । ७ ॥ २१३ । १८ ॥
२३० । ८ ॥ २५२ । १३ ॥ २६५ । १३ ॥ २६७ । १३, १० ॥
२७५ । ५ ॥ २८० । ६ ॥ ३३२ । ११, १७ ॥ ३४० । ८ ॥ ३४१ ।
१३ ॥ ३५२ । २ ॥ ३६० । १ ॥ ३८१ । १६ ॥ ३८४ । २० ॥
३८५ । ३ ॥ ३८५ । २० ॥

पराशरमाधवोद्धिखितगौतावाक्यानां ३

प्रज्ञापनपत्रम् ।

—००—

(व्यवहारकाण्डस्य)

ग ।

गौता ५।१॥

—

पराशरमाधवोल्लिखितपुराणनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनयवम् ।

—•••—

(व्यवहारकाण्डस्य)

भ ।

भविष्यपुराण २६ । १० ॥

—
म ।

भक्त्यपुराण २३८ । २ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतृनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

आ ।

धामस्तम् ३२६ । ६ ॥ ३५७ । १६ ॥

उ ।

उपना ७२ । ८ ॥ २६८ । १७ ॥ २६९ । १३ ॥ ३७१ । १० ॥ ३७२ । ८ ॥

का ।

कात्यायन ० । १७ ॥ ८ । २० ॥ १२ । ७ ॥ १५ । १६ ॥ १७ । ८ ॥ १८ ।
८ ॥ २० । ५ ॥ २२ । १० ॥ २४ । ८, १२ ॥ २५ । १० ॥ २६ ।
२, १२ ॥ २७ । ७, १३ ॥ ३१ । ८, ११, १४, १८ ॥ ३५ । २ ॥
३७ । १४ ॥ ३८ । ४ ॥ ४० । ४ ॥ ४१ । १, १४ ॥ ४२ । ११ ॥
४३ । ३, १० ॥ ४४ । १२ ॥ ४५ । १, ८ ॥ ४६ । १ ॥ ४७ । ८ ॥
४८ । ३ ॥ ५० । १३ ॥ ५१ । ७, १३ ॥ ५२ । ३ ॥ ५४ । १२ ॥
५५ । ७ ॥ ५६ । २ ॥ ५७ । १०, १५ ॥ ६० । १३, १६ ॥ ६४ ।
८ ॥ ६६ । २ ॥ ६८ । ८, २० ॥ ७३ । ८ ॥ ७४ । ७, १२, १५ ॥
७५ । ३ ॥ ७८ । १३, १८ ॥ ८१ । ३ ॥ ८२ । ३३ ॥ ८३ । ७ ॥
८० । ५ ॥ ८२ । १२ ॥ ८३ । ८ ॥ ८४ । १०, १५ ॥ ८६ । ३, ६,

५, १० ॥ ३०० ॥ ७, १२, १८ ॥ ३०३ ॥ १२, १४ ॥ ३०५ ॥ ४,
 १५, २० ॥ ३०६ ॥ २, ६ ॥ ३०७ ॥ ८ ॥ ३०८ ॥ ७ ॥ ३०९ ॥ १,
 ५, ९, १५ ॥ ३०३ ॥ १ ॥ ३१० ॥ १५ ॥ ३१५ ॥ २ ॥ ३१६ ॥ ५ ॥
 ५०* ॥ १७ ॥ ५०* ॥ २, ९, १९ ॥ ६०* ॥ ५, १७ ॥ ६१* ॥ ४,
 ७, १०, १३ ॥ ६२* ॥ ७, १८, २१ ॥ ६३* ॥ ३, ६, ९ ॥

कात्यायनसूत्र २२२ । ११ ॥

ग ।

गौतम ३१ ॥ ३ ॥ १५७ ॥ ७ ॥ १५८ ॥ १५, २० ॥ १७० ॥ ११ ॥ १७२ ॥
 १५ ॥ २०१ ॥ १९ ॥ ३०६ ॥ १६ ॥ ३१८ ॥ १९ ॥ ३२८ ॥ ७ ॥
 ३२९ ॥ ९ ॥ ३३१ ॥ १३ ॥ ३३४ ॥ १४ ॥ ३३७ ॥ १ ॥ ३५४ ॥
 १८ ॥ ३५७ ॥ १५ ॥ ३५८ ॥ १, २ ॥ ३६४ ॥ १ ॥ ३६५ ॥ १८ ॥
 ३७१ ॥ २, ५ ॥ ३७३ ॥ २, १८, १९ ॥ ३७८ ॥ १६ ॥ ३८१ ॥ १ ॥

द ।

दक्ष २२५ । १ ॥

देवस्य ३२४ ॥ २० ॥ ३२७ ॥ २२ ॥ ३३८ ॥ ५ ॥ ३४४ ॥ १, ३ ॥ ३४६ ॥
 ६ ॥ ३६० ॥ २, ७ ॥ ३७५ ॥ ११ ॥

न ।

न ८ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १२ ॥ २१ ॥ २१ ॥ २७ ॥ १ ॥ ३० ॥ १४ ॥ २९ ॥ ३,
 ६ ॥ ३२ ॥ ६ ॥ ३३ ॥ १८ ॥ ३६ ॥ ७ ॥ ३७ ॥ २, ७, १०, २० ॥
 ३८ ॥ १८ ॥ ३९ ॥ १२ ॥ ४२ ॥ १९ ॥ ४३ ॥ ६ ॥ ४५ ॥ ११, १७ ॥
 ४८ ॥ ७, १० ॥ ५० ॥ १ ॥ ५१ ॥ ७ ॥ ५२ ॥ ६ ॥ ५४ ॥ १५, २० ॥

५५। १३॥ ५६। ७। ६७। ११, १८॥ ६६। ७, १६॥ ६६।
 ५॥ ७०। १, ७। ७२। ७, १०, १६॥ ७६। १६॥ ८१। ८॥
 ८३। १२॥ ८४। ११॥ ८२। १२॥ ८३। १५। ८८। ८॥
 ८५। ७, २२॥ ८७। ७॥ ८८। १०॥ १०१। १०॥ १०२। ५,
 ११, १५, १६॥ १०५। ५, ८॥ १०६। १२॥ १०७। ५, १६॥
 ११२। ८॥ ११३। १॥ ११७। ५, १६॥ ११८। ३॥ १२०।
 १०॥ १२१। ६, १३॥ १२७। ६॥ १२५। १५॥ १२६। ६॥
 १२७। २, २१॥ १२८। ५, ११॥ १३०। १७॥ १३१। ७॥
 १३२। १७॥ १३३। १७॥ १३४। ५, १८॥ १३५। ११॥ १३६।
 ११॥ १३७। १७॥ १३८। १२॥ १३९। ३॥ १४०। १७॥
 १४१। १५॥ १४२। १, ७, ७, १६॥ १४३। २०॥ १४४। ८,
 १६॥ १४५। १८॥ १४६। ५॥ १५१। १६॥ १५२। ६॥
 १५४। २॥ १५५। ७, १०॥ १५६। १७॥ १६०। १५४। १६१।
 ६॥ १६२। ३, ११॥ १६३। १७, १८॥ १६५। ३॥ १६६। ६॥
 १६८। १७॥ १६९। १७॥ १७१। १३॥ १७३। १५॥ १७५।
 १५॥ १७६। २॥ १७८। ६॥ १८६। ५, ६, १२॥ १८६। ८॥
 १८०। ७॥ १८२। १३॥ १८७। ८, १६॥ १८५। ६, १७।
 १८७। १, १७॥ १८८। २२॥ १८९। १०॥ २००। ५, १५॥
 २०१। २२॥ २०२। १६॥ २०३। ३, १२, १८॥ २०४। ५,
 २०॥ २०६। ५॥ २०७। १२, १५॥ २०८। १७॥ २११। १२॥
 २१२। १॥ २१३। १०॥ २१७। ३॥ २१८। ५॥ २१९। १७॥
 २२२। २१॥ २२७। ६, १७॥ २२५। ६, १२॥ २२७। १३॥
 २३०। २, ७, ११, १५॥ २३२। ५, २०॥ २३३। १३, १६॥
 २३५। १०॥ २३६। २, १२॥ २३७। ६, १७॥ २३८। ५, ११,
 १७॥ २३९। ११॥ २४०। १५॥ २४१। २, ५, १२, १८।
 २४२। २, १७, २०॥ २४३। १३॥ २४४। १७, १८, २१।

१२५। ७, ८, १२, १७ ॥ १२६। १, १३, १६ ॥ १२७। ७, ११ ॥
 १२८। ४ ॥ १२९। ५, ११ ॥ १३०। ६, ८ ॥ १३१। २० ॥
 १३२। ३ ॥ १३३। ३, ६ ॥ १३४। ३, १५ ॥ १३५। १२ ॥
 १३६। ७, १७ ॥ १३७। १, १५ ॥ १३८। २, १४ ॥ १३९। १,
 ६, ६ ॥ १४०। १३ ॥ १४१। ११, १६ ॥ १४२। ३, ११, १७ ॥
 १४३। १० ॥ १४४। २० ॥

६३*। २० ॥

पैठौनसि ३७४। ५ ॥

प्रजापति २८। ११ ॥ ५४। ३ ॥ ५६। १६ ॥ ५७। ७ ॥ ६२। १५ ॥
 १००। ११ ॥ १०८। ११ ॥ २४१। ६, १२ ॥ १८२। १० ॥
 २२६। १५ ॥ ३३३। १६ ॥ ३५६। १६ ॥ ३६३। १२ ॥

ब ।

बृहद्बृहस्पति ६४। ६ ॥

बृहन्मनु ३५३। २० ॥

बृहदिष्णु ३४४। ११ ॥

बृहस्पति ६। ६ ॥ ८। १३ ॥ ११। १७, २२ ॥ १३। १३ ॥ १६। १ ॥
 १७। २ ॥ १८। १६ ॥ २०। १३ ॥ २१। २, १४ ॥ २३। ६ ॥
 २४। ५, १५ ॥ २५। १६ ॥ २७। १०, १६, २० ॥ २८। ४ ॥
 ३८। १३ ॥ ३६। ६, ६ ॥ ४०। १३ ॥ ४१। १८ ॥ ४६। ६,
 १६ ॥ ५०। १८ ॥ ५१। १०, १६ ॥ ५२। ६ ॥ ५३। ११, १६ ॥
 ५५। १६ ॥ ५६। १० ॥ ६५। १४, १७ ॥ ६६। १३ ॥ ७०। १३ ॥
 ७२। २ ॥ ७३। ३ ॥ ७५। ६ ॥ ७६। १० ॥ ८०। ११ ॥ ८२।
 १६ ॥ ८३। १ ॥ ८४। २१ ॥ ८५। ११ ॥ ८५। १५ ॥ ८६।
 १६ ॥ ८७। १, १० ॥ ८८। ७ ॥ ९०। १४ ॥ ९०। २। २।

१०३। १६॥ १०४। ५॥ १०५। २०॥ १०६। ६॥ १०७।
 १६॥ ११०। ५, ८, १२, १६॥ १११। २, १०॥ ११४। ५॥
 ११६। १०॥ ११७। ११॥ ११८। ८॥ ११९। २॥ १२०।
 १०॥ १२१। १८॥ १२२। ८॥ १२३। १३, १८॥ १२४। १२५॥
 १६०। ५॥ १६४। ११॥ १६५। ११॥ १६६। ३, १५, १८॥
 १७२। १८॥ १७३। ८॥ १७४। ५॥ १७५। ५॥ १७६। १२॥
 १८०। १२, १७, २२॥ १८१। १०॥ १८४। ३॥ १८५। ११,
 १२, १८॥ १८७। १४॥ १८८। १८९। १॥ १९०। १८॥
 १९५। १०॥ १९६। १७॥ १९७। ८, ११॥ १९८। २, १८॥
 १९९। १५॥ २०४। ८, १७॥ २०५। ३, १३, १६, १८॥
 २०६। २०॥ २०७। २०॥ २०८। ५, ११॥ २०९। ३, २१॥
 २११। १५॥ २१४। ५, १२॥ २१६। ७॥ २१८। ८, १५,
 १८॥ २१९। २॥ २२०। १, ६, १०, १८॥ २२१। ३॥ २२३।
 ३, ६, ८, १३॥ २२४। १४॥ २२६। १०, २१॥ २२७। ५,
 ११॥ २२९। ३, ६॥ २३२। ८, १३॥ २३६। १८॥ २४०।
 १८, २१॥ २४२। ५, १०॥ २४७। ७, १५, १८॥ २४८। १०,
 २०॥ २५०। ११, १७, २०॥ २५३। ६, ८, १७॥ २५५। १३॥
 २६१। १८॥ २६३। १३॥ २६८। २॥ २७०। १६, २१।
 २७१। ४॥ २७३। ८, १८॥ २७४। ८॥ २७७। ६, १७।
 २७८। ४, ७, ११, १८॥ २७९। १॥ २८०। ८, ११॥ २८५।
 ४। २८८। १३॥ २८९। २४॥ २९०। १६, १६॥ २९०। १४,
 १७॥ २९८। १४॥ ३००। ४, १६॥ ३०१। १७॥ ३००। ८।
 ३०८। १५, ३१०। १३॥ ३१५। १७॥ ३१६। ७॥ ३१८।
 १६॥ ३२०। ११॥ ३२३। १५॥ ३२४। २२॥ ३२५। ३, १४॥
 ३२७। १०॥ ३२८। १०॥ ३२९। १२॥ ३३०। ६, ८॥ ३३३।
 १०॥ ३३३। ७४॥ ३३४। १०॥ ३३५। ७॥ ३३६। २, ७॥

३६४ । १३, २१ ॥ ३६६ । १६, १८ ॥ ३७२ । २ ॥ ३७४ । १३ ॥
 ३७६ । १२ ॥ ३८० । ७, १६, २० ॥ ३८२ । १७ ॥ ३८४ । १० ॥
 ३८६ । १४ ॥ ३८८ । १४, १८ ॥ ३९० । ३ ॥ ३९२ । ८ ॥ ३९६ ।
 ५, ८ ॥ ३९८ । १२ ॥ ४०० । १२ ॥ ४०२ । ११ ॥ ४०४ । ८, १५ ॥
 ५७* । ८, ११, १४ ॥ ५८* । १६ ॥ ५९* । २ ॥ ६०* । १४,
 २० ॥ ६२* । ३ ॥

मौघायन ३१० । १६ ॥ ३२५ । ७ ॥ ३५४ । ३ ॥ ३७४ । २ ॥

भ ।

भस्वाज १७४ । १३ ॥ १८३ । ७ ॥
 भृगु १८ । ४ ॥ १८६ । ७ ॥

म ।

मनु ५ । ८ ॥ १५ । २ ॥ १८ । २ ॥ २१ । ८ ॥ २२ । १५ ॥ २५ । १३ ॥
 २६ । १६ ॥ ३० । ११ ॥ ३१ । ४ ॥ ३६ । १ ॥ ४२ । ११ ॥ ४३ ।
 १७ ॥ ४६ । १० ॥ ६६ । ७ ॥ ७० । ४ ॥ ७५ । १७ ॥ ७८ । ८ ॥
 ७९ । २२ ॥ ८० । ८ ॥ ८२ । १४ ॥ ८३ । ४ ॥ १०६ । ३, १६ ॥
 ११५ । १३ ॥ १५३ । १३, १६ ॥ १५३ । १० ॥ १५५ । १७ ॥
 १५६ । १० ॥ १५७ । १२ ॥ १५८ । २२ ॥ १५९ । ६, ८ ॥ १६१ ।
 ५, १६ ॥ १६२ । १४ ॥ १६४ । १७ ॥ १६७ । ८ ॥ १७१ । ३ ॥
 १७२ । ८ ॥ १७८ । १२, २२ ॥ १७९ । ३ ॥ १८० । ११ ॥ १८५ ।
 १५ ॥ १८१ । १० ॥ १८२ । १६ ॥ १८३ । १४, २२ ॥ १८८ ।
 १३ ॥ २०१ । १६ ॥ २०४ । १४ ॥ २०५ । ८ ॥ २०६ । १०, १४ ॥

२०८ । २, ८, १५ ॥ २०९ । ५, ११ ॥ २१० । २, ६ ॥ २११ ।
 २ ॥ २१२ । ५ ॥ २१३ । ६, ८, १४, १७ ॥ २१४ । १४, १७ ॥
 २१५ । ६ ॥ २१६ । १७ ॥ २१७ । ५, ८ ॥ २१८ । २१ ॥ २१९ ॥
 ११ ॥ २२० । ३, ६, १० ॥ २२१ । ४ ॥ २२२ । १३ ॥ २२३ ।
 १२, १७ ॥ २२४ । १४ ॥ २२५ । २, ६ ॥ २२६ । १, ६, १० ॥
 २२७ । १२, १८ ॥ २२८ । १० ॥ २२९ ॥ १२ ॥ २३० । ८ ॥
 २३१ । १६ ॥ २३२ । १३ ॥ २३३ । ४ ॥ २३४ । ४ ॥ २३५ । १७, २२ ॥
 २३६ । ४ ॥ २३७ । १ ॥ २३८ । ८, १२, २१ ॥ २३९ । ३, ८,
 १३ ॥ २४० । ८, २२ ॥ २४१ । ८, १२, १८ ॥ २४२ । १, ७ ॥
 २४३ । २ ॥ २४४ । २, १८ ॥ २४५ । २१ ॥ २४६ । ८, १८ ॥
 २४७ । १ ॥ २४८ । १५ ॥ २४९ । ५ ॥ २५० । ४, १५ ॥ २५१ ।
 ७, १३ ॥ २५२ । ८ ॥ २५३ । ३, १५, २० ॥ २५४ । ६, १४ ॥
 २५५ । १२ ॥ २५६ । ११ ॥ २५७ । ५ ॥ २५८ । ७ ॥ २५९ ।
 ५, १२, १६ ॥ २६० । ३, १६ ॥ २६१ । ६ ॥ २६२ । १ ॥
 २६३ । १३ ॥ २६४ । ५, १० ॥ २६५ । ३, १५ ॥ २६६ ।
 ७, १८ ॥ २६७ । ८ ॥ २६८ । ८, १६ ॥ २६९ । १५ ॥ २७० ।
 १८ ॥ २७१ । १३, १८ ॥ २७२ । १३, १८ ॥ २७३ । ३ ॥ २७४ ।
 १७, १८ ॥ २७५ । ८ ॥ २७६ । ८, १६ ॥ २७७ । १५ ॥ २७८ ।
 १७ ॥ २७९ । ८ ॥ २८० । ६, १७ ॥ २८१ । २, १५ ॥ २८२ ।
 ७, १६ ॥ २८३ । ८, ११ ॥ २८४ । ४ ॥ २८५ । ८ ॥ २८६ ।
 २ ॥ २८७ । ३ ॥ २८८ । ८, १८ ॥ २८९ । ५, १५ ॥ २९० ।
 १७ ॥ २९१ । ४, १४ ॥ २९२ । १७ ॥ २९३ । ५, १४ ॥ २९४ ।
 ७, ११ ॥

२९५ । ७, ११, १४ ॥

अधोदि २९६ । ८ ॥ २९७ । १२ ॥ २९८ । १६ ॥ २९९ । १ ॥ ३०० । ६ ॥

य

यम १६२ । १८ ॥ १२४ । १९ ॥ १२५ । १२ ॥ २८६ । ८ ॥

याञ्जवस्का ० । २० ॥ ११ । १५ ॥ २० । १० ॥ २२ । ५ ॥ २० । ० ॥

१० । १, १६, २० ॥ ३६ । ४ ॥ ४२ । ३ ॥ ४४ । २, ८ ॥ ४६ ।

१६ ॥ ५३ । ८ ॥ ६५ । ६ ॥ ६६ । १६ ॥ ८१ । ११ । ८० । १२ ॥

८८ । ८ ॥ ८१ । ८, १२ । ८३ । १०, १८ ॥ ८४ । १८ ॥ ८५ ।

१ ॥ ८७ । ४ ॥ १०० । १४ ॥ १०६ । ८ ॥ १०८ । ८, १८ ॥

१११ । १६ ॥ ११२ । १६ ॥ ११६ । १४ ॥ ११७ । ३ ॥ १२४ ।

८ ॥ १२८ । १३ ॥ १३२ । १७ ॥ १३५ । ४ ॥ १३८ । १७, २० ॥

१४३ । ६ ॥ १५३ । १, ४, १२ ॥ १५५ । ४ ॥ १५६ । ६ ॥ १६० ।

८ ॥ १६१ । १३, १६ ॥ १६७ । ११, १८ ॥ १६८ । ४ ॥ १७० ।

१३, १७ ॥ १७५ । १८ ॥ १७७ । १६, २० ॥ १७८ । १४ ॥

१७९ । १४ ॥ १८० । १० ॥ १८२ । १५, १७ ॥ १८३ । ३, १८,

२० ॥ १८४ । ८ ॥ १८७ । ४ ॥ १८८ । १० ॥ १८९ । ४, १४ ॥

१९० । ३, १०, १४ ॥ १९१ । १८ ॥ १९२ । २, ७ ॥ १९४ । ५ ॥

१९५ । ३ ॥ १९७ । २० ॥ १९८ । १२ ॥ २०० । २, ८, १८ ॥

२०६ । ८ ॥ २०७ । १८ ॥ २०८ । १७ ॥ २१२ । ४, ७, १४ ॥

२१३ । १६ ॥ २१६ । ५ ॥ २२५ । १८ ॥ २२८ । ६ ॥ २३० ।

२० ॥ २३१ । १२, १८ ॥ २३२ । १६ ॥ २३४ । ६ ॥ २४१ । १५ ॥

२४५ । २ ॥ २४६ । ३ ॥ २४७ । १० ॥ २४८ । २ ॥ २५१ । १३ ॥

२५३ । १३ ॥ २५४ । ३, ७ ॥ २५६ । २० ॥ २५९ । २ ॥ २६० ।

१५ ॥ २६१ । ० ॥ २६२ । १० ॥ २६३ । २२ ॥ २६४ । १० ॥

२६५ । १६, २० ॥ २६७ । ३ ॥ २६८ । १३ ॥ २७२ । ११ ॥

२७३ । १२ ॥ २७५ । ११ ॥ २७९ । १४, २० ॥ २८० । १५ ॥

२८१ । १० ॥ २८२ । २ ॥ २८५ । ११, १८ ॥ २८६ । १२, १७ ॥

अक्षलिखित ८४ । १६ ॥ १११ । २४ ॥ २६७ । २२ ॥ २८० । ६ ॥
३७१ । २१ ॥

—
स ।

संवत् १८ । १३ ॥ ३४ । ४ ॥ १०५ । १३ ॥ १०७ । १६ ॥ १६६ । २१ ॥

—
ह ।

हारीत ८ । १७ ॥ ३५ । ८ ॥ ३६ । १५ ॥ ५४ । ६ ॥ ६२ । २ ॥ ६३ ।
१५ ॥ ६५ । १२ ॥ १०० । ८ ॥ १०२ । ८ ॥ १०५ । १६ ॥ ११६ ।
१८ ॥ १५८ । १८ ॥ १६२ । ६ ॥ १६३ । ११४ १७५ । २ ॥ ३०४ ।
१४ ॥ ३२७ । १६ ॥ ३४८ । १५ ॥ ३५६ । १२ ॥ ३६० । ३ ॥

—

पराशरमाधवोल्लिखितग्रन्थकतृनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

च ।

घञ्जिकाकार ३४६।५॥

घ ।

घारेञ्चर ३५७।७॥

भ ।

भायचि ३४६।३॥

म ।

मेघातिथि ३४६।२॥

व।

विज्ञानेश्वर ३४६।२।

स।

संयोजक ४८। १५॥ ८२। ५॥ १०३। ६॥ १०७। ८॥ ११३।
११॥ १५१। ३॥ ३२६। ६॥ ३२७। ४॥ ३२८। १५॥ ३३६।
३॥ ३५५। ६॥ ३५७। १७॥

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अद्यत्तम् ।	शुद्धम् ।
१	४	सङ्गि	सङ्ग
६	०	घान्द्येन	घान्द्येन (एवं परत्र)
११	६	कृत	कृत
१५	७	गौतम	गौतम (एवं परत्र)
१५	१६	घष्टी	घष्टी (एवमन्यत्र)
२३	१३	जायना	याजना
२६	३	शान्त	सान्त (एवं परत्र)
२६	१२	सप्ते	सप्त
३६	१४	हावेतौ	हावेतौ
४०	७	पव्या	पव्याः
५३	१०	लक्ष्याम्	लक्ष्याधर्मम्
५५	१५	वाऽऽल	वाऽऽ
५६	६	दध	दध
५६	१४	ब्राह्मण्या शूद्राश्चात ...	ब्राह्मण्या शूद्राश्चात
६५	५	यत्वाङ्गि	यत्वाङ्गि
६७	१५	अवन्त्या	अवन्त्या
६८	१७	द्वयं	द्वयं
७१	५	अकाल	अकाल
७२	६	शुद्धं	शुद्धं

शुद्धी ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७७	२१	प्रसादिक	प्रामादिक
७८	१२	केश	कोश
७९	२	पत्न्य	सत्न्य
८९	१७	अयम	अयम्
१०२	९	वाक्य	वाक्य
१२८	२६	शुचिः	शुद्धिः
१२९	७	वर्त्तते	वर्त्तते
१३२	२	सम्बर्त्त	संबर्त्त (एवमन्धत्र)
१४१	२	श्लोषयित्वा	श्लोषयित्वा
१४५	१८	शुचिः	शुचि
१५३	६	मंणीषिभिः	मंणीषिभिः
१६२	२०	सद्भूत	सद्भूत
१६९	१०	गौरुधरा	गौरुधरा
१७५	१४	तृकर्ष	तृकर्ष
१७८	७	ते स	ते
१८६	१६	हम	हय
१८७	१०	उरि	उपरि
२००	६	पाद	पाप
२११	५	च्छेदे	च्छेदे
२१३	६	अज्ञा	बुद्ध्या
२१६	१५	सङ्गनाथं	मङ्गनाथं
२२९	४	समता	समन्ता
२४२	६	अज्ञायं	अज्ञायं
२७९	६	विवाहाङ्गीकारेण	विवाहानङ्गीकारेण
२७७	१६	वत्सं	वं

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	शब्दम् ।	शब्दम् ।
२६६	१६	उपोष्य ...	उपोष्य
३०४	१७	वाङ्मु ...	वाङ्मु
३०८	५	पूर्वण . .	पूर्वण
३१२	१०	विप्रेद् ...	विप्रेद्
३३१	४	हृमिभृत्वा ...	हृमिभृत्वा
३३१	१२	नयं ...	नयं
३३५	२	ब्रह्मोदने ...	ब्रह्मोदने (एवं परत्र)
३४५	३	सहता पूर्वण ...	सहतापूर्वण
३५२	५	भरति ...	भवति
३८३	१२	सिद्ध्यर्थं ...	सिद्ध्यर्थं
३६४	७	कामतः ...	कामतः
३६८	२	चर ...	चर
४००	७	मृष्टं ...	मैक्षं
४०६	१२	मृत्वं ...	मृत्वं
४०६	२	लोक ...	लोके
४०६	२१	माविष्ट ...	मारिष्ट
४२४	१	करोति ...	करोति
४२७	१४	शुक्रामस्य . .	शुक्रामस्य
४३८	१३	सहदभ्यासा ...	सहदभ्यासा
४४०	१८	कल्प ...	कल्पं
४४५	१०	नासना ...	नासना
४४६	२०	फलप्रम् ...	फलप्रदम्
४४७	२६	अपद् ...	अपद्
४५२	१३	शुद्धवत्थ . .	शुद्धवत्थ
४५२	१८	श्रीश्याज्या ...	श्रीश्याज्य